

**NADİR ABDULLAYEV
ZABİT MƏMMƏDOV**

prof. N.Ə.Ə.Ə.Ə.Ə.

Ə.Ə.Ə.Ə.Ə.Ə.

Ə.Ə.Ə.Ə.Ə.Ə.

Ə.Ə.Ə.Ə.Ə.Ə.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSASLARI

Vətəndə nitq mədəniyyətinin əsası, problemlərin həllində
və nitq mədəniyyətinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.
Nəzəri və praktiki cəhətdən, nitqin inkişafı üçün vacib şərtlər
yaratmaq lazımdır.
Bununla yanaşı, nəzəri və praktiki cəhətdən, nitqin inkişafı
üçün vacib şərtlər yaratmaq lazımdır.
Nəzəri və praktiki cəhətdən, nitqin inkişafı üçün vacib şərtlər
yaratmaq lazımdır.
Nəzəri və praktiki cəhətdən, nitqin inkişafı üçün vacib şərtlər
yaratmaq lazımdır.

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyi tərəfindən dərs vəsaiti kimi
təsdiq edilmişdir.*

Bakı – 2005

ADPU nəşriyyatı – 2005

Elmi redaktor:

prof. H.B.BALIYEV

Rəyçilər:

dos. Q.TAHİROV

dos. K.BƏŞİROV

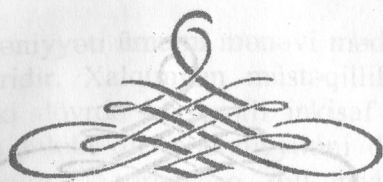
Vəsaitdə nitq mədəniyyətinin əsasları, problemin tədqiqatı tarixi və nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin əhəmiyyətindən danışılır, mədəni nitqə verilən tələblər, şərtlər, nitqin ifadəliyini təmin edən vasitələr və s. yığcam şəkildə şərh olunur.

Burada, həmçinin, nəzakətli danışmaq savadlı və mədəni adamın başlıca keyfiyyəti kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan nitqin etik normaları ilə bağlı bir sıra fikirlər, mülahizələr söylənilir, həyati faktlar, nümunələr gətirilir.

Vəsaitdə yeri gəldikcə mədəni nitqə yiyələnməyin üsulları, yolları göstərilir, natiqlərə, mühazirəçilərə, müəllimlərə, söz sənəti ilə məşğul olan mütəxəssislərə və başqalarına məsləhətlər verilir.

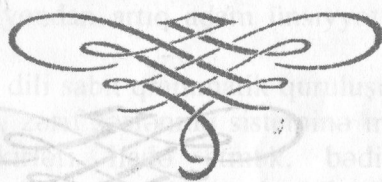
Dərs vəsaiti ali məktəb tələbələri, nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

GİRİŞ

«Dilimiz çox zəngin və ahəngdar
dildir, dərin tarixi köklərə malikdir.
Şəxsən mən öz dilimi çox sevir və bu
dildə danışmağım fəxr edirəm».

HEYDƏR ƏLİYEV

-8830-

- O Y U -
T A B X A N A

və Şamaxıda oldum, Azərbaycan dilini öyrənməyə başladım. Bu dil burada, ümumiyyətlə Asiyada, fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruridir». (M.Y.Lermontov. Əsərləri. VI cild, M., 1957, 440-441.)

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan dili məktəblərdə elmi-pedaqoji əsaslarla tədris olunmağa başlanmışdır. Milli ziyalılarımızdan A. Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, M.Ə.Vəzirov, S.Ünsizadə, A.O.Çernyayevski, S.Ə.Şirvani, F.Ağazadə, B.Çobanzadə, N.Nərimanov, S.S.Axundov və başqa zamanın onlarca qabaqcıl müəllimi, maarifçisi tərəfindən Azərbaycan dilinə dair dərslik, dərs vəsaiti, məqalə yazılıb çap olunmuşdur. Həmin əsərlərdən məktəblərimizdə uzun müddət tədris vəsaiti kimi istifadə edilmişdir. (Bu barədə ətraflı məlumat almaq üçün bax: A.Abdullayev, Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair, Bakı, Azərtədrisnəşr, 1966.)

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilinin tədqiqi və tədrisi ilə bağlı böyük işlər görülmüşdür. Dilimizin ayrı-ayrı sahələri, (orfoqrafiya, orfoepiya, leksika, frazeologiya, sözyaradıcılığı, fonetika, morfologiya, sintaksis və s. sahələr) geniş, hərtərəfli tədqiq olunmuş, bu sahələrə aid monoqrafiyalar, dərsliklər, dərs vəsaitləri və məqalələr hazırlanıb nəşr edilmişdir.

Xalqımızın müstəqillik və suverenlik əldə etməsinə qədər, xüsusən, sovet dövründə Azərbaycan dili formal şəkildə dövlət dili hesab edilmiş, dilimiz konstitusiyada təsdiq edilən hüquqa, imtiyaza malik olmamışdır. Rəsmi tədbirlərdə, qurultaylarda, məclislərdə, dövlət idarələrində, əsasən, rus dili işlədilirdi. Rus dilini yaxşı bilməyənlər məsul vəzifələrə təyin olunmurdu. Hətta Azərbaycan dili problemlərinə həsr edilən və müdafiə olunan dissertasiya əsərləri belə rus dili mütəxəssisi müsbət rəy verdikdən sonra Moskvada təsdiq olunurdu.

Respublikamız yalnız dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra ana dilimiz həqiqi mənada, əməli şəkildə dövlət dili

hüququnu qazandı. Müstəqil Azərbaycanın 1995-ci ildə ümumxalq referendumunda qəbul edilmiş Yeni Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi öz layiqli statusunu aldı. Burada (21-ci maddədə) göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir və Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

Müstəqilliyimizin sonrakı illərində Respublika prezidenti H.Əliyev Azərbaycan dilinin Konstitutsiya hüququnun həyata keçirilməsinə, onun inkişafına, tətbiq dairəsinin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərmişdir. 18 iyun 2001-ci ildə «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında», 2 yanvar 2003-cü ildə «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanları bu qayğının parlaq təzahürüdür. Dövlət müstəqilliyimizin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı verilən prezident fərmanları bu sahəyə qayğının artırılması, ana dilinin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması və dilimizin cəmiyyətdə tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsi imkanlarını daha da artırmışdır.

Belə bir şəraitdə kütlələrlə daima təmasda olan natiqlərin üzərinə böyük vəzifələr düşür. Natiq əməli fəaliyyətində dildən yüksək səviyyədə istifadə etmək bacarıq və vərdislərinə sahib olmaqla yanaşı, bu keyfiyyəti gələcəyimizin qurucularına – gənclərə də aşılamalıdır. Bugünkü natiq dərin biliyə, hərtərəfli məlumata sahib olmaqla yanaşı, bildiklərini rəvan, aydın və cəlbedici, səfərbəredici bir dillə danışmağı da bacarmalıdır.

Xalqın geniş əksəriyyətinin savadlı olduğu, yeniq təfəkkür tərzinin formalaşdığı müasir dövrdə gözəl danışığın qabiliyyətinə yiyələnməyi zaman özü tələb edir, bu işin inkişafımızın ümumi ahəngi ilə bağlı olaraq indi daha böyük maraq doğurur.

Cəmiyyət üzvlərini bir-birinə bağlayan həyat tərz, yüksək şüur, düşüncə, mənəvi yaxınlaşma, dostlaşma, mehribanlıq, və s. kimi yüksək milli keyfiyyətlər məhz indi nitqimizin düzgünlüyü və gözəlliyi qeydinə qalması həmişəkindən daha kəskin şəkildə qarşıya qoyur. Biz hər gün gözəl nitq nümunələrini – diktorların, aktyorların, həkimlərin, müəllimlərin, siyasətçilərin və başqalarının danışığını eşidirik. Təəssüf ki, bunlar azlıq təşkil edir, indiki dövr xalqın bütünlükdə yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsini tələb edir. Ona görə də müasir vətəndaş daim öz nitqinin zənginliyi və gözəlliyi qeydinə qalmalıdır. Onun geyimi, davranışı ilə yanaşı, nitqi də bugünkü yüksək səviyyəyə uyğun olmalıdır. İnsan gözəlliyindən behs edərkən onun daxili və xarici aləminin bir-birini tamamlaması ən zəruri bir amil kimi nəzərə alınır. Nitqin gözəlliyi insana xas olan digər gözəlliklər içərisində başlıca yer tutur. Yüksək nitq mədəniyyətinə sahib olmaq insanın şan-şöhrətini, ləyaqətini, izzət və hörmətini artıran amillərdəndir.

Hal-hazırda ali məktəblərin çoxunda «Nitq mədəniyyətinin əsasları» adlı fənn tədris olunur. Bu fənnin tədris məqsədi tələbələrdə öz fikirlərini həm yazılı, həm də şifahi formada düzgün, aydın, məntiqi, yığcam, səlis, zəngin, canlı, sadə, anlaşıqlı bir şəkildə ifadə edə bilmək bacarıq və vərdisləri yaratmaqdır. Nitq və dil, dil və təfəkkür, nitq və nitq şəraiti, dil sisteminin normaları, üslub normaları, nitqin üslubi bütövlüyü, dilin funksiyalarına (anlaşma, məlumat vermə, təsir göstərmə) uyğun olaraq dilin leksik vahidlərindən yerində və məqsədəuyğun istifadə etmə bacarığı, nitq prosesində dil normalarından kənara çıxma halları, onların aradan qaldırılması yolları, nitqin etik normaları və s. bu fənnin predmetini təşkil edir. Fənnin tədrisi prosesində tələbələrə nitq mədəniyyəti haqqında məlumat verilməli, mədəni nitqə yiyələnməyin daha effektiv, səmərəli üsul və vasitələri şərh olunmalı, onlardan düzgün istifadə yolları göstərməlidir. Nitq mədəniyyəti probleminə həsr edilmiş çoxsaylı elmi-tədqiqat

işlərinə baxmayaraq hələ də bu sahəyə dair mükəmməl bir dərslik hazırlanıb istifadəyə verilməmişdir. Bunun başlıca səbəblərindən biri istər yazılı, istərsə də şifahi ədəbi dilimizin normalarının dilin müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq əsaslı şəkildə işlənməməsi, dəqiqləşdirilib təkmilləşdirilməməsidir. Bu, nitq mədəniyyətinin praktik cəhətdən işlənməsini və mənimsənilməsini çətinləşdirir.

Ümumi mədəniyyətimizin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biri olan nitq mədəniyyəti bütün tədris müəssisələrində öyrədilməli, onun əsasları, şagird və tələbələrə elmi şəkildə aşılmalıdır. «... bu fənnin təkcə ali məktəblərdə deyil, bütün orta ixtisas və ümumtəhsil məktəblərində, xalq universitetlərində və başqa kütləvi auditoriyalarda tədris olunması xalqın nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsinə çox böyük təkan verə bilər» (14. s.15). Belə bir ehtiyacı nəzərə alaraq «Nitq mədəniyyətinin əsasları» adı ilə həcmcə çox da böyük olmayan bu vəsaiti hazırlamağı məqsədəuyğun bildik.

Məlum olduğu kimi, «nitq mədəniyyəti» anlayışı öz həcmində, əhatə dairəsinə görə olduqca genişdir. Bura mədəni nitqi, şərtləndirən əsas amillər; nitq mədəniyyəti və ədəbi dil normaları, nitq mədəniyyəti və danışiq etikası, mədəni nitqin ictimai və sosial-iqtisadi inkişafdakı rolu, nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin yolları, üsulları və digər məsələlər daxildir. Bu vəsaitdə mədəni nitqin vacib olan ən ümdə problemlərdən danışılır. Kitab üzərində işlənilərkən nitq mədəniyyəti və nəqliyyət məsələlərindən bəhs edən əsərlərdən yeri gəldikcə istifadə olunmuşdur.

Vəsait nöqsansız deyildir. Qüsurları göstərəcək oxuculara əvvəlcədən minnətdarlığımızı bildiririk.

I FƏSİL

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏDQIQI, İNKİŞAFI VƏ TƏBLİĞİ HAQQINDA

Tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, lap qədim zamanlardan məzmunlu, obrazlı, aydın, yığcam, təsirli nitqə malik olan adamlar cəmiyyət tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Nitqin gözəlliyi və ona sahib olmağın yolları, vasitələri böyük şəxsiyyətlərin daima diqqəti mərkəzində olmuşdur.

Miladdan əvvəl Qədim Misirdə, Hindistanda, Çində, Babilistanda, Ərəbistanda bir sıra görkəmli natiqlər yetişmişdir. Lakin natiqlik sənətinin, gözəl nitqin, fəsahtli və bəlağətli danışığın, nitq mədəniyyətinin əsl vətəni qədim Yunanıstan olmuşdur. Natiqlik də bir elm kimi Yunanıstanda meydana gəlmiş, inkişaf etmişdir. Qədim Yunanıstanın ictimai-siyasi həyatındakı mübarizələr, iqtisadiyyatda baş verən irəliləyiş, elmi tərəqqi və s. ilə bağlı Afina şəhər dövlətində natiqlik sənəti inkişaf etməyə, yüksəlməyə başlayır. Ölkəni idarə edənlər ideyalarını müdafiə etmək, məqsədlərini kütlələrə çatdırmaq, onları öz arxasınca aparmaq məqsədilə sözdən, natiqlik sənətindən təsirli və kəsərli silah kimi istifadə etməyə çalışırdılar.

Bu dövrdə natiqlik sənətinin nəzəriyyəsiindən bəhs edən «Ritorika»¹ elmi də yaranır və kamil bir şəkildə inkişaf edir. Dövrün tarixi şəraitindən qaynaqlanan natiqlik sənəti bizim eradan əvvəl V və IV əsrlərdə özünün çiçəklənmə dövrünü keçirir. Lisi, İsokrat, Andokid, Hiperid, Esxin, Dinarx, Likurq, Demosfen, Qorgi, Koraks, Aristotel və b.

¹ Gözəl danışiq (bəlağət), natiqlik sənəti, bədii nəsr haqqında elm mənalarda işlənən ritorika (rhetorikə) c.ə.V əsrdə Qədim Yunanıstanda yaranmış. III – II əsrlərdə orada, c.ə. I əsrdə Romada sistemə düşmüşdür. Aristotel, Siseron, Kvintilian ritorikanın görkəmli nəzəriyyəçiləri olmuşdur. Sonralar ritorika termini zahirən qəşəng, dəbdəbəli, lakin məzmun və dil cəhətdən zəif, bəsit əsərlər, nitq, sözcülük mənalarda işlənmişdir.

həmin dövrün görkəmli şəxsiyyətləri, alimləri, ən başlıcası isə natiqləri olmuşlar. Onlar natiqlik sənətini, onun nəzəriyyəsini, təlimini qurmuş və sistemini yaratmışlar. Qədim yunan ritorikası, orada işlədilən terminlər bu gün belə qiymətlidir, diqqəti cəlb edir və ixtisas sözləri kimi işlədilir.

Antiq yunan natiqlik sənətinin yaranması və inkişafında Aristotelin xüsusi rolu olmuşdur. Aristotel 335-ci ildə «Ritorika» adlı əsərini yazıb natiqlik sənətinin elmi əsaslarını vermiş, sənəti insan fəaliyyətinin xüsusi növü kimi qiymətləndirmiş, natiq nitqinin quruluşunu, üslubunu, orfoepiyasını, ifadəlilik vasitələrini və sairəni geniş şəkildə izah etmişdir. «Ritorika» əsəri üç hissədən ibarətdir.

- a) Nitqin tərtibi prinsipləri;
- b) Natiq üçün lazım olan şəxsi keyfiyyət və qabiliyyət;
- c) Nitqin texnikası, vasitələri və priyomları.

Aristotel nitqin üslubuna, məqsədə və şəraitə uyğun qurulmasına daha çox fikir verir və göstərirdi ki, üslubun əsas mahiyyəti onun aydınlığı ilə bağlıdır. Üslub nitqin predmetinə uyğun olmalıdır. Aristotel natiqin məharətinin beş cəhətini xüsusi qeyd edirdi.

1. Materialın icadı və onun hazırlanması;
2. Planın tərtibi. Materialın plan üzrə müvafiq formaya salınması;
3. Həmin materialın öyrənilməsi və yadda saxlanılması.
4. Materialın şifahi şərhinin ədəbi-üslubi cəhətdən işlənməsi;

¹ Aristotel (Aristoteles) c.ə. 384-322. Qədim yunan filosofu və alimi. E.ə. 367-ci ildə Afinaya gəlib Platonun şagirdi olmuş və 20 il Platon akademiyasında iştirak etmişdir. E.ə.343-335-ci illərdə makedoniyalı İskəndərin tərbiyəçisi olmuşdur. (Makedoniya çarı Filippin dövləti ilə). E.ə. 335-ci ildə yenidən Afinaya qayıtmış, öz məktəbini (Peripatetik) yaratmışdır. Dinə qarşı cinayətdə təqsirləndirilən Aristotel təqibdən qurtarmaq üçün Evbey adasına qaçmışdır. K.Marks Aristoteli «qədim dünyanın böyük mütəfəkkiri», onun təlimini isə qədim yunan fəlsəfəsinin zirvəsi hesab etmişdir. Geniş və çoxcəhətli yaradıcılığa malik olan Aristotel məntiq, psixologiya, təbiətşünaslıq, etika, siyasət, tarix, poeziya və ritorikaya aid əsərlər («Orqanon», «Fizika», «Metafizika», «Siyasət», «Ritorika», «Poetika») yazmışdır.

5. Nitqin söylənməsi, orfoepiya (ədəbi tələffüz), intonasiya, emosiya və s. məsələlərin nəzərə alınması və onlara əməl olunması (28. s. 123).

Aristotel yaxşı nitq üçün materialın düzgün seçilməsi, planın tutulması, onun mükəmməl öyrənilməsi, söyləmə zamanı uyğun üslubun müəyyənləşdirilməsi, orfoepik və intonasiya qaydalarına əməl edilməsi, emosiyaların özünəməxsus forma ilə verilməsini mühüm şərt sayırdı.

Qədim Yunanıstanda natiqlik sənətinin inkişafına güclü təsir göstərən səbəblərdən biri də Solon qanunları olmuşdur. Bu qanunlara görə hər bir afinalı məhkəmədə öz hüququnu müdafiə etməyi bacarmalı idi. Belə bir tələb əsasında afinalılar hüquqi biliklərə yiyələnməyə, həm də öz hüquqlarını müdafiə etmək üçün aydın, təsirli, məntiqli, sübutlu, rəbitəli danışa bilməyə xüsusi səy göstərirdilər. Afinada məhkəmə proseslərini 501 nəfər münisflər heyətindən ibarət olan vətəndaş aparırdı. Kimin müqəssir olub-olmaması əksəriyyətin səs verməsi yolu ilə müəyyənləşdirilirdi. O zaman məhkəmədə vəkillər fəaliyyət göstərmədiyindən vətəndaşlara loqoqraflar kömək edirdilər. Loqoqraflar hüquqi təhsil almış adamlar idilər, onlar xüsusi müzdla məhkəmədə baxılacaq işin məzmun və mahiyyəti ilə bağlı nitqlər yazırdılar. İş məhkəməyə düşən afinalı həmin nitqi əzbərləyir və məhkəmə prosesində özünü müdafiə edirdi. Lisi, Hiperid, Esxin, Trasimax, Demosfen öz dövrlərinin görkəmli loqoqrafları, natiqləri olmuşlar. Bunlardan Demosfen¹ antiq natiqliyin yaranması və inkişafında xüsusi rol oynamışdır.

¹ Demosfen (Demosthenes) c.ə 384-cü ildə Afinada anadan olmuş, 322-ci ildə Kalavriyada vəfat etmişdir. Qədim yunan natiqi və siyasi xadim olmuşdur. Demosfenə aid edilən 61 nitq, 56 çıxış, 6 məktub qalmışdır. Demosfen ilk nitqində (c.ə. 351) II Filippin (Makedoniyalı İskəndərin atası) Yunanıstanı tabe etmək siyasətinə Afinanın passiv münasibətini tənqid etmişdir. O zamandan Demosfen Afina və digər yunan polislərinin rəhbərinə çevrilmiş və yunan polislərinin Makedoniyaya qarşı ittifaqının yaranmasına nail olmuşdur. Latiya uğrunda gedən döyüşdə yunanların məğlubiyyətindən sonra əsir düşmək üçün özünü zəhərləyib öldürmüşdür. Demosfenin yaradıcılığı dünya natiqlik mədəniyyətinin inkişafında mühüm mərhələdir.

Demosfenin natiqlik sənətinə yiyələnməsi həç də asan yolla olmamışdır. Nitq orqanları qüsurlu olan Demosfen sözləri daha aydın ifadə edə bilmək üçün ağzına xırda daşlar alaraq dəniz kənarında nitq söyləyər, danışarkən çiyini atmağı tərkitmək üçün tavandan asılı cidanın altında durarmış. Səsini inkişaf etdirmək məqsədi ilə ucudan qışqırar, öz səsi ilə dalğaların səsini boğmağa çalışarmış. Uzun müddətli məşqlər Demosfeni natiqlik sənətinin zirvəsinə yüksəltdi. Siseron onun haqqında demişdir: «Kim Demosfen olmaq istəmirsə, o natiq deyil».

Demosfenin tələffüzü, danışq tərzı aydın, anlaşıqlı idi. O, özünün dərin məntiqi, rəngarəng intonasiya çaları, müraciət formaları, ritorik sualları və s. ilə dinləyiciləri cəlb edə bilirdi. Demosfen öz nitqlərində Afinanın satqın və fəaliyyətsiz hakimlərini ifşa edir, onları ədalətli olmağa, düzgün siyasət yetirməyə çağırırdı. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə afinalılar böyük ehtiras və inamla danışan Demosfenin nitqinə həvəslə qulaq asır, onu axıra qədər dinləyirdilər.

Afina şəhər dövlətinin tənəzzülü ilə bağlı yunan natiqlik sənətində də geriləmələr baş verir. Gözəl nitq öz siyasi xarakterini itirir, canlı, konkret şəraitdən uzaqlaşır, daha çox təntənə nitqinə çevrilir.

Yunan natiqliyinin tənəzzülündən sonra onun mərkəzi qədim Romaya köçür. Roma demokratiyası üçün doqmatik deyil, günün tələblərinə cavab verən, canlı fəaliyyətdə olan natiqlik sənəti lazım idi. Bu ehtiyac Roma natiqlik sənətinin yaranması və inkişafına güclü təkan verir.

Qədim dünyanın bu dövləti natiqlik sənətinə bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Katon (b.e.ə. 234-149), Qrakxi (b.e.ə. 163-132), Antoni Mark (b.e.ə. 83-30) kimi söz ustaları Roma natiqlik məktəbinin yetişdirmələri olmuşlar. Bunların içərisində bir natiq kimi dünya şöhrəti qazanmış görkəmli dövlət xadimi, ritorika alimi, mütəfəkkir Mark Tulliy Siseron (b.e.ə. 106-43) xüsusilə fərqlənirdi. Siseron natiqlik sənəti ilə bağlı «Natiqlik haqqında», «Brut, yaxud məşhur natiqlik haqqında» və «Natiq» traktatlarını yazmışdır. Bu üç

traktat natiqlik sənətinin tarixi, üslubiyyat, nitq mədəniyyəti məsələlərinin verilməsi, izahı baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Bu əsərlərdən ikisində («Natiq haqqında», «Brut, yaxud məşhur natiqlər») Siseron dövrün məşhur natiqləri ilə aparılan dialoqlarla natiqlik sənətinin mahiyyəti, onun konkret məsələləri, bu sənətin fəlsəfəyə münasibəti və s. kimi məsələləri şərh etmiş, özünün təsəvvür etdiyi ideal natiq surətini yaratmışdır.

Üçüncü traktatda («Natiq» əsərində) müəllifin natiqlik sənəti barədə qiymətli fikirləri, mülahizələri söylənilmişdir: «Natiq olmaq üçün birinci və ən zəruri şərt təbiətin ona bəxş etdiyi istedaddır», «Əgər istedad insanın gözəlliydirsə, bu gözəlliyin rəngi natiqlikdir», «Ancaq müdrik adam həqiqi natiq ola bilər, ... kim gözəl danışarsa, o, bütün xeyirxah cəhətləri özündə təcəssüm etdirir və buna görə də müdrikdir» (47, səh. 201).

Qədim Romada natiqlik sənətinə böyük maraq göstərilirdi. Adamlar məşhur söz ustalarının nitqini öyrənir, hətta çox halda əzbərləyirdilər. Danışanlar öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün lazım gəldikdə natiqin nitqindən müəyyən parçaları nümunə kimi verir, ona istinad edirdilər.

Roma natiqlik sənətinin inkişafı uzun sürmür. Respublikanın süqutundan sonra natiqlik sənəti tənəzzülə doğru gedir. Diktatura, imperiya natiqliyin qarşısını alır, bu sənət din xadimlərinin əlində moizə söyləmək, dini qanunları, ehkamları təbliğ etmək vasitəsinə çevrilir.

Natiqlik sənətinin tarixi ilə bağlı eyni vəziyyət Rusiyada, eləcə də Azərbaycanda XVII, XVIII və XIX əsrlərə qədər davam etmirdir.

Rusiyada natiqlik sənətinin inkişafı böyük alim, eyni zamanda mahir söz ustası M.V.Lomonosovun adı, fəaliyyəti ilə bağlıdır. O, 1748-ci ildə «Korotkoe rukovodstvo krasnoreçi» adlı kitab çap etdirmişdir. Həmin əsərdə müdriklik və hazır cavablıq natiqlik sənəti üçün başlıca məziyyət kimi qiymətləndirilir. Bu keyfiyyətlərin yaradılmasında natiqin

həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, elmi-nəzəri hazırlığı vacib şərt kimi irəli sürülür. Rus natiqlik sənətinin inkişafında XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış yazıçıların, şairlərin, dilçi alimlərin və digərlərinin də fəaliyyəti böyük olmuşdur.

Ölkənin böyük şəhərlərində fəaliyyət göstərən məhkəmələrdə səslənən nitqlər də rus natiqlik sənətinin bu dövrdə formalaşmasına müsbət təsirini göstərmişdir. XIX əsrin 60-cı illərində Rusiyada məhkəmə islahatı keçirilir. Bu islahata əsasən məhkəmə prosesində iclasçıların iştirakı təmin olunur. Məhkəmə prosesi, bir növ, demokratikləşdirilir. Oradakı canlı danışq, obrazlı söylənilən nitq dövrün məşhur adamlarının diqqətini cəlb edir. M.E.Saltıkov-Şedrin, F.M.Dostoyevski, A.P.Çexov tez-tez məhkəmə salonlarına gedər, oradakı çıxışları dinləyərdilər.

Natiqlik sənətinə qədim mədəniyyət tarixi olan Şərqdə də maraq yaranmış, dövrün sair və filosoflarının əsərlərində ritorika elminə insan fəaliyyətinin xüsusi növü kimi yüksək qiymət verilmişdir. Firdovsi (934-1024), Əbu Əli İbn Sina (980-1037), Sədi Şirazi (XII – XIII əsrlər) və b. öz əsərlərində sözə yüksək qiymət vermiş, danışq qabiliyyətinin, sözdən istifadə bacarığının insan ləyaqəti ilə üzvi bağlı olduğunu həkimanə sözlərlə, ifadələrlə oxucularına çatdırmışlar. Bu baxımdan Sədi Şirazinin fikirləri daha səciyyəvidir:

Nədir dil ağızda, ey ağılı olan?

Hünər xəzinəsinə açardır – inan!

Dünya görmüş qoca söz ustadı bil,

Əvvəlcə fikir edər, sonra açar dil;

Tələsik söyləmə sözünü bir dəm,

Fikrini kamil de, gec olsa nə qəm...

Düşünüb sonra de sözü, müxtəsər,

O qədər danışma, «bəsdır» desinlər.

Nitqlə üstündür heyvandan insan,
Heyvandan əskiksən boş-boş danışsan!

Əvvəl bir düşün, sonra dilə gəl,
Divar tez yıxılar, olmasa təməl!

Ya dil aç, söz söylə kamil insan tək,
Ya da sus, danışma, dilsiz heyvan tək!

Əbu Əli İbn Sina ritorika elmi, onun qanunauyğunluqları, söz sənəti, gözəl danışmağın insan cəmiyyətindəki rolu və s. ilə bağlı dəyərli fikirlər söyləmişdir.

Azərbaycanda da nətiqlik sənətinin yaranması tarixi qədimdir. Bu sənət xalqın ədəbi-estetik fikri ilə bağlı qədim və orta əsrlərdə yazıçı və şairlərin şərh, risalə, təzkirə, bədii əsərlərində yaranmış, təşəkkül tapmışdır. Bu mənbələrdə sözün qüdrəti ilə bağlı dəyərli fikirlər söylənilmişdir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında söz, gözəl danışmaq qabiliyyəti bəşəriyyətin təməl daşı kimi qiymətləndirilmiş, xalqın əzəlinin söz olduğu tələp edilmişdir. Ulu əcdadlarımız sözün real gücünü, təbii qüdrətini həmişə yüksək dəyərləndirmişlər. Babalarımız bəşər tarixini obyektiv təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, insan cismən yox olsa da, onu tarixdə yaşadan sözdür. Bizim çağdaş tariximiz sözün tarixidir. Hər hansı bir tarixi dövrü mədəni aləmimiz, söz tariximizlə ölçür, qiymətləndiririk. Məsələn: Nizaminin dövrü, Füzulinin dövrü və s. Nizami dövründə yaşamış sərkərdələr, hökmdarlar ancaq Nizamiyə görə tanınır, yad edilirlər. Çünki söz müqəddəs, sözü cılalayan ustad isə müqəddəslərin müqəddəsidir. Söz güldürür, söz ağladır, söz sevindirir, kədərləndirir, ümid verir, ümid qırır. Min il bundan əvvəl böyük Firdovsi yazırdı. «Sözün qədrini bilin, həyatda ancaq söz yadigar qalır».

Ulu babalarımız sözə, onun mənasına müxtəlif cəhətdən yanaşmış, xeyli sözü şəxsləndirərək, nümunələr yaratmışlar.

— Dil gətirəni el gətirə bilməz.

— Doğru söz qılıncdan itidir.

— Kişinin sözü bir olar.

— Söz söylədiyin adamı tap, sonra söz de.

— Söz böyüyün, su kiçiyindir.

— Söz ilanı yuvasından çıxardar.

— Doğru danışanın atı yüyrek olar.

— Söz çeynəyən çox, söz deyən az.

— Doğru söz acı olar.

— Təmiz danış, az danış və s.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində nitqin, danışığın gözəlliyinə yüksək qiymət verənlər çox olmuşdur.

Ədəbi-tarixi mənbələrə görə Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Əvhədi, Həsənoğlu, Nəsirəddin Tusi, Əbdulrəşid Bakuvi, İmaməddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Sahib Təbrizi, Vaqif, Qətran Təbrizi və b. böyük nətiqlər olmuşlar. Onların yazdıqları bədii əsərlərdə nətiqlik məharəti, nitq kamilliyi mədəniyyəti, nitqin təsir qüvvəsi, nitqdə forma və məzmun vəhdətinin gözlənilməsi haqqında janrın verdiyi imkan ölçüsündə elmi-nəzəri fikir və mülahizələr söylənilmişdir.

Nizami söz sənətinə yüksək qiymət vermişdir. O, sözün insan həyatında ecazkar qüvvəyə malik olduğunu, dünyanın gözünün ilk dəfə sözlə açılması ideyasını, fikirlərini qüdrətli poetik bir dillə tərənnüm etmişdir. «Sirlər xəzinəsi» əsərində şair sözlə bağlı «Sözün qüdrəti» adlı ayrıca fəsil vermiş, sözün şərinə ən ləyaqətli sözlər işlətmişdir:

Sordu: «Köhnə qızılmı, təzə sözmü yaxşıdır?»

Söz sərrafı söylədi: «Söz dünyanın naxşıdır».

Nizamiyə görə, dünyada ən çətin işləri «hikmət adamları», söz ustaları, natiqlər yerinə yetirə bilirlər.

Ona rast gələndə bir qatı düşmən,
Vuruşda işləri bərkə düşərkən,
Əvvəlcə, qızılı işə salardı,
Qızıl tək işləri həll olardı.
Qızıl iş görməsə, iş olsa mahal,
Qılınca atardı əlini dərhal.
İşi tapşırırdı ovsunçulara.
Bir iş görməsəydi onlar da əgər,
Köməyə gələrdi onda natiqlər.

Nizami «İskəndarnamə» epopeyasında natiq surətini yaratmış, onu mütəfəkkir, uzaqgörən, dərin hikmət sahibi kimi səciyyələndirmişdir.

Azərbaycanın böyük şairi «məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmaram» deyən İmaməddin Nəsimi sözün zirvəsində dayanırdı. Onun söz sənəti, natiqlik sənəti, onun qüdrəti ilə bağlı olduqca dəyərli fikirləri vardır. Nəsimi özü şəxsən məharətli bir natiq olmuşdur. Hurufilik təriqəti ideyasını təbliğ etmək məqsədilə xalq qarşısında etdiyi çıxışlarında insanlardan, onların azadlıq və sərbəstliklərindən ehtirasla danışar, zülmü, əsarəti, ədalətsizliyi tənqid və ifşa edərdi.

Böyük Füzuli sözə, nitqə yüksək qiymət və əhəmiyyət vermişdi. O yazır:

«Xəlqə ağzın sirrini hərdəm qılır izhar söz.
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz?
Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırar,
Kim nə miqdar olsa da, əhlin eylər ol miqdar söz».
Ver sözə ehya ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saat səni ol yuxudan bidar söz...»

Füzuliyə görə, söz müqəddəs bir ilahi varlıqdır, ruhdur. Söz canlı varlıq kimi yaşayır, daim fəaliyyət göstərir. Söz olmadan real varlıq, cism mövcud deyil. Bu fikir şairin aşağıdakı beytində poetikləşdirilir.

Can sözdür, əgər bilirsə insan
Sözdür ki deyirlər, özgədir can.

Sahib Təbrizin aşağıdakı iki misrası ta qədimdən nitqə, onun gözəlliyinə əhəmiyyət və qiymət verildiyini göstərir:

«Varlığında danışiq gözəlliyi olmayan adam bu dünyada
Su və gil palçıq ilə suvanmış divar surətinə bənzəyir».

Orta əsrlərdə yaşayıb-yaradan şairlər, söz ustaları, natiqlərin söz (suxən) və onun qüdrəti, tutarlı və orijinal fikir söyləmək bacarığı, natiqlik məharəti, nitqin kamilliyi, təsir qüvvəsi, nitqdə forma və məzmun vəhdətinin gözlənməsi, söz ustası (süxənvər), danışığına fikir verən, danışa bilən (süxəndan) və s. barədə fikir və mülahizələr söyləmişlər.

XVII – XVIII əsrlərdə aşiq poeziyasında da sözün tələffüzünə, yatımlı deyilişinə çox fikir verilmiş, «İmran dili» dedikdə gözəl danışiq nəzərdə tutulmuşdur.

XIX əsrdə Azərbaycanda M.Ş.Vəzəh, M.F.Axundov, A.A.Bakıxanov, Q.Zakir kimi praktik natiqlər, bu sahənin nəzəriyyəçiləri yetişmişdir. M.F.Axundov özünün bədii və elmi yaradıcılığında mədəni nitq, natiqlik məharəti, fəhəətli kəlam, nitqin müxtəsərliyi və aydınlığı, səhnə dili, dilimizin orfoqrafiya və orfoepiya normaları və s. haqda elmi-nəzəri fikirlər, mülahizələr söyləmişdir. Onun «Kritika» və «Tənqid risaləsi» adlı məqalələrində dilin təkmilləşdirilməsi məqsədilə söylədiyi fikirlər (nitq prosesində eyni söz və ifadələrin təkrarına yol verməmək, qəliz sözləri, ifadələri, yerinə düşməyən təşbeh və mübaligələri işlətməmək, yazılı və şifahi nitqin fəal xüsusiyyətlərini nəzərə almaq və s.) bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. XIX əsrin sonu və XX əsrin

işlədilməsində orijinalıq, özünəməxsusluq daima nəzərə çarpardı.

✓ H.Əliyev bir nətiq kimi zəngin söz ehtiyatına malik idi. O danışarkən duruxmaz, söz axtarmaq üçün fikirləşməzdi. O, nitqində söz və ifadələrin təkrarına mümkün qədər yol verməzdi. Düzgün seçilən və yerində işlədilən ifadəlilik vasitələri – leksik və frazeoloji sinonimlər, antonimlər, nidalar, müraciətlər, ritorik suallar və s. onun nitqini təsirli edir, estetik cəhətdən gözəlləşdirirdi. «Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir» deyən Heydər Əliyevə bu dil əziz idi, müqəddəs idi. O bu dilə mükəmməl yiyələnmişdi. Bu dildə, demək olar ki, hamıdan yaxşı danışır.

Heydər Əliyevin nitqində möhkəm bir məntiq, rabitə vardı. O heç bir qeydə baxmadan danışar, faktlar, sübutlar gətirər, dinləyiciləri qaneedəcək şərhlər verərdi. İti yaddaş və güclü hafizəyə malik olan H.Əliyevə dinləyicilər böyük maraqla qulaq asar, onu bütövlükdə anlayan və qəbul edərdilər.

H.Əliyev yüksək nitq mədəniyyətinə sahib idi. Onun danışığında nitqin bütün etik normalarına riayət olunurdu. Heydər Əliyev öz səfərbəredici nitqi, danışiq tempi, manerası, jestləri, mimikası və s. ilə auditoriyanı ələ alar, öz ideyalarını dinləyicilərə aşılayardı.

H.Əliyev görkəmli nətiq, söz ustası kimi də tarixdə qaldı. Onun nitqləri, çıxışları, söhbətləri, nətiqlik məharəti mütəxəssislər tərəfindən öyrənilmiş, bu barədə əsərlər də yazılmışdır. Lakin bu sahədə geniş axtarışlara yenə də ehtiyac vardır.

Əsrimizin 60-80-ci illərində nitq mədəniyyəti məsələlərinin həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən öyrənilməsi, təbliği sahəsində bir çox səmərəli işlər görülmüşdür. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda nitq mədəniyyəti şöbəsi açılmış, şöbə əməkdaşlarının təşəbbüsü və iştirakı ilə «Dil

mədəniyyəti» məcmuəsi (1972, 1974, 1979, 1985-ci illərdə) «Vurğu lüğəti» (1993-cü ildə) nəşr olunmuşdur. Şöbə (rəhbəri prof. M.Məmmədovdur) bir neçə dəfə Azərbaycan nitq mədəniyyəti məsələlərinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfrans keçirmiş, burada dilçiliyin ayrı-ayrı sahələri barədə nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi baxımından dəyərli fikirlər söylənilmiş, tövsiyələr edilmişdir.

1969-cu ildə Ə.Dəmirçizadə və 1970-ci ildə M.Şirəliyevin ayrı-ayrılıqda «Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları» adlı kitabları çap olunaraq oxucuların istifadəsinə verilmişdir.

A.Abdullayevin çap etdirdiyi əsərlər («Müəllimin nitq mədəniyyəti haqqında», Maarif, 1966; «Nitq mədəniyyəti və nətiqlik məharəti haqqında». Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1968) nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqi və təbliğində xüsusi rol oynamışdır.

✓ Ə.Əfəndizadənin tərtib etdiyi «Orfoqrafiya – orfoepiya – qrammatika lüğəti»ndən (1983) yazı, tələffüz və qrammatika təlimində uzun illərdir ki, faydalı bir vəsait kimi istifadə edilir. «Nitq mədəniyyəti məsələləri» adı ilə çap olunan başqa bir məcmuədə (1985) nitq mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələri üzrə çalışan alimlərin, görkəmli tədqiqatçıların məqalələri verilmişdir. Bu sətirlərin müəllifləri N.Abdullayev və Z.Məmmədovun son illərdə nəşr etdirdikləri «Nitq mədəniyyəti» (1998), «Müəllimin nitq mədəniyyəti» (2003), «Orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti» (2003) kimi kitablar nitq mədəniyyəti fənninin tədrisində yararlı bir vəsait kimi istifadə olunmuş və olunmaqdadır.

✓ Son illər H.Həsənov və K.Əliyevin ayrı-ayrılıqda nəşr olunan «Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları» dərslikləri də bu sahədə atılan ilk addımlar kimi əhəmiyyətlidir, dəyərlidir. H.Həsənov öz əsərində nitq mədəniyyəti, onun predmeti, nitq mədəniyyəti və üslubiyyat, nitq mədəniyyəti və norma, şifahi və yazılı nitqin predmeti, üslub və üç üslub nəzəriyyəsi, Azərbaycan dilinin funksional üslubları və s.

məsələlərdən bəhs etmişdir. Eyni adlı digər dərslikdən oxucu natiqlik sənəti və məktəbləri, ədəbi dilin normalar sistemi, ədəbi dilin üslublar sistemi və s. barədə geniş, əhatəli məlumat ala bilir (32. s. 26).

Ayrı-ayrı illərdə radio və televiziya verilişləri dilimizin öyrənilməsində, təbliğində xeyli iş görmüşdür. Bu verilişlərdə ədəbi dilimizin bir sıra aktual məsələləri (dilimizin tarixi, üslubiyyəti, leksikologiyası, lüğətçiliyi, etimologiyası, terminologiyası və s.) şərh olunmuş, Azərbaycan dilinin ictimai ünsiyyət baxımından yararlılığı və bu dildə danışmağın vacibliyi xüsusilə vurğulanmışdır. Məsələn, 1981-1989-cu illərdə, dilimizin formal şəkildə dövlət dili olduğu bir dövrdə respublika televiziyası ilə «Azərbaycan dili», «Dil xalqın mənəvi sərvətidir» adlı 120-dən artıq veriliş səsləndirilmişdir. Onların efirə hazırlanması və verilişlərin aparılmasında filologiya elmlər doktoru professor İ.Məmmədovun əməyi böyük olmuşdur. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, hazırda bir çox özəl radio və televiziya kanallarında dilimizin öyrənilməsi və təbliği ilə bağlı fəaliyyət istənilən səviyyədə deyildir.

Keçən əsrin 80-90-cu illərində nitq mədəniyyətinin tətbiqi və təbliği ilə bağlı bir çox tədbirlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü prof. A.Qurbanovun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə ADPU-da keçirilən elmi konfranslarda respublikanın və keçmiş ittifaqın görkəmli alimlərinin məruzələri dinlənilib müzakirə edilmiş, həmin yığıncaqların materialları çap olunaraq oxuculara çatdırılmışdır. Lakin çox təəssüf ki, sonrakı illərdə bu sahəyə diqqət bir qədər azalmışdır. Axırncı on ildə bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, nitq mədəniyyətinin öyrənilməsi və yayılması ilə bağlı nəzərə çarpacaq elə bir əsər, vəsait yazılmamış, əməli tədbir həyata keçirilməmişdir. İstisna dedikdə Respublika prezidenti H.Əliyevin dili ilə bağlı yazılmış əsərlər, monoqrafiyalar nəzərdə tutulur. Həmin əsərlərdə H.Əliyevin nitqi haqqında fikirlər söylənilir, onun məruzələri, çıxışları, söhbətləri nitq mədəniyyəti, natiqlik

məharəti baxımından təhlil edilir, ulu öndərimizin dil fenomeninin bu sahəsi geniş və ətəfali şərh olunur. «Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili» adlı əsərdə Heydər Əliyevin nəqliq məharəti, nitq mədəniyyətinin təhlilinə ayrıca fəsil həsr olunmuşdur. Nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqi və təbliği sahəsində böyük əməyi olan filologiya elmlər doktoru M.Məmmədovun yazdığı bu fəsildə H.Əliyevin dili mədəni nitq verilən tələblər baxımından təhlil olunur. Onun ifadəliliyi, üslubu, quruluş və s. xüsusiyyətləri maraqlı faktlar üzərində, oxucunu qane edəcək bir tərzdə izah edilir, aydınlaşdırılır (30. s. 68-152).

II FƏSİL

MƏDƏNİ NİTQƏ VERİLƏN BAŞLICA TƏLƏBLƏR

Xalqın müstəqilik qazandığı, Azərbaycan dilinin sözün həqiqi mənasında dövlət dili olduğu və geniş ünsiyyətə xidmət etdiyi indiki zamanda düzgün, aydın, məntiqi, yığcam, canlı, sadə, dəqiq və təsirli danışa və yazma bilmək, başqa sözlə, yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək mühüm tələb kimi qarşıya qoyulur.

Nitq mədəniyyəti insanlara məxsus ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Bu anlayışa danışq mədəniyyəti ilə yanaşı yazı mədəniyyəti də daxildir. Belə yüksək keyfiyyətə sahib olan şəxs cəmiyyətin ictimai həyatında, onun hər hansı bir sahəsində fəal və məhsuldar iştirak etmək imkanına malik olur. Xüsusən, ziyalıların nitq mədəniyyətinə yiyələnmələri vacib sayılır. Yazıçılar, müəllimlər, aktyorlar, radio və televiziya işçiləri, jurnalistlər, bədii söz ustaları nitqin təsirliyi, obrazlılığı, ifadəliyi, məntiqiliyi, zənginliyi ilə fərqlənməlidirlər. Başqaları onların danışığından, oxusundan, yazdıqlarından nümunə götürməlidir.

Dilçilik ədəbiyyatında nitq mədəniyyəti anlayışı belə izah olunur: «Nitq mədəniyyəti tətbiqi dilçilik sahəsi olub, hər hansı konkret bir dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, üslubi və s. normalarını müəyyənləşdirən nəzəri axtarışlar və təcrübi tədbirlər kompleksidir». Bu tərif başqa bir şəkildə ifadə etmiş olsaq deyə bilərik ki, nitq mədəniyyəti danışq və yazı zamanı orfoqrafik və orfoepik qaydalara, qrammatik qayda-qanunlara, üslub normalarına əməl etmək, zəngin söz ehtiyatına malik olmaq, nitqin etik normalarını gözləməkdir (10. s. 194).

✓ Başqa bir mənbədə mədəni nitqdə belə bir tərif verilir: «... bu dilin vasitə və imkanlarından məzmun, şərait və

məqsədə adekvat istifadə olunmasıdır» (46. s. 9.). Bu tərif nitq mədəniyyəti anlayışını ehtiva etmək baxımından daha dəqiq və əhatəlidir.

İnsanın nitqi onun iç dünyasını aşkarlayan başlıca vasitədir. Adamları tanımaq, onlara bələd olmaq üçün, hər şeydən əvvəl ünsiyyətə girmək, təmasda olmaq lazımdır.

✓ Antik dövrün böyük filosofu Sokrat həmişə deyərmiş: «Ey insan danış səni tanıyım». Həzrət Əli (İbn Yalib) buyururdu ki, hər kəs öz dilinin altında gizlənib. Danışmayınca onun ağıllı və ya ağılsız olması məlum olmur. Tarixi inkişafın sonrakı dövrlərində də nitqə, onun gözəlliyinə xüsusi diqqət yetirilmiş, qiymət verilmişdir.

✓ «Qabusnamə»də deyilir: «Sözü ən gözəl tərzdə söyləmək lazımdır ki, həm söz anlayan olasan, həm də söz anladasan», (səh. 84)

✓ Maraqlı və canlı danışq aləmi səslərin deyiliş tərz, işlənmə forması ilə çox bağlıdır. K.S.Stanislavskinin dediyi kimi «sadə və gözəl danışığı bacarmaq özü bir elmdir və onun xüsusi qanunları var».

✓ A.P.Çexov «Gözəl danışığa etinasız yanaşan adamlar özlərini insana layiq ola biləcək ən ali, nəcib bir zövqdən məhrum edirlər» fikrini söyləmişdir.

Bir latın atalar sözündə deyilir ki, şair anadan şair doğulur, natiqlər isə təcricən yetişir. Buradan aydın şəkildə bəlli olur ki, gözəl danışığa yiyələnmək həyatda qazanılır və hər kəsin özündən asılıdır. Lap qədim zamanlarda yaranmış bir zərb – məsəldə deyilir: «Sözün zahiri zərif, batini lətif olmalıdır».

✓ Yaxşı nitqi, mədəni nitqi şərtləndirən bir sıra tələblər (əslində onlar mədəni nitqin keyfiyyətləridir) vardır ki, natiqlik sənətində onlar çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. ✓ Həmin tələblər bunlardır: ✓ aydınlıq, düzgünlük, sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq, zənginlik, təmizlik, münasiblik, ifadəlilik və s. Bunlar hər biri ayrılıqda və hamısı birlikdə etalon səviyyəli nitqi yaradır ki, bu nitqə yiyələnənlər natiqlik

digər tələblər gözləndikdə belə bütün hallarda (sözlər mənaya uyğun işləndikdə, cümlədə söz sırası gözləndikdə, cümlələrdə fikrə uyğun bağlılıq olduqda və s. hallarda) nitqi anlamağı çətinləşdirir. Bu cür danışıda və oxuda sözlərin çox zaman axırı, əvvəli aydın deyilmir, səslər qarışdırılır, sözlər bitişik şəkildə tələffüz olunur. Məsələn: bizəldi (bizə gəldi), gə gedək (gəl gedək), lazım təşkilatlar (lazımi təşkilatlar), çəkşə gələnlər (çəkilişə gələnlər) oagörə (ona görə), sonsamitlə bitən (sonu samitlə bitən), ümumqrammatik (ümumi qrammatik), sutiyada (studiyada); Bu iki şamatçı (şahmatçı) iki ildir ki, turnirdə iştirak edir və s.

Diksiyanın pozulması sözlərin, ifadələrin başa düşülməsini, fikrin anlaşılmasını bir qədər çətinləşdirir. Belə nitqi dinləyən gərginlik keçirir, tez yorulur, söhbətin məbədi ilə az maraqlanır, diqqətini başqa istiqamətə yönəldir.

Natiqlik praktikasında nitqin diksiya baxımından aydınlığı və düzgünlüyü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Aydın diksiyaya nəfəsi və səsi idarəetmə bacarığını təkmilləşdirmək, diksiyaya məxsus şivə qüsurlarını düzəltmək, dodaqların, dilin, çənənin süslüyünü aradan qaldırmaq, səs, nəfəs, diksiya üzərində kompleks çalışmalar aparmaqla nail olmaq mümkündür. Auditoriya qarşısında çıxış edən natiq (mühazirəçi) nitqin səs mədəniyyətinə yiyələnməli, səs cihazından düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır. Nitqin səs mədəniyyəti dedikdə bura artikulyasiya aparatının düzgün qurulması, səs və sözlərin dürüst tələffüz edilməsi, ünsiyyət şəraitinə görə səsənin gücünün tənzimlənməsi, nitq sürətinin gözlənilməsi, intonasiyaya, ifadəliliyə əməl olunması, nitqiəşitmə qabiliyyətinin yaradılması və s. daxildir. Nitqin səs mədəniyyəti səs cihazı, onun öz funksiyasını normal şəkildə yerinə yetirməsi məsələsi ilə sıx bağlıdır. «Nəfəs, səs və s. anlayışlardan ibarət olan bu səs cihazı müəyyən qaydalar və vərdişlərin məcmusu vasitəsilə dili konkret ünsiyyət şəraitində reallaşdırır. Səs cihazı intonasiya, pauza, vurğu, orfoepiya, temp, ritm, tembr, mimika, hərəkət kimi anlayışlarla birləşib

nitqin texnikası adlı bir sahəni təşkil edir. Həmin sahə nitq mədəniyyətinin əsas bölmələrindən biri olub şifahi nitqin daxili, səslənən tərəfinin ifadəlilik keyfiyyətinin yaranmasına xidmət edir» (12. s. 28).

Diksiyanın pozulması səbəblərindən biri danışığ və ya oxu zamanı nəfəsin düzgün tənzim olunmamasıdır. Məlumdur ki, ağ ciyərlər tələffüz zamanı tələbata uyğun olaraq xaricə hava buraxır və bu hava ehtiyatının sərf olunması sözdən, cümlədən asılı olaraq müxtəlif ölçülü olur: nəfəsalmağa hava ağ ciyərdə adı ölçüdə, tədricən daxil olduğu halda, tələffüz zamanı nəfəsalma sürətli gedir, hava ağ ciyərdən xaricə müxtəlif ölçülərdə buraxılır. Bəzən danışanlar tələffüz zamanı nəfəslərini lazımi ölçüdə sərf etmədiklərindən cümlənin sonuna yaxın hava ehtiyatı tükənir, danışan sanki boğulur, səsin gücü aşağı düşür. Bu o deməkdir ki, danışan cümlənin mənalı hissələrində, təbii şəkildə ehtiyac olduğu yerdə nəfəsini dərmir, bir nəfəsə cümləni deyir və ya oxuyur. Məsələn: Yaz gələndə bütün ağaclar kimi yasəmən də çiçək açardı. Onun açıq-bənövşəyi gülləri salxım-salxım olub sallanardı. Birinci cümlədə gələndə, kimi, ikinci cümlədə isə gülləri sözlərindən sonra ani fasilə edilir, nəfəs alınır ki, bu da sözlərin, ifadələrin asan, aydın, həm də ahəngdar tələffüz olunmasını təmin edir.

Aydın tələffüzdə danışığ üzvi kimi dişlərin də rolu böyükdür. «Dişlər ayrılıqda səslərin müxtəlifləşməsi üçün heç bir müstəqil vəzifəyə malik deyildir. Dişlər yalnız dil və dodaqlara köməkçi olaraq səslərin müxtəlifləşməsində iştirak edir. Məsələn, s, z səslərinin əmələ gəlməsi üçün dişlər dilə, f, v səslərinin yaranması üçün dişlər alt damağa kömək edir» (16. s. 31).

Natiqin ağzında dişlərin normal vəziyyətdə olması bu səbəbdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Üst qabaq dişlərin olmaması və ya seyrəkliyi d, z, l, n, s, t kimi dil-diş samitlərinin tələffüzünü çətinləşdirir, səslər yarımçıq formalaşır, məna itir.

Düzgün tələffüzdə, səslərin formalaşmasında çənələr, xüsusən alt çənə fəal iştirak edir. Alt çənənin enməsi və qalxması ilə ağız boşluğunun həcmnin daralması və genişlənməsi nəticəsində müxtəlif səslər yaranır. Bəzən danışarlarda alt çənənin mühərrikliyinin zəfiliyi, tələffüzdə süstlüyü ləngiməyə, öfuvaylığa səbəb olur. Deyilənlər yaxşı qavranılmır, dinləmə istənilən səviyyədə getmir. Belə hala yol verməmək üçün natiqin çənəsi, necə deyərlər, möhkəm olmalıdır.

Aydın diksiyaya yiyələnmək üçün natiq müntəzəm şəkildə öz üzərində işləməlidir. Çalışmalıdır ki, nitqində sözlər aydın şəkildə tələffüz olunsun, aramla, tələsmədən danışa bilsin, nitqində səslər, xüsusən saitlər aydın eşidilsin.

2. Nitqin yığcamlığı. Nitqin yığcamlığı geniş anlayışdır. Burada yığcamlıq dedikdə müxtəsərlik, fikrin qısa və aydın şəkildə ifadə olunması nəzərdə tutulur. Kamil adamlar həmişə deyəcəklərini ölçüb-biçmiş, geniş mətləbləri yığcam şəkildə ifadə etməyə, başqalarının vaxtını almamağa, onları yormamağa çalışmışlar. Nitqin yığcamlığına klassiklərimiz yüksək səviyyədə yanaşmışlar. Hələ vaxtilə böyük Nizami yazırdı:

Sözün çoxsa əgər çalış az olsun,

Yüz sözün yerində bir kəlmə qalsın.

Sədi Şirazi də nitqin yığcamlığını vacib amil hesab etmişdir:

Düşünüb, sonra de sözü müxtəsər.

O qədər danışma «bəsdir» desinlər

Yığcamlıq nitqdə sözcülüyə qarşı qoyulan bir anlayışdır. Sözcülük, əsasən, iki formada özünü göstərir: a) nitqdə artıq, lüzumsuz sözlərin, ifadələrin işlənməsi, fikrin təkrarı, eyni bir mətləbin ayrı-ayrı cümlələrlə bir neçə dəfə ifadə olunması; b) çox danışmaq, uzunçuluq, çərənçilik.

Sözlərin, ifadələrin lüzumsuz işlənməsi hallarına həm yazılı, həm də şifahi nitqdə təsadüf etmək mümkündür.

Məsələn, dəmir seyf, cədvəl şəkli çəkmək, taksi maşın, ağ pambıq, yaradıcı inşa, bişmiş çörək kimi ifadələrdə dəmir, şəkil, maşın, ağ, yaradıcı, bişmiş sözlərini işlətməmək də olar. yaxud: Məndə kitab oxumağa qarşı böyük həvəs var. Adamın ürəyi fərəh hissi ilə doludur. Yeganə yol havadan təyyarə və vertalyotla idi. Xüsusi hazırlığı olmayan adamlar burada çasıb qalırdılar. Bu cümlələrin də birincisində qarşı, ikincisində hissi, üçüncüsündə havadan, dördüncüsündə adamlar sözləri atılsa, ifadə olunan mənaya heç bir xələl gəlməz, əksinə, nitqin yığcamlığı təmin olunar.

Nitqin yığcamlığı tələb edir ki, söylənilən fikir mümkün qədər az sözlə ifadə olunsun. Məsələn: son zamanlar çox uyarlı sayılan vurğulamaq sözü nəzər-diqqəti cəlb etmək, diqqət vermək, əhəmiyyət vermək, yada salmaq və s. ifadələrini əvəz edir. Bu cür əvəz olunma (semantik sıxılma) nitqin yığcamlığı baxımından məqbul sayılır.

Sözçülük eyni fikrin müxtəlif cümlələrlə verilməsində də özünü göstərir. Məsələn: «Aydın nitqə malik olan adamlar həmişə və hər zaman qabaqcıl adamlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və sevilmişdir. Lap qədimdən bəri öz dövrünün qabaqcıl adamları məzmunlu, obrazlı, aydın və təsirli nitqə malik olan adamlara böyük hörmət bəsləmişlər. Gözəl danışiq məharəti bütün dövrlərdə xüsusi bir keyfiyyət kimi qiymətləndirilib. Öz aydın, rəvan nitqi ilə müsahibində musiqinin oyadacağı qədər xoş təəssürat oyatmaq qabiliyyətini qədim afinalılar çox yüksək qiymətləndirmişlər»». Nitq mədəniyyətinə dair yazılmış bir məqalədən götürülən bu parça yığcamlıq baxımından, heç şübhəsiz ki, qüsurludur.

Səthi məlumatlı, az savadlı adamların nitqində konkretlik, yığcamlıq, adətən, az olur. Onların nitqində ümumi fikirlər irəli sürülür, artıq, lüzumsuz təfərrüatlara yol verilir. Əşya və hadisələr barədə «yaxşıdır», «maraqlıdır», «bəzi qüsurlar vardır», «material yaxşı mənimsənildi», «əsər xoşuma gəldi» və s. kimi konkret fikirlərə, dəlil və sübutlara, faktlara əsaslanmayan rəylərə tez-tez təsadüf olunur. Prof.

A.Abdullayev konkretlikdən məhrum olan nitq haqqında danışarkən göstərirdi ki, əşya və hadisə barədə «ümumiyyətlə» danışmaq, fikir irəli sürmək olmaz. Məşhur səhnə ustası Stanislavski «ümumiyyətlə» sözünü çox qeyri-müəyyən, pis və dəhşətli söz adlandıraraq qeyd edir ki, bu sözdə çox böyük səliqəsizlik və qarışıqlıq vardır.

İngilislər, amerikalılar öz danışığı və yazılarında yığcamlığa ciddi fikir verirlər. Tanışlardan biri nəql edir ki, o, Amerikadakı dostunu Bakıya dəvət etmək üçün məktub yazır və göndərməmişdən əvvəl onu başqa bir amerikalıya oxumalı olur. Amerikalı oradakı cümlələrin çoxunu pozur, təkcə Bakıya dəvət olunmaq məsələsi qalır. Bunun səbəbini soruşanda o deyir ki, bizdə artıq şeyləri oxumurlar. Amerikalılar bir adamı, təşkilatı müəyyən münasibətlə təbrik etmək istədikdə vərəqin orta hissəsində təkcə «Təbrik edirik» cümləsini yazır və zərfləri qoyub göndərilir.

Yığcam danışa bilmək insanda çox vacib keyfiyyətlərdəndir. Hər kəs özünün və başqasının danışığına (eləcə də yazısına) bu cəhətdən tənqidi münasibət bəsləməli, imkan daxilində yığcam, həm də məntiqi danışmağı bacarmalıdır. R.Rza Müşfiqlə bağlı xatirəsində göstərir ki, Müşfiq bir dəfə şairlərdən birinin çox quru və ilhamsız yazılmış uzun bir şerini əzbərdən oxudu. Biz təəccüblə soruşduq: bu cəfəngiyyəti niyə əzbərləmişən? O belə cavab verir: Əzbərləmişəm ki, buna oxşar şer yazmayam.

Nitqin yığcamlığı natiqlik praktikasında xüsusi rol oynayır. Natiq «sözə sıxlıq, fikirlərə genişlik» prinsipini əsas götürərək geniş mətləbləri yığcam şəkildə, həyati faktlar, nümunələr əsasında dinləyicilərə çatdırmağı bacarmalıdır. Xalq şairi S.Vurğun trikotaj fabriki işçilərinin yığıncağında adamların yığcam, lakonik çıxışlarını dinlədikdən sonra demişdir: «Mən sözə çox qənaət edən, çox qısa və yığcam danışan bu adamları dinlədikcə fərəhlənir və təəssüflə edirəm ki, bir çoxlarının vaxtı sözcüliyə, uzun danışmağa sərf olunur. Axı, böyük arzuları, məqsədləri qısa sözlərlə də ifadə etmək

olar» (39. s. 256). Xüsüsən, dərs prosesində müəllimin uzun-uzadı danışması ilə razılaşmaq olmaz. Bu şagird və tələbələri yorur, onların fikri fəallığını zəiflədir. Belə müəllimlərin şagirdləri, tələbələri digərləri ilə müqayisədə, şübhəsiz ki, passiv olur, fikirlərini sərbəst ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər.

3. Nitqin təmizliyi. Mədəni nitqə verilən əsas tələblərdən biri də onun təmizliyidir. Bu o deməkdir ki, ədəbi dilin normalarına uyğun gəlməyən dil vahidləri (sözlər, frazeologizmlər, cümlələr və s.) nitqdə işlədilməməlidir. Nitqin təmizliyi digər mədəni keyfiyyətlər kimi, danışanın təhsili, mədəniyyəti və tərbiyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır.

Dilin təmizliyini qoruyub saxlamaq üçün aşağıdakılara əməl olunmalıdır:

1. Nitqdə məhəlli dialektlərə, yerli şivələrə məxsus danışq tərzinə yol verilməməlidir.

Məlumdur ki, əhalinin böyük hissəsi ədəbi dildən, müəyyən qismi isə dialekt və şivələrdən istifadə edir. ayrı-ayrı dialekt şəraitində yaşayanlar sözləri həmin yerin danışq tərzinə uyğun işlədirlər. Çox halda bu danışq savadlı təbəqənin – ziyalıların da nitqində özünü büruzə verir. Məsələn, əyərlərim (əgər), hasannıxnan (asanlıqla), bajı (bacı), mübtadə (mübtəda), genə (yenə), mevtəp (məktəb), heysab (hesab), dərmən (dərman), manit (manat), qırax (qırx), əmek (əmək), munasibat (münasibət), təyyin (təyin), şikil (şəkil), başarıq (bacarıq), nöş (nə üçün), olacoux (olacağıq), qərdeş (qardaş), oxarta (o qədər), cıqqan (lap az), minı (bunu), yani (yəni) və s. Bu cür dialetizmlərin, şivə sözlərinin işlənməsi nitqi korlayır, gözəl danışığa nöqsan gətirir.

2. Əcnəbi sözlər lüzumsuz işlədilməməlidir. Bəzi hallarda natiqlər heç bir ehtiyac olmadan nitqlərini çətin, mənası çoxları üçün aydın olmayan terminlərlə doldururlar ki, nəzərdə tutulan fikir, məzmun bu terminlərin kölgəsində itib-
batır, mətləb dinləyici üçün aydın olmur. Son zamanlar kütləvi informasiya vasitələri – radio və televiziya verilişlərinin dilində, eləcə də müxtəlif sahələr üzrə dərslərdəki elmi

məmlərdə dilin və uslubun ağırlaşması müşahidə olunur. Orada mənası az anlaşılan və tələffüzü çətin olan sözlərə (məsələn: konsaltinq, konservasiya, respondent, prioritet, paradikma, innovasiya, reabilitasiya, ekzit-poll, regional (inkışaf), eyforik maraq, ekstensiv və s.) tez-tez təsadüf edilir ki, həmin sözlər şərh olunan məsələnin mənimsənilməsini çətinləşdirir. Bu qəbildən olan sözlər (eləcə də dolaylı, dilimizin qrammatik quruluşuna uyğun işlədilməyən cümlələr) fikrin ifadəsi, informasiyanın ötürülməsinə istənilən dərəcədə xidmət etmir. Daha çox fikir yoxsulluğunu və mənasızlığını pərdələmək üçün bir vasitə kimi istifadə olunur. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, təmizlik və saflıq xatirinə elm, texnika, sosial və digər sahələrin inkişafı ilə bağlı son zamanlarda dilimizə keçmiş və ya dilimizdə yaranmış söz və terminlərdən imtina edilməlidir. Onların bir çoxunun (məsələn: dəstək, bilgi, dəyərləndirmək, durum, anlam, dönüm, bölgə, basqı, öncə, olay, yətersay, özel, önəmli, açıqlamaq, öndəm, çeşidli və s.) ifadə etdiyi mənə, səslənmə, dilə, tələffüzə yatımlıq baxımından olduqca uyarlıdır, hazırda onlardan ünsiyyətdə geniş istifadə olunur.

Çox zaman bir sıra əşyanın (eləcə də hadisənin) dilimizdə uyarlı adı olduğu halda, o alınma sözlərlə adlandırılır. Məsələn, xolodilnik (soyuducu), pılesos (tozsoran), lineyka (xətkeş), kley (yapışqan), kırıxa (dam), patalok (tavan), polka (rəf), sideniya (oturacaq), rubaşka (köynək), zəjıqalka (alışqan), lyustra (qəndil, çilçirəq), slesar (çilingər), dokument (sənəd), punkt (bənd), çaşka (fincan) və s. Hansı səbəbdən olur-olsun (rus dilli adamların nitqində özünü göstərən və ya digərləri tərəfindən kortəbii işlədilsin) dilimizdə qarışıq olan sözün əvəzində başqa bir alınmanın işlədilməsi dili korlamaqdır, onun gözəlliyini pozmaqdır, ümumiyyətlə, dilimizə biganəlikdir, hörmətsizlikdir.

Əcnəbi söz və terminlərin işlədilməsi nətiq üçün o zaman məqbul sayıla bilər ki, onun mənası əhalinin böyük hissəsi tərəfindən başa düşülsün, ikincisi də, həmin sözün

qarşılığı dildə olmasın. B.Q.Belinski göstərir ki, qüvvədə olan iki sözdən (əcnebi və ana dilinə məxsus sözlərdən) biri kimi əcnebi sözü işlətmək sağlam ağılı və sağlam zövqü təhqir etmək deməkdir.

Ədəbi dilimizin mühafizəçiləri olan müəllimlər əcnebi sözlərdən sui-istifadəyə qarşı ardıcıl və prinsipial mübarizə aparmalıdır.

3) *Tüfeyli sözlərlə bağlı qüsurlar aradan qaldırılmalıdır.*

Bəziləri danışq zamanı qurmaq istədikləri cümlələri tamamlaya bilmir, zəruri sözləri tapmaqda çətinlik çəkirlər. Bu səbəbdən danışan yersiz fasilələr etmək məcburiyyətində qalır, fasilələrdə mətnlə əlaqəsi olmayan yersiz sözlər, ifadələr işlətməli olur. Əsas etibarilə, deməli, məsələn, türkün məsəli, zaddı, şeydi, beləliklə, adı nədir, adını sən də, hansı ki, haradasa, canım sənə desin, baxanda baxıb görürük ki və s. Belə sözlər nitqi zibilləyir, onda qırıqlıq, uyğunsuzluq, rabitəsizlik əmələ gətirir, dinləyicilərdə xoşagəlməz bir duyğu və təəssürat yaradır.

4) *Jarqon sözlərin və ifadələrin işlədilməsi* (məsələn: znaçit, voobşe, tem bolli, mejdu proçim, niçeqo sebe, kakraz, toçno və s. kimi) nitqin təmizliyinə xələl gətirir, onun keyfiyyətini aşağı salır.

5) *Mədəni danışqda başqasını təhqir etmək, heysiyyətinə toxunmaq məqsədini daşıyan söyüş və qarğışlara, ədəbsiz, təhqiramiz, qeyri-etik sözlərə (anqırmaq, bağırmaq, soxuşdurmaq, burcutmaq, qatıqlamaq, qanmaq, qıfilla, dangildanmaq, gəlbərtmək, qırıldamaq kimi sözlərə, burnunu soxmaq, özü doğub, özü də göbəyini kəsmək, başı girməyən yerə bədənini soxmaq, ipli-mıxlı yoxa çıxmaq və s. kimi ifadələrə) yer verilməməlidir.* Belə sözlərlə ifadə olunan alcaldıcı ekspessiyanı ünvanlanan adamlar təhqir kimi qəbul edirlər. İctimai yerlərdə belə sözlərin işlədilməsi heç bir mənada xoş təsir bağışlamır. Təhsilin humanistləşdirilməsindən söhbət getdiyi indiki vaxtda xüsusən müəllimlərin

nitqində şagird, tələbə və başqalarına qarşı vulqar xarakterli söz və ifadə işlədilməməlidir. Vulqarizmlər dili zibilləyir, onların nitqdən kənarlaşdırılması uğrunda həmişə ciddi iş aparılmalıdır.

«Bəli, dil təmizlik sevir, gözəllik sevir. Bu gözəllik onun bütün təbiəti ilə bağlıdır, necə təmiz, sərin bulaq suyu qayadan qaynayıb çıxır, elə də hər söz insanın ürəyindən gəlməlidir. Dilin bütün daxili gözəlliyini əks etməlidir. Belə olmadıqda dil korlanır, kobudlaşır, mənasına xələl gəlir, daxili gözəlliyini itirir. Dil onu pozan, korlayan hallara isə ciddi müqavimət göstərir, onları rədd edir, insanın bədəni yad ünsürləri rədd edən kimi» (M.İbrahimova).

4. Nitqin düzgünlüyü. Nitqin bu keyfiyyətindən bəhs olunarkən çox zaman göstərilir ki, düzgünlük həm yazılı, həm də şifahi nitqdə qrammatik qaydalara əməl etməkdir. Lakin nitqin düzgünlüyü üçün təkcə qrammatik qaydaları gözləmək kifayət deyildir. Qrammatikanı yaxşı bilən adamlardan elələrinə təsadüf edilir ki, onların nə yazdıqlarını oxumaq, nə də danışğını dinləmək, anlamaq mümkündür. Belələrinin nitqi cansız, təsirsiz və qüsurlu olur. Düzgün nitqə yiyələnmək üçün qrammatikanın qaydalarını bilməkdən əlavə, ədəbi dilin digər normalarına da riayət etmək lazımdır. Bunun üçün cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, oradakı fikirlər aydın olmalı, münasib sözlər seçilməli, həmin sözlər düzgün tələffüz edilməli, canlı sözün təsir gücünü artıran vasitələrdən yerində və məqsədəuyğun istifadə olunmalıdır. Nitqin düzgünlüyü üçün başlıca şərtlərdən biri ifadə edilən fikrin realılıqla bağlılığı, onu düzgün əks etdirməsidir. Reallaqdan uzaq olan, ona söykənməyən nitq hansı mövzuda olursa-olsun maraqsızdır, təsirsizdir, sönükdür. Nitqdə realılıqdan uzaqlaşma, əsasən, iki səbəbdən irəli gəlir: birincisi, mühazirəçinin bilərəkdən faktları, hadisələri, onların səbəb və nəticələrini təhrif olunmuş şəkildə şərh etməsi. Məsələn, məktəb direktorunun çıxışında mənimsəmənin yüksək faizlə göstərilməsi, layiq olmadan edilən təriflər, nöqsanların ört-

basdır edilməsi və ya onların səbəbinin bu işlə daha az əlaqəsi olan amillərlə bağlanması və s. nitqin düzgünlüyünə xələl gətirən hallardır.

«Fikrimizcə, bu gün nitq mədəniyyətinin səviyyəsi, hər şeydən qabaq, ifadə olunan fikrin həqiqiliyi, doğrudüzgünlüyündən çox asılıdır. Əlbəttə, nitq mədəniyyəti baxımından ədəbi-tənqidi fikrin ifadə tərzı hər cəhətdən gözəl, nümunəvi olmalıdır. Lakin zahirən sığallı, hamar, axıcı, rəvan, sirayətedici nitq yalanı həqiqət adına ifadə edirsə, bu cür nitq mədəniyyəti səviyyədən uzaqdır» (14. s. 109).

Nitqdə reallıqdan uzaqlaşmanın digər səbəbi natiqin nitq predmeti haqqında səthi məlumata sahib olmasıdır. Məsələn, müasir təlim texnologiyaları, onların məktəbdə tədrisinin mövcud problemləri (interaktiv, innovativ və s.) barədə aydın təsəvvürü, ətraflı məlumatı olmayan rəhbər, maarif işçisinin müəllimlər qarşısında çıxışı istənilən effekti verə bilmir. Yaxud ölkəmizin xarici siyasəti haqqında səhih məlumatı olan mühazirəçinin, icmalçının, şərhçinin və başqalarının çıxışı maraqsız olur, yaxşı dinlənilmir.

may 5. Cümlənin düzgün qurulması. Nümunəvi nitqin mühüm şərtlərindən biri də cümlələrin düzgün qurulmasıdır. Bu cəhətdən natiqin nitqi başqalarından fərqlənməlidir. O, dinləyicilərlə ünsiyyətin bütün formalarında fikrini dolğun, sanballı, aydın və təsirli cümlələrlə ifadə etməyi bacarmalıdır. Danışq prosesində yaxşı cümlə qurmaq məqsədilə fikirləşmək və nümunəvi cümlələr düzəltmək mümkün deyildir və buna ehtiyac da yoxdur. Belə bacarıq xüsusilə natiqlərdə möhkəm nitq vərdişinə çevrilməli, nəzərdə tutulan fikir özünəməvafiq forma ilə verilməlidir.

Natiqin nitqi, hər şeydən əvvəl, bədii təsvir vasitələri ilə, sinonimlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, həkimanə sözlər, aforizmlər və s. ilə zəngin olmalıdır. Natiq bu vasitələrlə ən incə mətləbləri öz dinləyicilərinə çatdırı bilməlidir. Belə obrazlı ifadələr yerində,

məqamında işləndikdə nitq xoşagəlimli olur, onun bədiiliyi, təsir gücü artır.

Natiq öz cümlələrində sey, zad, uje, mejdu proçim və s. kimi artıq sözlər işlətməkdən çəkinməlidir. Eləcə də deməli, haradasa, mənə belə gəlir, elə bil ki, məsələ burasındadır ki, təbii ki kimi söz və ifadələr təkrar-təkrar işləndikdə nitq ağırlaşır, dinləyicinin diqqəti fikrin məzmunundan yayınır. Belə danışq tərzı çox vaxt rıřxəndə və gülüşə səbəb olur. Ədəbi dilin tənzmıleyici və yayıcıları sayılan müəllimlərin nitqində bəzən bu cür qüsurlara yol verilməsi təəccüb və təəssüf doğurur.

Auditoriyada, ictimai yerlərdə, xüsusilə rəsmi məclislərdə çox zaman nitqin daha dəbdəbəli, təmtəraqlı olması üçün qəlib xarakterli, çeynənmiş sözlərdən, cümlələrdən istifadə olunur. Nəzər-diqqətini cəlb etmək, diqqət mərkəzində saxlamaq, qabaqcıllar sırasına çıxarmaq, müvəffəqiyyətlərə nail olmaq, plana qarşı, öhdəliyə əməl etmək, məqsədyönlü iş, görkəmli nailiyyətlər qazanmaq, yüksək əmək nümunələri göstərmək, təlim-tərbiyə sahəsində yüksək nəticələrə nail olmaq, önəmli addım, təşkil etmək, tapşırığı yerinə yetirmək, diqqəti çəkən məsələ, qısa zaman kəsiyində və s. tipli ifadələrin tez-tez işlədilməsi nitqə quruluq gətirir, onu canlılıqdan məhrum edir. Natiq nitqində məktəb praktikasında həmin ifadələrin uyarlı qarşılığından istifadə olunmalıdır.

Şifahi nitqin (eləcə də yazılı nitqin) qüsurlarından biri də cümlələrin məntiqi baxımdan düzgün qurulmamasıdır. Məsələn, «Bu məqalə oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur; onların xatirələrində, onlar danışrlar ki; onun sözünə baxıb, onun abidəsini qoydular; Əli Sultanlının əsərləri 50-ci ildən bəri bir dəfə də nəşr olunmasa da, indi tələbələrımız ondan geniş istifadə edirlər; gənclərimizin hərbi biliyi bilməsi ...; xalq, əhali belə düşünürlər ki,..., orada beş yüzdən artıq qocalarımız yaşayır; tamaşalarımız çox yaxşı kiçikyaşlılar tərəfindən qarşılandı; hər məntəqədə artıq səs

verəcək seçiciləri gözləyirdilər və s. Radio və televiziya verilişlərinin dilindən alınmış bu cür qüsurlu cümlələrə bəzən natiqlərin, mühazirəçilərin, müəllimlərin nitqində də təsadüf etmək mümkündür. Natiq cümlə qurmaq bacarığının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı müəyyən sistemlə, müntəzəm şəkildə iş aparmalıdır. Bu işin müvəffəqiyyəti natiqin, hər şeydən əvvəl, həmin keyfiyyətə tam şəkildə yiyələnməsindən asılıdır. Natiq nitqinin digər məziyyətləri ilə yanaşı, məntiqi, qrammatik cəhətdən düzgün cümlə qura bilmək bacarığı ilə də dinləyicilərə nümunəvi olmalıdır. Onun nitqində uzun və dolaşq, təmtəraqlı cümlələrə yol verilməməli, fikirlər aydın və sadə bir şəkildə ifadə edilməlidir. Burada iş cümlənin düzgün qurulması ilə bitmir. Həmin cümlələr həm də dinləyicini qaneedəcək bir tərzdə söylənilməlidir. Bu zaman ədəbi tələffüz qaydaları gözlənilməli, normal diksiyaya, nitq fəsitəsinə, tonuna, məntiqi vurğuya və digər nitq şərtlərinə əməl olunmalıdır.

Cümlə qurmaqla bağlı qüsurun bir səbəbi də nitqdə, xüsusən məruzə və mühazirələrdə həcmcə böyük cümlələrin işlədilməsidir. Belə cümlələr çox zaman nitqi ağırlaşdırır, məzmunun dinləyiciyə çatmasını çətinləşdirir.

Məlumdur ki, danışan öz fikrini təkcə sadə və ya mürəkkəb cümlələrlə ifadə edə bilməz. Fikrin hansı cümlə növü ilə ifadə olunması onun məzmunundan asılıdır. Mürəkkəb fikirlər, şübhəsiz ki, daha çox özünəuyğun forma ilə – mürəkkəb cümlələrlə deyilməli və ya yazılmalı, bu cümlələr məzmununa və fikrin məntiqinə uyğun qurulmalı, artıq, lüzumsuz sözlərə, ifadələrə, təkrarlara yol verilməməli, sözlərdən qənaətlə istifadə edilməlidir. Prof. A.Abdulayevin təbircə desək, cümlələrdə sözlərin yeri dar, fikirlərin yeri isə geniş olmalıdır.

6. Nitqin zənginliyi. Bu, nitqdə işlənən dil ünsürlərinin müxtəlifliyi, rəngarəngliyi və çoxluğudur. Nitqin zənginliyi üçün başlıca meyar danışanın (yazanın) geniş söz ehtiyatına malik olmasıdır. Natiq hər hansı bir mətləbi aşkarlayarkən

daha münasib sözlərdən – sinonimlərdən, antonimlərdən, frazeoloji birləşmələr və ibarələrdən, digər məcazlardan və sairədən istifadə etməyi bacarmalıdır. Müəyyən rəbitəli mətndə nə qədər çox müxtəlif və təkrarlanmayan söz, ifadə və cümlə işlədilərsə, həmin nitq o qədər də zəngin olar, maraqla dinlənilər, yaxşı təsir bağışlayar, asan dərk olunar. Söz ehtiyatı zəngin olan, işlətdiyi hər söz və ifadənin mənasını yaxşı anlayan adam həmişə öz fikirlərini çətinlik çəkmədən sərbəst şəkildə ifadə edə bilər. Lüğətin zənginliyi məsələsi insanın məşğul olduğu işin xarakterindən, yaşadığı mühitdən, mütaliəsindən, dünyagörüşündən asılıdır. Görüş dairəsi və mütaliəsi geniş, savadı mükəmməl adamların söz ehtiyatı da zəngin olur. Belələri öz çıxışlarında (adi söhbətlərində də) dilimizin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə edirlər. Bu gün ali məktəb auditoriyalarında mühazirə oxuyan müəllimlərin bir çoxunun nitqi bu baxımdan nümunəvidir. Tələbələr onları maraqla dinləyir, nitqin ifadə tərzindən xüsusi zövq alırlar.

Hər bir savadlı və mədəni şəxs daima öz lüğət ehtiyatının artırılması qaügisinə qalmalıdır. Bunun üçün ən səmərəli vasitə radio və televiziya verilişlərini dinləmək və mütaliəni genişləndirməkdir. Diktor, aktyor, söz ustalarının, nətiqlərin və başqalarının danışmalarını müntəzəm olaraq dinləmək, sözlərin, ifadələrin, cümlələrin ifadə tərzinə diqqət yetirmək, nitqin bu baxımdan məziyyətlərini mənimsəmək yolu ilə lüğəti genişləndirmək və zənginləşdirmək olar.

Lüğətin artırılması üçün digər və ən səmərəli yol mütaliədir. Bədii, elmi-kütləvi, publisistik, fəlsəfi və s. əsərlərin müntəzəm şəkildə mütaliəsi söz ehtiyatının artırılmasına səbəb olur. Nətiq (mühazirəçi, müəllim) öz nitqində mənası onun özü üçün naməlum və ya az məlum olan bir dənə də söz və ya termin işlətməməlidir. Əgər belə sözləri işlətməyə ehtiyac olarsa, onların mənası və geniş izahı ilə bağlı sorğu kitablarına – lüğətlərə, ensiklopediyalara və s. baxmaq, mühazirə mətnində müəyyən qeydlər aparmaq məsləhət görülür.

Nitqin zənginliyi və emosionallığını təmin edən amillərdən biri də intonasiyadır. Bu o deməkdir ki, söylənilən fikirlər, insanın keçirdiyi hissi hallar uyğun səs tərtibatı, avazla verilə bilsin, nitq rəngarəng intonasiya çalarlarına malik olsun, danışan intonasiya elementlərindən (məntiqi vurğu, nitq fasiləsi, nitq tonu, səsin tembri və s.) düzgün istifadə etməyi bacarsın və s. Nitqin intonasiya baxımından zənginliyindən danışarkən sual, nida, əmr cümlələri, xitablar, ara sözlər, ara cümlələr və s. sintaktik quruluşların özünəməvafiq formada, təbii şəkildə tələffüz olunmasının vacibliyi də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Nitq zənginliyinin başlıca əlamətlərindən biri də onun informasiya, məzmun cəhətdən dolğunluğudur. Nitq o zaman maraqla dinlənilir ki, haqqında bəhs olunan məsələ yeni olsun, həm də hərtərəfli şəkildə, sübutlarla, dəlillərlə, həyati misallarla, dinləyicini qane edəcək bir formada şərh edilsin.

Nitqin zənginliyindən danışarkən bu keyfiyyəti yaradan digər vasitələri – dilin qrammatik və üslubi imkanlarından səmərəli şəkildə istifadə olunması, danışanın intellektuallığı, təfəkkürünün fəallığı və sairəni də nəzərə almaq lazımdır.

7. Nitqin sadəliyi. Nitqin sadəliyi onun aydınlığı, anlaşıqlı olması, asan qavranılmasıdır. Sadəliyi heç də fikrin, məzmununun, mahiyyətin bəsitləşməsi, ibtidailəşməsi kimi başa düşmək olmaz. Nitqin sadəliyi mürəkkəb cümlələrdən qaçmaq, məzmunun mümkün qədər sadə cümlələrlə vermək mənasında da anlaşılmamalıdır. Natiq danışarkən, əşya və hadisələri təsvir edərkən onların mahiyyətini daha aydın və dəqiq vermək üçün həm sadə, həm də mürəkkəb konstruksiyalardan istifadə etməlidir. Nitqin sadəliyi tələb edir ki, orada işlədilən bütün sözlər dinləyicilərin (auditoriyanın) ümumi səviyyəsinə və xüsusiyyətlərinə uyğun gəlsin, hamı üçün aydın və anlaşıqlı olsun. Sadə nitq hər cür yabançı pafosdan, qondarma, süni ifadələrdən, müqayisələrdən uzaqdır.

Nitqin sadəliyinin pozulma hallarından biri sözçülük, ağır və uzun cümlələr işlətmək, cümləpərdəzlilik, yaxud ibarəpərdəzlilikdir. Sözçülük, eyni fikrin təkrar-təkrar ifadəsi daha geniş yayılmış nöqsandır. Məsələn, «Belə bir şöbənin açılması təqdirəlayiqdir. Bu hadisə xüsusilə qeyd olunmalıdır. Bu çox müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir. Biz buna çox yüksək qiymət veririk» və s.

Natiq bəzən öz «dərinliyini» nəzərə çatdırmaq məqsədilə qonlarma, təmtəraqlı söz və ifadələr işlədir. Məsələn, Səadət günəşinin şüaları, işıqlı və parlaq gələcək, öz qəhrəmanlıqları ilə ölməzliyin zirvəsinə ucalan şəhirdir; qəhrəmanlar yurdunun mərd övladları və s. kimi bu qəbildən olan söz və ifadələr ola bilsin ki, nitqin digər üslubunda – xüsusən bədii üslubunda işləndikdə yararlı sayıla bilər. Lakin mühazirəçinin danışığında fikrə adekvat olmayan bu cür qondarma sözlər və ifadələrin işlədilməsi məqbul sayılmır. Belə ifadələr nitqə qeyri-ciddilik gətirir, marağın azalmasına, fikrin dinləyiciyə çatmasına mane olur.

Nitqin sadəliyinin pozulma səbəblərindən biri də anlaşılmayan və ya az anlaşılan söz və terminlərin işlədilməsidir. Burada da natiq öz bilik və hazırlığının yüksək səviyyədə olmasını nümayiş etdirmək məqsədilə ehtiyac olmadığı halda terminlərdən, mürəkkəb tərkiblərdən istifadə edir. Magistratura təhsilinin vəziyyəti ilə bağlı keçirilən müşavirədə çıxış edən gənc mütəxəssislərin nitqindən alınan terminlərin, ifadələrin bəzisini fikrimizə nümunə kimi veririk: *auditoriya vaakumundan çıxarmaq, milli prizmadan baxmaq, konsepsial model, priqlitet istiqamət, informasiya transformiyası, kadr potensialı* və s. Belə ifadələr şübhəsiz ki, nitqi bayağılaşdırır, onun anlaşılməsini çətinləşdirir. Xalqın görkəmli ədibləri, maarifçiləri sadə, hamının başa düşəcəyi bir dildə danışmağı öz yazılarında dönə-dönə qeyd etmiş, zəruri saymışlar. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, məşhur ana dili müəllimi Fəridun bəy Köçərli dilin sadəliyindən, saflığından danışarkən yazırdı:

«... ərəb və fars kəlmə və ibarələrinin sövq və həvəsində olub ehtiyac olmadığı halda onları ana dilinə qatıb qarışdırmaq, bizim əqidəmizcə böyük səhvdir. Vaxt ki, ana dilində şeyin özünün məxsusi adı var və ya indiki ana dili ilə bir mənanı bəyan etmək və bir əhvalatı necə ki, lazımdır söyləmək mümkün olur. İnsaf deyil ki, elm göstərmək və «mollalıq» izhar etmək iddiasına düşüb kəlamı qəliz ifadələrlə və çətin anlaşılan ərəb və fars sözləri ilə doldurub əsl mənanı daha da dərinə salmaq və onun uzun və qəliz ibarələrlə toxunmuş pərdə çəkmək... ol cəhətdəndir ki, ... qəzetlərimizdə dərc olunan qəliz ibarələrlə yazılmış bəzi siyasi, ədəbi, fənni məqalələri oxuyanlar anlamayıb məyus olurlar və qəzeti oxumaqdan ikrah edirlər.

Dil nə qədər açıq, sadə olsa, bir o qədər gözəl, göyçək və məqbul olar» (1. s. 125).

Əcnəbi sözlərin lüzumsuz işlədilməsi ilə bağlı başqa bir yazıda ozuyuruq: «Bəzi ziyahılarımız güman edirlər ki, hələ hamının mənimsəmədiyi, işlətmədiyi çətin terminləri işlətsə, onun nitqi yaxşı təsir bağışlayar. Görünür, bu təzə belə deyil, köhnədən ziyahılar arasında belə adamlar olmuş, vaxtilə C.Cabbarlı «Dönüş» əsərində belələrinə gülümüşdür. Həmin əsərdə Arif Hikmətin aşağıdakı sözlərini bir daha xatırlatmaq yerinə düşərdi. «Yoldaş Qüdrət hələ bizim hörmətli yazıçımızdır. Yaxşı da yazmışdır. Ancaq bir balaca siyasi savadı yoxdur. Bu vaxta qədər əsərində ekspozisiyası eksplikasiyasına düz gəlmir. Əsər impresionizm qaydası ilə yazılmış, sonra da ekspressionizmə keçmişdir. Axırda da gəlib çıxır supermetizm. Odur ki, sentrotyajesti və sentrovnimaniyesilə tutmur». (Ə.Abdullayev. «Şifahi nitq haqqında. Dil mədəniyyəti» «Elm» nəşriyyatı Bakı, 1979, III buraxılış, səh. 72).

8. Nitqin orijinallığı. Nitqin məziyyətlərindən biri onun orijinallığıdır. Bu, nitqdə özünəməxsusluqdur, bir şəxsin başqalarından fərqli danışması və yazmasıdır. Nitqin orijinallığı bir neçə cəhətdən özünü göstərir ki, bunlardan

birincisi fərdi tələffüz tərzidir. Nitqin tələffüz baxımından fərqlənməsi, nəzərə çarpması aşağıdakı amillərlə daha çox bağlı olur.

1. Səslərin, sözlərin aydın diksiya ilə tələffüzü.
2. Söz və qrammatik formaların orfoepik qaydalar əsasında tələffüzü.
3. Bir qədər ucadan, aramla danışmaq və oxumaq.
4. Bir qədər astadan danışmaq, nitq fasilələrində daha münasib sözlər fikirləşib tapmaq və nitqini davam etdirmək.
5. Danışiq və xüsusən oxu prosesində intonasiya çalarlarından daha bacarıqla, məzmunu uyğun şəkildə istifadə edə bilmək.
6. Danışanın səciyyəvi söz, ifadə, sitat, sintaktik konstruksiyalar işlətməsi, nitqin xüsusi tərzdə qurulması.

İctimai yerdə çıxış edən öz məqsədini aşkarlamaq, fikirlərini dinləyicilərə asan, aydın, ifadəli, həm də maraqlı bir şəkildə çatdırma bilmək üçün daha münasib, işlədilməmiş və ya az işlədilmiş sözlərdən, ifadələrdən istifadə etməyə, cümlələr qurmağa çalışır. Bu orijinalıq nitqin qurulmasında daha çox nəzərə çarpır. Nitqdə müəyyən bir ənənvi forma vardır ki, natiqlər öz çıxışlarını ona uyğun qururlar: *məsələnin vacibliyi və aktuallığı izah olunur, sonra mövzunun əsas məzmunu diqləyicilərə çatdırılır, daha sonra isə deyilənlərə yekun vurulur, bəzən ümumi nəticələr çıxarılır*. Lakin natiqlərin çoxu dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək, bu yolla da nitqin effektivliyini yüksəltmək məqsədilə yeni-yeni formalar axtarıb tapırlar. Bəziləri nitqinə söhbətlə, atalar sözü, zərbi-məsəl, ibrətamiz bir əhvalatla başlayır. Bir başqası nitqinin əvvəlində şərh ediləcək mövzu ilə bağlı bir parça şeir söyləyir. Digər natiqlər məşhur adamların, görkəmli yazıçı və şairlərin əsərlərindən, dövlət xadimlərinin çıxışlarındakı sərrast və parlaq ifadələrdən sitatlar gətirdikdən sonra məsələnin mahiyyətini şərh etməyə başlayırlar. Nitqə başlamağın digər

formalarında (məsələn, ritorik suallar qoymaq, mövzu ilə bağlı gözlənilməz və qəribə bir məzhəkə, lətifə danışmaqla əsil mətləbə keçmək və s.) natiqlik təcrübəsində səmərəli priyom kimi tətbiq edilir.

Bu baxımdan xatirədə qalan bir əhvalatı söyləməyi lazım bildik. 1966-cı ilin iyul ayının axırında (26-sında) qəbul imtahanlarında iştirak edəcək müəllimləri Mərkəzi Komitəyə dəvət etmişdilər. Mərkəzi Komitənin yerləşdiyi binanın altıncı mərtəbəsi adamlarla dolu idi. Ali məktəbin seçmə müəllimləri zala toplaşmışdılar. Adam çox olduğundan dəvət edilənlərin bir hissəsi ayaq üstə durmuşdu. Bərk isti idi. Mərkəzi Komitənin müəllimlərlə görüşəcək işçiləri təyin olunan vaxtdan xeyli gec zala daxil oldular. Onlardan birini dərhal tanıdıq. O, Şıxəli Qurbanov idi. Birinci olaraq ali məktəblər şöbəsinin müdiri çıxış etdi. Rusca danışdı. O, zalda oturanlara qəbul imtahanı ilə bağlı dəqiqəbaşı hədə-qorxu gəlirdi. Zalda istidən, sıxlıqdan, məsul işçinin hədələrindən böyük bir gərginlik hökm sürürdü. Növbəti çıxışı Ş. Qurbanov etdi. O, nitqini belə bir məzəli əhvalatla başladı: «Bir ailənin yeginə övladı, oğlu vardı. Ər-arvad oğlanlarının böyük toyunu görmək arzusu ilə yaşayırdılar. Onlar çağırılan toyların hamısında iştirak edirdilər ki, gələcəkdə də oğlanlarının toy məclisinə istədikləri qədər adam dəvət edə bilsinlər. Vaxt gəlib çatır. Ər-arvad yeginə oğularının toyuna hazırlaşır. Hərəsi bir tərəfdən adamları toya dəvət edir. Hesab itdiyindən toya nəzərdə tutduqlarından xeyli çox adam gəlir. Toy otağı kiçik olduğundan qonaqların çoxu ayaq üstə qalır. Ev sahibi qonaları salamyaraq deyir ki, heç fikir çəkməyin, yerimiz dar olsa da siz qonaqlar üçün ürəyimiz genişdir. Arxada ayaq üstə duranlardan biri, həm də biri ki, təzə geydiyi ayaqqabı ayağını bərk çıxırdı, özünü saxlaya bilməyib dilləndi:

- Zalım oğlu, ürəyin belə genişdirsə, bu toyu orada, ürəyində eləyəydin, daha camaatı çağırıb ayaq üstə saxlamayaydın».

Ş.Qurbanov (Mərkəzi Komitənin katibi) bu məzəli əhvalatı danışib qurtardıqdan sonra müşivərəyə gec gəldikləri, həm də adamları ayaq üstə saxladıkları üçün zaldakılardan üzr istədi və bundan sonra çıxışının rəsmi hissəsinə keçdi. Natiqin şəraiti nəzərə alaraq işlətdiyi belə bir priyom yaranmış gərginliyi dərhal aradan qaldırdı. Bu səmimiyyətdən razı qalan zal onu axıra qədər böyük maraq və diqqətlə dinlədi.

Təkcə nitqin başlanğıcı deyil, məzmununun şərhı, söhbətin yekunlaşdırılması, nəticə və tövsiyələrin verilməsi zamanı da natiqlər özünəməxsus orijinal üsullar işlədirlər.

Lakin nitqin ənənəvi formalarından uzaqlaşib orijinallıq xatirinə novatorluğa meyl etmək heç də bütün hallarda lazımi effekt verə bilmir. Bu, natiqlik sənətində daha geniş təcrübəsi olan mühazirəçilər – müəllimlər üçün xarakterikdirsə, natiqlik sənətinə hələlik yiyələnmemiş adamlar, xüsusən gənc natiqlər, müəllimlər üçün məsləhət deyildir.

Nitqin orijinallığını təmin edən vasitələrdən biri də bədii təsvir vasitələridir. Bədii təsvir vasitələrindən (bura daxildir: məcazi mənada işlədilən söz və ifadələr, təşbih, metafora, mübaligə və s. müxtəlif üslubi priyomlar – sözlərin təkrarı və ya buraxılması, inversiya, ritorik-natqanə suallar və s.) yerində, həm də uyarlı bir şəkildə istifadə nitqi təsirli, parlaq, obrazlı etməklə bərabər, ona orijinallıq da gətirir. Həmin vasitələrdən nitqdə istifadə bacarığına yiyələnmək üçün natiq müntəzəm olaraq bədii əsərləri mütaliə etməli, yazıçı və şairlərin dilindəki natiqlik sənəti baxımından daha yararlı və münasib söz və ifadələrə, digər təsvir vasitələrinə diqqət yetirməli, onlardan yeri gəldikcə istifadə etməyə çalışmalıdır. Volter demişkən, adamlar yaxşı yazıçıları mütaliə etdikcə yaxşı danışmağa vərdiş edirlər.

Nitqin orijinallığına xələl gətirən səbəblərdən biri mühazirəçinin (müəllimin) hazır, basmaqəlib ifadələr işlətməsidir. Məsələn, daxili imkanlardan istifadə, problemi aradan qaldırmaq, sözü gedən rəhbər işçilər, məsələni

dəstəkləmək, işləmə mexanizmi, məişət problemləri, dünya standartlarına uyğun və s. Natiq bu tipli ifadələri işlətməkdən mümkün qədər çəkinməli, bunun əvəzinə daha uyarlı ifadələrdən istifadə etməklə nitqini aktuallaşdırmalıdır.

9. Nitqin münasibliyi. İnsanlar arasındakı dil ünsiyyəti müxtəlif şəraitdə, müxtəlif tərzdə və məzmununda olur. Nitq məqamına, yerinə, danışan və dinləyənin xarakterinə, məqsədinə və s. görə müxtəlif şəkildə təzahür edir. Şəraitə uyğunluq gözlənilməzsə, nitq fikri ifadə edə, ona adekvat ola bilməz. «Uyğunluq nitqin ünsiyyət məqsədinə və şəraitinə cavab verilməsini təmin edən dil vahidlərinin seçilməsidir. Uyğun nitq məlumatın mövzusunə, onun məntiqi və emosional məzmununa, dinləyicilərin tərkibinə, informasiyanın tərbiyəvi estetik məqsədlərinə münasibliyidir» (30. s. 85).

Nitqin münasibliyi deyəndə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: danışığa neçə şəxs arasındadır? Natiq (müəllim və başqaları) yığıncaqda, auditoriyada, nitq söyləyir, mühazirə oxuyur, yaxud radio və ya telefiziyaya vasitəsilə çıxış edir? Danışan kimdir?; Kimə müraciət olunur?; Dinləyən kimdir?; Uşaqsadırmı?; Ağsaqqalsadırmı?; Məktəblisidirmi?; Tələbəsidirmi?; Alimdirmi?; Savadı, təhsili necədir?; İxtisası nədir?; Nitqin məzmunu, məqsədi, istiqaməti necədir?; Danışan nə haqda məlumat verir?; Nəyi sübut etmək istəyir?; Dinləyiciləri nəyə sövq edir və ya nədən çəkindirmək fikrindədir? və s.

Qarşıya qoyduğu məqsəddən, eyni zamanda, dinləyicilərin tərkibindən və səviyyəsindən asılı olaraq nitqdəki sözlər, sintaktik konstruksiyalar müxtəlif olur.

Natiqlik praktikasında nitqin şəraiti, münasibliyi həmişə nəzərə alınmalıdır. Televiziya verilişlərində çıxış edənlər bəzən vaxtın azlığından gileylənir və təəssüflənirlər ki, çox şeyi deyə bilmədilər. Burada, şübhəsiz, günah natiqin özündədir. O müəyyən edilmiş vaxt ərzində nəzərdə tutduğu məzmunu aydın, dəqiq, yığcam, eyni zamanda, vaxta qənaət etməklə dinləyicilərə çatdırmağı bacarmalıdır.

Nitq şəraitinin müəyyənləşdirilməsi və ona müvafiq şəkildə mühazirə oxumaq və digər praktik işləri həyata keçirmək hamıdan çox müəllimə lazımdır. Bəzən ali, həm də orta məktəb həyatında tələbələrin (şagirdlərin) məşğələlərdə passivliyindən, etinasızlığından, laqeyidliyindən, intizamsızlığından şikayətlənirlər. Belə neqativ hallar auditoriyanın bilik səviyyəsini, tələbələrin (şagirdlərin) marağını, istəyini bilməyən, öz üzərində işləməyən, məşğələlərə zəif hazırlaşan müəllimlərin dərslər dediyi auditoriyalarda daha çox müşahidə olunur. Müasir tələbə (şagird) geniş informasiya tutumuna malikdir. Köhnə, saralmış konspektlərdəki məlumatlar auditoriyanı təmin edə bilmir. İnformasiya vulkanının püskürdüyü indiki zamanda müəllimin nəzəri və praktik hazırlığı elə bir səviyyədə olmalıdır ki, tələbələrin (şagirdlərin) marağını, diqqətini cəlb edə bilsin. Bu baxımdan alimin, müəllimin, mühəndisin, həkimin, yazıçının, siyasi xadimin və başqalarının auditoriyada söylədikləri nitq bir-birindən fərqlidir. Alimin danışığında ifadəlilik həddən artıq az olur, fikir daha çox mürəkkəb cümlələrlə, tərkiblərlə ifadə edilir. Orada terminlərdən geniş istifadə olunur. Müəllimin nitqi auditoriyanın səviyyəsinə uyğun qurulur. Aydınlik, yığcamlik, səlislik, dəqiqlik və s. müəllimin danışığının başlıca keyfiyyətləridir. Geniş təfərrüat, həddindən artıq ifadəlilik, pafos, məzmunu uyğun olmayan jest, digər mənalı hərəkətlər müəllimin nitqi üçün xarakterik deyildir. Mitinqlərdə, geniş kütlə qarşısında çıxış edən natiqin danışiq tərzii, xüsusən sintaksisi digərlərindən fərqlənir. Belə natiqin cümlələri əsasən, qısa olur, o danışığında mübariz şüarlara, çağırışlara, sual və nida cümlələrinə, canlı sözün təsirini, effektivliyini artırən digər vasitələrə (inversiya, ritorik sual və s.) daha çox üstünlük verir.

10. Nitqin rəbitəliliyi. Öz fikrini sərbəst, aydın, ardıcıl, yığcam və təsirli ifadə edə bilmək üçün natiq ədəbi tələffüz qaydalarını gözləmək, cümlələri düzgün qurmaq, sözləri yerli-yerində işlədə bilməklə yanaşı, nəzərdə tutduğu məzmunu

özünə müvafiq forma ilə ifadə etməyi də bacarmalıdır. Başqa sözlə, nitq həm də rabitəli olmalıdır.

Nitqin rabitəliliyi üçün aşağıdakılara əməl edilməlidir:

1. Nitq məzmunca dolğun olmalıdır. Bunun üçün nitq haqqında danışacağı (və ya yazacağı) əşyanı, hadisəni, əhvalatı və sairəni yaxşı mənimsəməli, onun mahiyyətini hərtərəfli dərk etməlidir. Əgər şərhçi beynəlxalq aləmdə baş verən hadisəni, onu doğuran səbəbləri özü yaxşı bilmir, aydın təsəvvür etmirsə, həmin hadisənin nə ilə nəticələnəcəyi proqnozunu verə bilmirsə onun söhbəti, şübhəsiz ki, dinləyici üçün qənaətləndirici ola bilməz. Başqa bir misal. Əgər müəllim təhlil edəcəyi bədii əsəri oxumayıb, onun haqda başqalarının fikirləri əsasında təhlil aparır, rəy söyləyirsə, bu, lazımi effekti verə bilməz.

2. Hər hansı bir məsələ barəsində danışılarkən (və ya yazılarkən) müəyyən məntiqi ardıcılığa riayət olunmalıdır. Məsələn, tutaq ki, mühazirəçi Azərbaycan dilinin orfoepiyası barədə danışmağı (yazmağı) planlaşdırmışdır. O, dilimizin orfoepiyası haqqındakı fikirlərini belə bir ardıcılıqla şərh etməlidir.

1. Orfoepiya haqqında məlumat, orfoepiya anlayışı, orfoepiyanın obyektı.

2. Orfoepik qaydalara əməl olunmasının vacibliyi.

3. Orfoepiyanın orfoqrafiya ilə əlaqəsi. Onların oxşar və fərqli cəhətləri.

4. Azərbaycan dili orfoepiyasının tarixi, onun formalaşması və inkişafı.

5. Müasir Azərbaycan dili orfoepiyasının əsas qaydaları.

a) saitlərin tələffüzünə aid qaydalar;

b) samitlərin tələffüzünə aid qaydalar;

c) bəzi qrammatik formaların tələffüzünə aid qaydalar.

Belə bir ardıcılıqla şərh olunan material, söylənilən fikir yaxşı dinlənir, asan başa düşülür. Əks halda nitqdə

rabitə pozulur, fikirdə ümumi bir qarışıqlıq yaranır, deyilənlər çətin anlaşılır, yadda qalmır.

3. Danışan (yazan) əsas və ikinci dərəcəli məsələləri bir-birindən ayırmağı bacarmalıdır. Natiq şərhində əsas məsələ üzərində xüsusi dayanmalı, söhbətin mahiyyətini dinləyiciyə çatdırmalıdır. Onun nəzərdə tutduğu məsələdə ikinci dərəcəli fikirlər əsas fikrin izahına, anlaşılmasına kömək etməlidir. Amma bəzən nitqdə bu tələbə əməl olunmur. Danışan mövzuda az əhəmiyyətli məsələlər üzərində daha çox dayanır, mənasız uzunçuluğa yol verir ki, belə nitqdə fikir zəif və natamam ifadə olunur. Əsas fikrini çatdırma bilməyən natiqin nitqi, şərhə maraqsız olur, dinləyici belə söhbətdən tez can qurtarmağa çalışır.

4. Natiqin öz sözü, öz cümləsi olmalı, o öz düşüncəsi, üslubi ilə danışmalıdır. Özgə dili ilə hazır cümlələrlə danışmaq nitqin keyfiyyətini aşağı salır, onu canlılıqdan məhrum edir. Natiq məlum olanları şərh etdikdə belə onları öz dili ilə – ifadə tərzinə daha bitkin, daha maraqlı bir formada dinləyicilərə çatdırmağı bacarmalıdır.

III FƏSİL NİTQİN İFADƏLİLİYİ

Nitqin intonasiyası

Natiq fikrini düzgün, aydın, məqsədəuyğun, surətdə ifadə etməklə yanaşı, onu cazibəli, təsirli, emosional bir formada verməyi, dinləyicinin qəlbinə, zehninə nüfuz edə biləcək inandırıcı və təsirli dil vasitələrindən istifadə etməyi də bacarmalıdır. Parlaq, kəskin, orijinal, ifadəli nitq dinləyicilərin hisslərinə təsir edir, marağını artırır, diqqətini cəlb edir, irəli sürülən fikirlərin məzmununu yaxşı dərk etməyə kömək göstərir. Dinləyicilər, o cümlədən də tələbələr ona görə bir sıra müəllim – natiqin mühazirələrindən razılıq edirlər ki, onların danışığı aydın, məzmunludur. Bu danışiq güclü məntiq, tutarlı söz, ifadə, cümlələrdən ibarətdir, həm də ifadəlidir, təsirlidir, emosionaldır.

Nitqdə ifadəlilik, emosionallıq müxtəlif vasitələrin köməyi ilə yaranır. Bura daxildir: intonasiya (ton, vurğu, pauza və s.), leksik vahidlər (sinonim və antonimlər), frazeoloji birləşmələr, atalar sözü, zərbi-məsəllər, aforistik ifadələr, məcazi mənalı sözlər, birləşmələr, təkrarlar, ritorik fiqurlar, emosional nidalar və s. Sözlərin əsas mənasına əlavə rəng, məna verən bu ifadəlilik vasitələrinin köməyi ilə natiq (müəllim) ən incə mətləbləri dinləyicilərə çatdırır.

1. *Nitqin intonasiyası*. Natiqlik sənətində məntiqli danışığa daha çox əhəmiyyət verilir. Belə danışiq vasitəsilə natiq fikrini, mətnin məzmununu dəqiq və aydın şəkildə dinləyiciyə çatdırmaqla, onun ağına, düşüncəsinə təsir etmiş olur. Lakin məzmunun çatdırılması mühazirəçinin yeganə məqsədi deyildir. Əgər danışan təkcə məntiqi qanunauyğunluğu əsas götürsə, başqa sözlə, danışığa fikrin ancaq ifadə forması kimi baxsa, nitq boyasız rəsm əsəri kimi təsirsiz olar və sönük çıxar. Nitq ancaq emosional boya kəsb etdikdə təsirli olur, dinləyicini daha çox maraqlandırır. Məlumdur ki, danışan eyni zamanda müsahibinin qəlbinə, hisslərinə təsir etmək,

onda müxtəlif emosiyalar oyatmaq, eşidənləri nəyəsə sövq etmək, nədənsə çəkindirmək və s. kimi məqsədləri də qarşısına qoyur. Belə hallarda nitq rəngarəng ifadə çalarları kəsb edir, emosional boyalarla müşayiət olunur. İntonasiya baxımından zəngin olan nitq həvəslə dinlənilir. Dinləyicilər belə mühazirələrdən xüsusi zövq alırlar. İntonasiya baxımından düzgün qurulmuş nitq diqqəti daim səfərbər edir, nəzərdə tutulmuş məqsədin, ideyanın dinləyiciyə asan çatmasına şərait yaradır. Əksinə, intonasiya çalarından məhrum olan nitq, monotonluq, süstlük, həddindən artıq sürətlə və ya yavaş danışq, diksiyanın pozulması və s. dinləyiciyi yorur, bəzən hətta əsəbiləşdirir. Dinləyicilər bu cür natiqin mühazirəsindən, necə deyərlər, tez yaxa qurtarmağa çalışırlar.

Dilimiz intonasiya cəhətdən olduqca zəngindir. Bu dil nitq prosesində rəngarəng mənə çaları kəsb edir. intonasiya çalarları vasitəsilə müxtəlif emosional vəziyyətlər: qorxu, qayğı, qərar, qəm, məğrurluq, əsəbilik, dəhşət, etinasızlıq, məftunluq, məyusluq, nigarançılıq, nəşə, həyəcan, təlaş, təşviş, təskinlik, təntənə, pərtlik, lovgalıq, laqeydlilik, coşğunluq, həyə, sevinc, acıq, şübhə, təkəbbür və s. ifadə olunur. Danışan avazlanmanın bu çalarlarından məqsədinə müvafiq şəkildə istifadə edir. Aşağıdakı şeirdə intonasiyaca kövrək duyğular daha canlı şəkildə oxucuya çatdırılır.

Kölgə düşür bağ arası çığırlara, izlərə,
Çökür axşam sərinliyi təpələrə, düzlərə.
Hərdən xəfif meh əsdikə yırğalanır göy otlar
Qəlbi kövrək ana kimi doluxsunur buludlar.
... Kəkləklərin nəğməsilə bihuş düşür yamaclar,
Duvaq örtmüş gəlin kimi sakit durur ağaclar.
Batan günün şöləsilə yanır neçə aynabənd.
Dalır axşam sükutuna sahil, meşə, tarla, kənd.
Xışıldayır yol üstündə yenə körpə qovaqlar,
Suya gedən qızlar dönür, yalqız qalır bulaqlar.

Orda-burda ocaq tutur, evlər çiraq yandırır,
Uçan durna, sönən qürub nağılları andırır.

Ə.Cəmilin «Kənddə bahar axşamı» şeirindən götürülmüş bu parça canlı bir bahar lövhəsidir. Oxucu bu canlı tablonun gözəlliyinə heyran qalır, onun qəlbi xoş duyğularla dolur. Mahir ifaçı intonasiya vasitəsilə bu tablonu daha da canlandırır, ona əlavə çalarlar, rənglər verir. Kəndin bahar axşamını bütün gözəlliyi ilə dinləyicinin gözü önündə canlandırır.

İntonasiya həm danışq, həm də oxu prosesi ilə bilavasitə əlaqədar olan ən xarakterik tələffüz hadisəsidir. Ünsiyyət prosesində danışan məqsədinə müvafiq şəkildə nitqinə müxtəlif səs tərtibatı verir. Başqa sözlə, danışq prosesində təfəkkür fəaliyyətinin nəticəsi olan nitq rəngarəng intonasiya çalarına, boyalıqına malik olur.

Oxu prosesində isə vəziyyət bir qədər başqadır. Nitqin yazılı formasında müəllifin yalnız məntiqi təfəkkürünün nəticələri verilir. Burada oxuyanın məqsədi yazılı şəkildə verilmiş olan müəllif fikrini açmaq, onu səsləndirməkdir.

İntonasiya nitqdə elə incə emosional münasibətlər yaradır ki, heç bir formal əlamət onu yarada bilməz. İntonasiya cümlənin, ifadənin, ayrıca götürülmüş sözün təsir qüvvəsini nəinki artır, onun əslində ifadə etdiyi mənanı təhrif edə, ya da tamamilə əks mənada başa düşülməsinə səbəb ola bilər. İntonasiya vasitəsilə adi fikri ifadə edən ən «nəzakətli» sözlərlə dinləyicinin qəlbinə dəymək olar. Məsələn, buyurun, oturun, bağışlayın, üzr istəyirəm, xoş gəlmisiniz, bəli, əhsən, təşəkkür edirəm və s. kimi nəzakət və hörmət mənasını ifadə edən sözlər bəzi məqamlarda rişxənd, istehza, hiddət, qəzəb, kinayə, etiraz və s. bildirən intonasiya boyaları ilə də işlədilə bilər. Rus dilinin intonasiyası üzərində tədqiqat aparan prof. V.A.Artemov «ostorojno» sözünün 22 intonasiya çalarında, daha doğrusu 22 mənada deyilə bildiyini eksperiment yolu ilə müəyyən etmişdir. Bernard Şou «bəli», «yox» sözlərinin 50

ifadə tərzində işlətməyin mümkün olduğunu göstərmişdir. Dilimizdəki «salam» sözünün çox müxtəlif intonasiya çalarları vardır. Həmin təkmənalı sözü rəğbət, kinayə, qərəz, coşqunluq, istehza, acıq, təntənə, qəzəb, təkəbbürlük, cəht etmək, lovğalıq və s. kimi çoxlu çalarlarda ifadə etmək mümkündür. Poeziyamız intonasiya rəngarəngliyi baxımından çox zəngindir. Burada S.Vurğunun məşhur «Şair nə tez qocaldın sən» şerini xatırlamaq yerinə düşər.

Dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, fransız fonetiki Qrammonun dediyi kimi «cümlələri əmələ gətirən sözlər onun yalnız «skletidir», bu skletə hərəkət və həyat verən intonasiyadır. İntonasiya müəyyən bir məzmunun özünəməvafiq forma ilə ifadə olunması vasitələrindən ən başlıcasıdır».

Natiq oxusu üzərində aparılan müşahidələr göstərmişdir ki, danışiq, xüsusən mətnlərin qiraəti zamanı intonasiya qaydalarının pozulması ilə bağlı qüsurlara yol verilir.

Normal intonasiyadan uzaqlaşmanın bir halı danışiq və oxuda sürətin həddindən artıq olmasıdır. İnformasiyanın aşırılıqda olduğu indiki zamanda sürətli danışiq və oxuya üstünlük verilir. Lakin belə oxu sürəti normal oxu, natiqin, müəllimin oxusu baxımından o qədər də xarakterik deyildir. Sürətli danışiq və qiraətdə oxunanları və söylənilənləri tutmaq, anlamaq, mənimsəmək bir qədər çətin olur.

İntonasiya ilə bağlı qüsurun başqa bir forması oxu və danışiq sürətinin normadan bir qədər yavaş olmasıdır. Belə nitqdə dinamika zəif, sözlər, nitq taktları, cümlələr arasındakı pauzaların müddət ölçüləri normadan artıq olur. Yavaş oxu danışiq və qiraətdə monotonluğa gətirib çıxarır, dinləyici yorulur, eşitdiyini tam şəkildə mənimsəyə bilmir.

Natiqlərin, mühazirəçilərin içərisində yüksək temple danışan və oxuyanlara da rast gəlinir. Yüksək temple danışmaq və oxumaq öz-özdüyündə müsbət haldır. Lakin müəyyən həddü qədər, həddüdan kənar danışiq və oxu səs-

küy kimi qarşılır, belə oxu dinləyicini yorur, çox vaxt ətrafdakılara da mane olur.

— Natiqlik təcrübəsində aşağı tonla danışan və oxuyanlara da təsadüf olunur. Belə nitq ünsiyyətə istənilən səviyyədə xidmət edə bilmir. O, dinləyiciyə çatmır. Aşağı tonla danışq, və oxu dinləyənin eşitmə orqanını daima gərgin vəziyyətdə saxlayır. Bu cür oxu, danışq natiqlik praktikasında məqbul hesab olunmur.

Danışq və xüsusən oxuda özünü göstərən ümumi bir qüsurlar intonasiyaca kasıblıqdır. Bu o deməkdir ki, danışan və oxuyanlar müəyyən məzmunu uyğun forma ilə verə bilmirlər. Dilimizin zəngin intonasiya çalarları, xüsusən oxuda zəif nəzərə çarpır. Bu məqsədlə dinlədiyimiz bir çox natiqin oxusunda sual, nida intonasiyası, müxtəlif növ vurgular, pauzalar və s. demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Belələri çox zaman bədii mətni ifadəli oxumaqdan çəkinir və açıq-açıqına boyun qaçırlar.

İntonasiya ilə bağlı göstərdiyimiz qüsurlar danışq və oxunun keyfiyyətini aşağı salır, nitqin təsir gücünü azaldır, onun (nitqin) dərk olunmasını, qavranılmasını çətinləşdirir. Natiqin danışığı, qiraəti intonasiya ahəngdarlığı baxımından fərqlənməlidir. Onun intonasiyaca zəngin olan nitqi dinləyicilərdə xoş ovqat və təəssürat yaratmalı, onların qəlbinə rahatlıq gətirməlidir. Natiq səsinin ahəngi ifadə edəcəyi fikrin məzmun və qayəsinə uyğun olmalıdır. V.S.Stanislavskinin aşağıdakı fikri bu baxımdan dəyərlidir: «Danışq, şer özü də musiqidir. Danışqda da, şerdə də səs mələhətli olmalıdır, skripka kimi səslənməlidir, taxtaya dəyən noxud kimi taqqıldamamalıdır. Elə etmək lazımdır ki, danışq muncuq kimi düzəlsün, qovuşsun, hecalara bölünməsin».

İntonasiya dedikdə şifahi nitqin birgə fəaliyyət göstərdiyi ünsürlərinin vəhdəti nəzərdə tutulur. Nitq intonasiyasının səs vasitələri aşağıdakılardır:

1. Səsin gücü. Bu, nitqin dinamikasını yaradır, vurgu ilə ifadə olunur.

2. Səsin istiqaməti. Nitqin melodiyasını əmələ gətirir. Mədəniyyətin əsas bölmələrindən biri olub, danışq və oxuda ifadəliliyin yaranmasına xidmət edir.

3. Səsin sürəti. Nitqin temp və ritmini yaradır. Bu, səs mənənin davamlılığı və fasilə ilə ifadə olunur.

Bu ünsürlər – nitqin texniki cəhətləri, nitq mədəniyyətinin əsas bölmələrindən biri olub, danışq və oxuda ifadəliliyin yaranmasına xidmət edir.

Vurğu. Vurğu intonasiyanın əsas ünsürlərindəndir. Dilçilik ədəbiyyatında onun üç növündən – söz vurğusu, məntiqi vurğu və həyəcanlı vurğudan bəhs olunur.

2. Söz vurğusu.

Söz vurğusu nitqdə, əsasən iki vəzifəni yerinə yetirir:

1. Sözlərdə forma gözəlliyi yaradır. 2. Sözlərdə yeni mənə əmələ gətirir. Bunlardan birincisi fonetik, ikincisi fone-semantik vəzifədir. Vurğu öz yerində deyiləndə söz tam, dəqiq, səlis, təbii, ürəyəyatan formasını, ən optimal fonetik şəklini alır. Əks halda, sözlər bayağılaşır, süni deyim yaranır, sözlər öz axarından uzaqlaşır, mənə anlaşılmır. Sözlərdə vurğunun qüsurlu tələffüzü nitqin gözəlliyinə xələl gətirir, onun təbii gücünü azaldır, nəzərdə tutulan fikir, ideya, məqsəd dinləyiciyə istənilən səviyyəyə çatdırılmaz.

Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdə vurğu dilin təbiətinə görə (iltisafilyin bir əlaməti kimi) əsasən son heca üzərinə düşür. Dilimizə məxsus sözlərin tələffüzündə (bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, məsələn: o/xu, da/ha, bü/tün, a/rzu, cə/mi, təsa/düfi, şu/ra, ha/lbuki, i/sim, si/fət və s. kimi tələffüz forması) vurğunun deyilişi ilə bağlı qüsura, ümumən, yol verilmir. Bu sahədə ədəbi tələffüzdən uzaqlaşma halları daha çox alınma sözlərin, terminlərin deyilişində özünü göstərir. Məsələn, texniku/m, ope/ra, orde/n, kafe/dra, marşa/l, de/fis, abza/s, paraqra/f, sinoni/m, psixolo/ji, be/nzin, ma/nevr, epi/loq, monolo/q, Pa/ris, ofi/s, firma/ , sı/ğorta, komple/ks, peda/qoq, Pifa/qor və s.

Sözlərdə vurğunun düzgün tələffüzü müəllim, söz sənəti ilə məşğul olan digər adamlar üçün daha

vacibdir. Hər hansı bir alınma sözün, termi-
verilən qüsurlar mühazirəçinin (müəllifin), nitqinə xələl
gətirir, onun effektini azaldır.

Mühazirəçi alınma söz və termi-
etməyi bacarmalıdır. Xüsusən natiqin sözləri kafə/dra, sü/jet,
nəzə/riyyə, şu/ra, mü/xtəlif, sı/ğortə kimi tələffüz etməsi ilə
heç cür razılaşmaq olmaz. Bu sahədə qüsura yol verməmək
üçün danışan diktorları, nümunə nitqi olan digər adamları
dinləməli, alınmaların düzgün tələffüzünə diqqət verməli,
«şübhələndiyi» terminləri qeyd edib üzərində vurğu işarəsi
qoymalıdır. Bunun digər yolu mövcud sorğu kitabçalarından
istifadə etməkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəsaitlərdən
faydalanmaq olar.

1. Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü, «Elm»
nəşriyyatı, 1983
2. Ə.Əfəndizadə. Orfoqrafiya-orfoepiya – qrammatika lüğəti.
«Maarif», 1983.
3. Vurğu lüğəti. Bakı «Elm», 1993.
4. N.Abdullayev və Z.Məmmədov. Orfoqrafiya və orfoepiya
lüğəti. Bakı, 2003.

3.Məntiqi vurğu. Cümlələri təşkil edən sözlərin heca-
ları vurğuya görə fərqli olduğu kimi, cümlələrin də müəyyən
bir sözü başqalarına nisbətən güclü deyilir. Həmin qüvvətli
deyilən söz cümlənin məna fərqlənən, diqqəti cəlb edən,
danışanın məqsədini qabarıqlaşdıran bir fonetik vahid kimi
çıxış edir. Bu cür kəlmə və ya söz birləşmələrinin digərlərinə
nisbətən güclü deyilişi, nəzərə çarpdırılması *məntiqi vurğunun*
vasitəsilə olur. Məntiqi vurğu cümlədə hər dəfə yeni söz
üzərində düşəndə xüsusi məna çaları əmələ gəlir.

Məntiqi vurğuya riayət etməyin natiqin ifadəli
oxusunda, danışığında, mühazirələrində, söhbətlərində praktik
əhəmiyyəti böyükdür. Natiq bu vurğu vasitəsilə oxuduğu hər
hansı bir mətndə, eləcə də ifadə etdiyi fikirdə müəyyən
sferanı, bir tərəfi dinləyiciyə xüsusi tonla çatdırmağa çalışır.
Bu zaman müəllifin və ya danışanın nəzərdə tutduğu məqsəd,

fikir dinləyəne tam, aydın və dəqiq şəkildə çatdırılır. Məsələn, S.Rüstəmin «Təbrizim» şeirinin bir bəndinə nəzər salaq.

Sənin çiçəyinə, gülünə qurban,
Mənə qardaş deyən dilinə qurban.
Vəteninə qurban, eline qurban,
Baxdıqca hüsnünə doymayı gözüm,
Təbrizim, Təbrizim, gözəl Təbrizim.

Bu şeir parçasının bütün sözlərini eyni tonla, eyni vurğu ilə oxumaq ifadəliliyi təhrif etmək, şeirin bədiiliyini söndürməkdir. Çünki qurban olum ifadəsi təkrar olunduğuna görə ondan əvvəlki kəlmə xüsusi vurğu ilə deyiləndə misranın bədiiliyi artır, mənə dinləyiciyə daha dəqiq çatır, eşidənin hissi coşur, ürəyi rıqqətə gəlir. Buna görə də həmin şeirdə altından xətt çəkilmiş sözləri nəzərə cərpacaq bir şəkildə tələffüz etmək və şeirdəki mənanı dinləyiciyə dəqiq çatdırmaq lazımdır ki, bu da məntiqi vurğu vasitəsilə mümkün olur. Əgər birinci sətirdəki sənin, qurban, ikinci sətirdəki mənə, deyən və s. sözləri növbə ilə məntiqi vurğu altında desək, onda şeir əvvəlki təbiiliyini, gözəlliyini tam itirər, bu bədii parça adi söz yığımı səviyyəsinə enər.

Məntiqi vurğu nitqdə mənə dəqiqliyi, məqsədin anlaşılməsi, danışanın çatdırmaq istədiyi fikir deməkdir. Məsələn, Bakıda sentyabrda havalər həmişə sakit keçir. Buradakı hər bir sözü məntiqi vurğu altında tələffüz etməklə cümlənin müxtəlif kəlmələrini mənaca başqalarından fərqləndirib, diqqəti ona cəlb etmək olar. Belə məqamlarda hər bir söz mənalı vahid kimi ümumi cümlə sintaqmında seçilir, danışan onu dinləyəne öz səs tonu ilə bir növ göstərir, işarə edir, həmin kəlmə başqaları fonunda ayrılır, seçilir, mənası da qabarıqlaşır.

Bakıda sentbayr ayında havalər həmişə sakit keçir.

Burada sentbayrda havalanın başqa yerdə yox, məhz Bakıda həmişə sakit keçdiyi məntiqi vurğu ilə söylənir və bu söz o birilərə nisbətən güclü deyilir. Bir növ «Bakıda» sözü fəallaşmış danışanın demək istədiyini dinləyənin çatdırır, qalan sözlər adi kəmiyyətdə tələffüz edilir. Həmin cümlədəki digər sözləri də məqsədimizə müvafiq şəkildə məntiqi vurğu altında tələffüz etsək, bu cümlələr ifadə etdiyi fikrin çalarına görə birbirindən fərqlənəcəkdir. Rabitəli mətnin oxusunda (eləcə də danışdığı zamanı) hansı sözün və ya birləşmənin məntiqi vurğu ilə deyilməli olduğunu mənə, məzmun, məqsəd diktə edir. Başqa sözlə, məzmun özünəməvafiq ifadə formasını, tərzini sözlərin məntiqi vurğu ilə deyilməsində tapır.

Məntiqi vurğunun müəyyənləşdirilməsi üçün bir sıra qaydalar (ölçülər) vardır ki, həmin qaydalara müvafiq gələn sözlər istər ayrıca götürülmüş cümlələrdə, istərsə də rabitəli mətnə həmişə məntiqi vurğu ilə tələffüz olunur. Bu qaydalar, əsasən, aşağıdakılardır:

1. Müqayisə edilən sözlər vurğulu olur. Məsələn:

1. Hündür pambıq tayası qar kimi ağarır.
2. Burda süd kimidir dağların qarı,
Sallanır qayadan buz salxımları.

(S.Vurğun)

Bu nümunələrdəki «pambıq», «qar» (birinci cümlədə), «süd» və «qar» (ikinci cümlədə) sözləri məntiqi vurğu ilə deyilir.

2. Qarşılaşdırılan zidd mənalı sözlər:

Əgər adamlar, əşyalar, hadisələr, onların əlamətləri və s. qarşı-qarşıya qoyulursa, bu qarşılaşdırmada iştirak edən sözlər məntiqi vurğu ilə deyilir. Qarşılaşdırılan sözlər əksər hallarda zidd mənalı olur. Məsələn:

1. Polad sınar, əyilməz (atalar sözü)
2. Onun boyu ucadır, mənim boyum alçaqdır.

(C.Məmmədquluzadə)

3. Mən yaşd qardaşam

Qocayla,

Gəncə,

Sirli bir aləmə

Bütün aləmdə.

Nifrət məhəbbətlə

Kədər sevincə

Baş – başa

Uyuyur

Mənim sinəmdə.

(Nəbi Xəzri)

Bu cümlələrdəki zidd mənaları ifadə edən sözlər (sınar – öyilməz, ucadır – alçaqdır, qocayla – gəncə, nifrət – məhəbbətlə, kədər – sevincə) məntiqi vurğu ilə tələffüz olunur.

3. Məntiqi vurğunun düzgün müəyyənləşdirilməsində əldə tutulan yeganə qayda varsa, o da «yeni məfhum» qaydasıdır. Bu qaydaya əsasən nitqdə əvvəlki cümlədəki əşya, şəxs və ya hadisəni bildirən söz, sonra gələn cümlənin mənasında müəyyən rol oynayarsa, həmin söz məntiqi vurğu ilə deyilir. Məsələn: Məni atam tərbiyə edib böyütmüşdü. Atam müəllim işləmişdir. Birinci cümlədə məntiqi vurğu atam sözünün üzərinə düşür. İkinci cümlədə isə atam sözü birinci cümlədə qeyd edildiyindən məntiqi vurğu qəbul etmir. Burada yeni məlumatı bildirən müəllim sözü məntiqi vurğu ilə tələffüz olunur.

Başqa bir misal: Tbilisin Şeytanbazar adlanan məhəlləsində 6 sinifli ibtidai bir məktəb açılmışdı. Kiçik Abdulla da bu məktəbdə oxuyurdu. O, bədənə zəif, ariq bir oğlandı. Məktəbdə də, küçədə də həmişə dalgın və qüssəli görünərdi. (Ədəbi qiraət kitabından).

Bu mətnin birinci cümləsində vurğu məktəb, ikinci cümləsində Abdulla, üçüncü cümləsində isə zəif, ariq, dalgın, qüssəli sözlərinin üzərinə düşür. İkinci və üçüncü cümlədə

«məktəb» sözü yeni məfhumu ifadə etmədiyi üçün məntiqi vurğu qəbul etmir.

Yeni məfhumu ifadə edən söz bir neçə dəfə təkrar edilərsə, birincidən başqa digərləri özünün əvvəlki əhəmiyyətini itirir və vurğusuz deyilir. Məsələn: Tələbəni əvvəldən tanıyırdım. Bilirdim ki, babat oxuyandır, necə olsa məndən qiymət alacaq. Biletdeki suallara tələbə cavab verəndə mən yuxudan ayılan kimi oldum. Gördüm ki, tələbə bütün suallara düzgün cavab verir. Bu cavablar babat oxuyan tələbənin cavabına oxşayır (M.Cəlal).

Bu nümunədə yenə eyni qayda üzrə birinci cümlədən başqa digər cümlələrdə «tələbə» sözü vurğusuz deyilir, həmin cümlələrdə vurğu digər müvafiq sözlərin üzərinə keçir.

4. Həmcins üzvlü cümlələrdə həmcins üzvlərin hər biri ayrıca məntiqi vurğu qəbul edir. Belə cümlələrə xas olan sadalayıcı intonasiya sona doğru tədricən güclənir və axıncı həmcins üzv digərlərinə nisbətən daha qüvvəli vurğu ilə tələffüz olunur. Məsələn:

Söhbət, gözəlliyi ilə onları heyran etmiş dağlardan, meşələrdən, bir-birini əvəz edən gözəl mənzərələrdən gedirdi.

Həmcins üzvlərin tələffüzündəki belə bir cəhətə şəər oxunarkən daha çox fikir verilir. Həmcins üzvlərlə ifadə olunan fikri daha çox nəzərə cərpdirmaq məqsədilə bəzən onların hərəsi bir sətirdə verilir.

Məsələn,

Əlbəttə, olsaydıq

O günlərin özü tək

Böyük,

Qüdrətli,

Yüksək

Saf, ləkəsiz məhəbbət;

Riyakarlıqdan uzaq

Gözəl, təmiz məhəbbət

(R.Rza)

5. Ümumiləşdirici sözlər istər həmcins üzvdən əvvəl, istərsə də sonra gəlsin, hər iki halda ümumiləşən, həmcins üzlərə nisbətən qüvvətli vurğu ilə deyilir. Məsələn:

Mənim arzum budur: - kolxoz bağında,
Xaçbulaq üstündə, Kür qırağında,
Göycayın, Qubanın dərələrində
Bu doğma yurdumun hər bir yerində
Versin gül bağçalar adından soraq.
(Ə. Kürçaylı)

6. Məntiqi vurğulu sözün müəyyənləşdirilməsində həm şifahi, həm də yazılı nitq üçün ümumi olan üsul və vasitələr vardır. Bu vasitələrdən biri müəyyən sözün şüurlu olaraq təkrar edilməsidir. Müəllif priyomlarından biri olan bu cür təkrar vasitəsilə məntiqi vurğunun ifadə etdiyi emosionallıq xüsusilə nəzərə çarpdırılır.

Belə təkrarlar həm bütöv, həm də yarımcıq olur. Yarımcıq təkrarda təkrar olunan sözün birinci tərəfi qüvvətli tələffüz edilir. Burada təkrar qüvvətləndirmə funksiyasını daşıyır və təkrar olunan söz defislə yazılır. Məsələn:

Addım-addım ana bizi böyütdükçə,
Özü çatar qocalığa addım-addım.
f(Nəbi Xəzri)

Bütöv təkrarda isə (eyni söz bir neçə dəfə təkrar edilir) vurğunun gücü tədricən artır. Əvvəlki kəlmələr özündən qabaqkı sözün mənasını açmağa və qüvvətləndirməyə xidmət edir. Təkrar olunan axırncı söz əvvəlkilərə nisbətən qüvvətli vurğu ilə deyilir.

Sabah gələcəyəm
Xəzərə, ata,
O yerə,
O yerə,
O yerə, ata. (N. Xəzri)

Yaxud:

Könlümün sevgili məhbubi mənim
Vətənimdir, vətənidmdir, vətənim...

(A.Səhhət)

Burada əsas məsələ heç də təkrarda deyildir. Məsələ həmin təkrarın nə üçün edildiyində, bu priyom vasitəsilə məntiqi və emosional məzmunun verilməsindədir. Bu baxımdan təkrar olunan sözlərdə vurğu güclənə bilər (çox hallarda belə olur), bir ölçüdə olar, yaxud tamamilə olmaya bilər. Belə hallarda fikri ifadə edənin həmin fikrə subyektiv münasibəti ön plana çəkilir.

7. Kəskin etiraz məqamında məntiqi vurğu etiraz bildirən sözün üzərinə düşür.

«Yox, o, diribaş və bacarıqlı qızıdır. Yox, ola bilməz ki, Anjelika...» («Uzaq sahillərdə»)

8. Cümlədə daha çox parlaqlıq, emosionallıq ifadə edən sözlər vurğulu olur.

- Bakı bizim olacaqdır. Bakı qızıl Bakı olacaqdır!
(Qılman Musayev)

Göstərdiyimiz nümunədə qızıl sözü xüsusi vurğu ilə cümlədəki digər sözlərdən seçilir.

Eyni vəziyyəti cümlənin həmcins üzvləri haqqında danışarkən qeyd etmişik.

9. Nidalar müxtəlif hiss və həyəcanla bağlı olmaqla danışanın ətraf mühitə, cisim və hadisələrə olan emosional münasibətini ifadə edir. Nidalar inam, heyranət, təəccüb, şübhə, istehza, nifrət, qorxu, vahimə, dəhşət, qəzəb, kin, sevinc, mərhəmət, qəm, kədər, qüvvə və s. kimi hissi halları ifadə edə bilmək kimi keyfiyyətə yalnız o zaman tam şəkildə malik ola bilər ki, onlar qüvvətli vurğu ilə deyilsin.

Ah, o doğrudanmı atacaq məni...

Yox, canım, oynatmaz sevən sevəni,

Nə qədər olsa da qadındır...

Aman!

(S.Vurğun)

Əgər bu parçadakı «ah», «aman» nidaları vurğusuz oxunsa, o zaman şairin vermək istədiyi ifadəlilik sönük çıxar, qəhrəmanın (Cəlalın) keçirdiyi hissi hallar oxucu tərəfindən istənilən dərəcədə anlaşılmaz.

10. Tərz-hərəkət zərfləri çox vaxt məntiqi vurğu altında deyilir.

Deniz... ləpəsiz görünürdü. (H.Mehdi)

Araz sakit axırdı (M.İbrahimov)

Müsaibim Firuzəyə diqqətlə baxırdı. (C.Cabbarlı)

11. Xitablar məntiqi vurğulu olur:

Əs, ey külək, bağır, ey bərri-biaman, ləpələn,

Atıl cahana sən, ey ildırım, alış, parla!

✓ Gurulla maqi-səməvi, gurla, çatla, dağıl!

Sən, ey günəş, yağışın yağıdır, ey bulud ağla!

Bu parçadakı ey külək, bəri-biaman, ey ildırım, taqi-səməvi, ey günəş, ey bulud kimi müraciət birlirən ifadələr xüsusi nəzərə çarpacaq bir avazla, yüksələn səs tonu, emosional bir çalarlıqla ifadə olunur.

Xitablar təkrar olunarsa, onlardan birincisi vurğulu deyilir. Həmin xitabların ikincisi və sonrakılar zəif vurğu ilə tələffüz olunur.

Qayalar, qayalar, quşqonmazsınız.

Məhəbbət anlamaz, söz qanmazsınız.

(S.Vurğun)

Bu nümunədə təkrar olunan ikinci xitab zəif vurğu ilə oxunur.

12. Sual cümlələrindəki sual əvəzlilikləri və sual ədatlarının bitişdiyi sözlər vurğulu olur. Məsələn:

1. Axırıncı günlər harada yaşayırdın?

2. – Qızım, yavrum! Adın nədir?

– Gülbahar

– Pəki, sənın anan, baban varmı?

– Var. (H.Cavid)

3. Cənab Mirzə, sizin həqqi-zəhmətiniz nə qədər olacaq? (C.Cabbarlı).

4. Sən bu gün məktəbəmi gedəcəksən?

5. İnsan dünyada xoşbəxtlik üçün yaşamırmı?

13. Xüsusiləşmələr məntiqi vurğu ilə oxunur.

Kəndin adamları, xüsusən gəncləri zirək və gözü açıqdırlar.

14. Da//də, nə bağlayıcıları ilə işlənən sözlər məntiqi vurğu ilə tələffüz olunur. Məsələn:

Arif, sən də bu işin düzəlməsinə razı deyilsən?

Danışan sən də sözündən sonra «başqaları kimi» məfhumunu nəzərdə tutduğundan həmin sözü («sən» sözünü) xüsusi vurğu ilə tələffüz edir.

Göründüyü kimi, ədəbi tələffüzün məntiqi vurğu ilə bağlı məsələləri çoxdur. Lakin imkanın məhdudluğunu nəzərə alıb yuxarıda dediklərimizlə kifayətlənirik.

Yazılı nitqdə məntiqi vurğulu sözü göstərmək üçün bir sıra üsullardan istifadə olunur. Bu məqsədlə daha çox tətbiq olunan üsullar bunlardır: mövqe üsulu, leksik üsul, qrafik üsul.

Mövqe üsulu məntiqi vurğulu sözün cümlədə sona, xəbərin əvvəlinə keçirilməsindən ibarətdir. «Məntiqi vurğu tamamilə sərbəst vurğudur, cümlənin hər yerində olan söz üzərində vurula bilər. Lakin ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin təbiətinə uyğun olaraq vurğulu sözlər də çox vaxt xəbərin yanında, xəbərin əvvəlində gəlir» (16. s. 163). Əsas fikrin ifadə edən sözün vurğulu mövqeyə keçirilməsi cümlə üzvlərinin qrammatik sırasının pozulması və onun üslubi sıralanma ilə əvəz olunmasına gətirib çıxarır. Bu inversiya münasibətilə prof. B.Əhmədov yazır: «... Bir çox hallarda subyektin məqsədindən asılı olaraq cümlə üzvlərinin qrammatik sırası pozulur və onu başqa sıralanma əvəz edir. Biz bunu üslubi sıralanma adlandırırıq» (23. s. 60).

Əgər cümlədə məntiqi vurğunu göstərmək üçün ayrı vasitələr (qrafik və leksik vasitələr) yoxdursa, belə vəziyyətdə

xəbərdən əvvəlki söz (yəni vurğulu mövqedə duran söz) vurğulu olur. Məs: «Əhəd axşam bacısı ilə kinoya gedəcək».

Bu cümlədə bacısı ilə sözünün məntiqi vurğu altında deyilməli olduğunu göstərmək istəyiriksə, həmin sözü xəbərin əvvəlinə gətiririk: «Əhəd axşam kinoya bacısı ilə gedəcək». Belə bir inversiya nəticəsinə «bacısı» sözü məntiqi vurğu ilə tələffüz olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cümlədə məqsəddən asılı olaraq müəyyən sözün vurğulu mövqeyə keçirilməsi üsulu məntiqi vurğunun ifadəsində ən zəif vasitədir (44). Əsas mənanı ifadə edən sözün cümlənin sonuna gətirilməsi üsulunun bir sıra çatışmayan cəhəti vardır ki, bunlar onun tətbiqini bəzi hallarda məhdudlaşdırır. Bu, aşağıdakı hallarda mümkün olur:

- a) başqasının nitqi olduğu kimi verildikdə;
- b) hər hansı bir səbəbdən (məsələn, şerdə qafiyəni, takti saxlamaq xatirinə) sözlərin cümlədəki sırasını saxlamaq lazım gəldikdə;
- c) sözün vurğulu mövqeyə gətirilməsi üslub səhvinə səbəb olduqda və s.

Beləliklə, bir sıra hallarda məntiqi vurğunun xatirinə inversiya mümkün olmur, yaxud bu əməliyyat düzgün hesab edilmir.

Yazılı nitqdə məntiqi vurğulu sözün göstərilməsi üçün leksik və qrafik üsullardan da istifadə edilir. Bu üsulların hər ikiyi inversiyanın mümkün olduğu və olmadığı bütün cümlələrə tətbiq edilə bilər. Yazan inversiya ilə yanaşı məntiqi vurtunu göstərən digər vasitələri də bilməlidir ki, yeri gəldikdə onları məqsədəuyğun şəkildə işlədə bilsin.

Leksik vasitə – yazanın cümləyə artırdığı qüvvətləndirici söz – hissəcik özündən sonra gələn sözün məntqi vurğu ilə deyilməli olduğunu oxuyana diktə edir. Qüvvətləndirici ədatların bu baxımdan rolu çox böyükdür. Həmin ədatların olduğu yerdə, hətta mətdən təcrid olunmuş cümlədə belə məntiqi vurğulu sözü asan müəyyənləşdirmək

olur. Qüvvətləndirici ədatların köməyi ilə onların aid olduğu məntiqi vurğulu sözə və ya söz qrupuna əlavə məna aksenti verilir. Hətta, məhz, əksərən bu cür ədatlardandır.

Hətta Qoşatxanı da qolundan tutub ortalığa çəkdi, oynatdılar. (M.İbrahimov).

Hətta Rüstəm kişi bir balaca pərt də oldu. (M.İbrahimov)

Ancaq, yalnız, bircə, təkcə kimi məhdudlaşdırıcı ədatlar da əsas fikri ifadə edən sözə əlavə məntiqi məzmun və emosional çalarlıq verir.

1. Yalnız boranlı gecələr sahibsiz və müftə idi. (M.Cəlil)

2. Dünyada bütün bədbəxtlik və fəlakət insanlığın ancaq yoxsul qisminə nəsib imiş... (A.Şaiq).

3. Rüstəm kişinin sərt xasiyyətindən bircə komsomol Nəcəf qorxub susmadı (M. İbrahimov).

4. İş təkcə naşı adamların başına gəlmir ki. (M.İbrahimov)

Bir sıra hallarda məhdudlaşdırıcı ədat cümlədə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir və az qala vurğunun hamısını öz üzərinə çəkir.

Qatarın yola düşməsinə cəmi bir dəqiqə qalmışdı.

Qrafik üsul. Məntiqi vurğulu sözün göstərilməsində bir sıra qrafik üsuldan istifadə olunur ki, onlardan biri də vurğulu sözün altından xəttin çəkilməsidir. İstər əl yazmasında, istərsə də çap edilən yazılarda bu üsuldan geniş istifadə edilir. Əgər cümlədə bir neçə məntiqi vurğulu söz varsa və onlardan daha qüvvətli vurğu ilə deyiləni bir, orta vurğu ilə deyiləni iki, zəif vurğu ilə deyiləni isə üç xətlə işarə edilir. Əgər mətn daxilində müəyyən söz birləşməsi və ya cümlə məntiqi vurğu ilə deyilirsə, həmin söz birləşməsi və cümlənin altından bütöv xətt çəkilir.

Məntiqi vurğulu sözün nəzərə çarpdırılması üçün yağlı şrift, hərflərin aralı yazılması, sözlərin böyük hərflərlə göstərilməsi və s. vasitələrdən istifadə olunur. Bu işarələr

müəyyən söz, söz birləşməsi və bütöv cümləni nəzərə çarpdırmaq, fikir dolaşığına yol verməmək və s. məqsədlər üçün işlədilir. Rəhbərli mətnlərdə çox vaxt sonrakı fikir üçün dayaq, əsas olan söz bu işarələrin köməkliyi ilə nəzərə çarpdırılır.

Qrafik fərqləndirmə priyomuna dərsliklərdə tez-tez təsadüf olunur. Orada iki və daha çox qrafik ayırma formalarından istifadə edilir. Dərsliklərdəki təriflərdəki yeni məfhumu ifadə edən sözlər xüsusi kursivlə, tərif və qaydaları izah edən nümunələr isə yağlı şrift, dırnaq və ya seyrək xətlə göstərilir.

Qrafik formalardan səmərəli istifadə etməyin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu cür nəzərə çarpdırma hansı sözə xüsusi diqqət verməyi və həmin sözü necə oxumağı nəticədə diktə edir. Qrafik işarələrin köməyi ilə danışan (və ya oxuyan) mətndəki əsas fikri tutma və müəlliminə çatdırma bilir.

Məntiqi vurğulu söz, söz birləşməsi və cümlələr daha qabarıq formada nəzərə çarpsın deyə bəzən dırnaq işarəsi ilə də verilir. Məsələn:

«Könüllü» sözünü eşitdikdən sonra onun ürəyində Tahirə münasibəti dəyişsə də, üz-gözü yenə əvvəlki kimi qəşqəbəli idi. (M.Hüseyn).

Nəticə çıxışa hazırlaşarkən istifadə edəcəyi mətnə (materialda) məzmun və ya ideyanın verilməsində daha çox rol oynayan söz, söz birləşməsi və ya cümləni (cümlələri də) qrafik vasitələrlə işarə etməlidir. Lakin mətni məntiqi vurğu ilə yükləmək də məsləhət deyildir.

Bəzi hallarda mətndəki əsas fikri ifadə edən bütöv cümlə xüsusi şriftlə nəzərə çarpdırılır. Belə cümlələrdə vurğunun gücü bütün sözlərdə eyni dərəcədə olmur, əsas fikri ifadə edən söz digərlərinə nisbətən nəzərə çarpacaq bir tərzdə deyilir. Məsələn: «Suverenlik hər bir xalqın azadlıq və xoşbəxtlik yoludur» cümləsi xüsusi şriftlə yazılmışsa, oxu zamanı «suverenlik», «azadlıq», «xoşbəxtlik» sözləri daha qüvvətli vurğu ilə tələffüz edilməlidir.

Məntiqi vurğulu sözü göstərmək üçün bəzən durgu işarələrindən də istifadə olunur. Məsələn:

Mən nəyəm?... Sonsuzluq, boşluq yolçusu.

(S.Vurğun)

Burada çox nöqtə dərin psixoloji fasiləyə işarədir, o, vurğunun emosional mənasını artırır.

Bir sıra hallarda məntiqi vurğunu oxucuya müəllifin özü diqtə edir. Məsələn:

Usta Ramazan «gətiriblər» sözünü nisbətən ucadan və xüsusi bir ifadə ilə söylədi. (M.Hüseyn).

Yuxarıda dediklərimizdən bu nəticəyə gəlirik ki, məntiqi vurğu tələffüzün mürəkkəb hadisələrindən biridir. Nəqlik praktikasında belə bir üslubi-fonetik imkanından düzgün istifadə olunmalıdır.

Həyəcanlı vurğu. Nitqin emosionallığını artıran vasitələrdən biri də həyəcanlı (emfatik) vurğudur. «Məntiqi vurğu ilə danışan şəxsin əvvəlcədən xüsusiləşmiş halda nəzərdə tutduğu məna ifadə olunur. Həyəcanlı vurğu ilə isə daha çox danışq prosesində yaranan duyğular, hiss-həyəcan ifadə olunur»¹.

Vurğunun bu növü, əsasən, danışanın daxili hissələrinin, həyəcanının səslərlə ifadəsidir. Bu zaman sözün bir səsi – saiti, yaxud samiti daha gərgin, daha güclü və uzaldılaraq tələffüz olunur. Həyəcanlı vurğunun iki şəkildən danışmaq olar: a) samitin həyəcanlı tələffüzü; b) saitin həyəcanlı deyilməsi.

Sait-samit quruluşlu sözlərdə sonda gələn samit və sait güclü (iki-üç qat şiddətli) deyilməklə həyəcanlı vurğu yaranır; sözün məna sferasında danışanın bəhs etdiyi əşya və ya hadisəyə münasibətinə uyğun dəyişmə baş verir. Məsələn, of, ay, uf və s. nidalar yazıldığı kimi tələffüz edildikdə həyəcan, hiss bildirir, lakin samitlər qoşalaşdırıldıqda, üçləşdirildikdə əmələ gələn, dərk edilən məna artıq sadəcə nida deyil, həyəcanlı vurğunun oyatdığı təəssüratdır. Bu daha dərin,

¹ Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1972. s. 164.

güclü və təsirlidir. Həmin sözləri ayrılıqda və cümlədə həyəcanlı vurğu ilə söyləməklə sözlərin şifahi nitqdə nə qədər yeni-yeni əlamətlər qazandığının şahidi oluruq. Off, ayy, axx, uff və s. nidasının yaratdığı təsirə, mənə çalarına diqqət edək:

Vəzir: «Of... Məndə olsaydı bundakı hünər...»

Bu misrada of nidasının samiti həyəcanlı vurğu ilə deyildikdə (off), samit qoşalaşdığından sözdə yeni (sətiraltı) mənə yaranır.

Samit – sait – samit strukturlu sözlərin son samitinin həyəcanlı vurğu ilə tələffüzü geniş şəkildə işlənir. Məsələn: sus (suss), vur (vurr) və s. «Vur (vurr) ki, görüm vuran əlin var olsun. Qacarin başına dünya dar olsun». (S.Vurğun).

Vay (vayy), vay (vayy) nə yaman müşkülə düşdü işim, allah! (Sabir).

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində, əsasən c, r, s, ş y, z, v kimi samitlər daha çox belə effekt yaradır. Hətta ikihecalı sözlərdə də tələffüz zamanı həmin səslər qoşalaşaraq həyəcanlı vurğunu əmələ gətirir. Məsələn: yavaş (yavvaş), qısa (qıssa), azar (azzar), gözəl (gözzəl), hamı (hammi), dərin (dərrin), qəşəng (qəşşəng). Cox qəşəng (qəşşəng) dedim, lap ürəyimdən tikan çıxdı. Cox gözəl (gözzəl) iş görmüsən. Bu cümlələrdə qəşəng sözündəki ş, gözəl sözündəki z səslərinin qoşa tələffüzü fikrin, mənanın daha dolğun, emosional ifadəsi üçün bir vasitəyə çevrilir.

Hiss və həyəcan sait səsin uzadılaraq güclü deyilməsi ilə də ifadə olunur. Saitin güclü, uzun tələffüzü danışanın hiss və duyğularını aşkarlayır, onun münasibətini ortaya çıxarır. Məsələn: ba-baa, de-dee, da-daa, can-caan, Əli-Əlii və s.

1. Ba (baa) oğlan, nəməne? (Ə.S.)

2. Tfu (tfuu), sən taxtını, ey çərxi-fələk,

Daşdan yaranmamış, ətdəndir ürək (S.V.)

3. Qasım, vay sən halına can (caan) – can (caan).

4. Nitq fasiləsi. İntonasiyanın digər ünsürü fasilədir.

Nitq müəyyən dayanacağı malikdir. Tənəffüs məqsədilə danışq və oxu prosesində edilən bu dayanacaq fasilə (pauza)

adlanır. Nitq zamanı zəruri fizioloji tələbatın nəticəsi kimi baş verən tənəffüs – fasilə həm danışanın, həm də dinləyənin nitq orqanlarının müəyyən sakitliyi, rahatlığıdır.

Tələffüz prosesində nəfəs və səsin düzgün tənzim edilməsi mühüm şərtlərdəndir. Xüsusən, nəfəsalmaya düzgün əməl olunmaması nitq zamanı darıxmaya, təngnəfəsliyə, diksiyanın pozulmasına və s. kimi hallara gətirib çıxarır. Buna yol verməmək üçün, birinci növbədə, nitqdə normal fasiləyə əməl olunmalıdır.

Nitq fasiləsinin təkcə söyləyən və ya oxuyan üçün deyil, dinləyici üçün də böyük əhəmiyyəti vardır. Dinləyici öz növbəsində danışan və oxuyanın etdiyi fasilə zamanı eşitdiklərini mənimsəyir, «həzm» edir və sonrakı fikri tutmaq üçün diqqətini səfərbərliyə alır.

Nitq prosesində normal tənəffüsün rolu böyükdür. Tənəffüs iki funksiyayı yerinə yetirir: o həm insan həyatı üçün zəruri şərt, həm də nitqi yaradan başlıca vasitədir. Həyat üçün lazım olan tənəffüs aşağıdakı ardıcılığa malikdir: nəfəsalma, nəfəsvermə və fasilə. Nəfəsalma (ciyərlərin oksigenlə doldurulması) tənəffüsdə ən aktiv, şüurdan asılı olmayan prosesdir. Bu prosesdən sonra hərəkətverici əzələlərin gərginliyi azalır, onlar sakit vəziyyət alaraq, növbəti nəfəsalmaya qədər bu vəziyyətdə qalırlar. Həm nəfəsalmaya, həm də nəfəsverməyə sərf olunan vaxt, təxminən, eynidir. Nəfəsvermədə ciyərlər heç bir vaxt havadan tam azad olmur, orada ehtiyat hava qalır. Həyat üçün zəruri olan tənəffüsün ritmik hərəkəti qeyri-şüuri, reflektiv formada icra edilir.

Nitq tənəffüsünün isə tamam fərqli xüsusiyyətləri vardır. Bu tənəffüs nitq prosesi ilə bağlıdır və ona xidmət edir. Danışanın məqsədindən, daha doğrusu, nitqin məzmunundan asılı olaraq tənəffüsün, xüsusən nəfəsvermənin adi ritm pozulur, nəfəsvermə nəfəsalmadan xeyli uzun sürür. Nəfəsvermə və nəfəsalma arasındakı dövrətmənin nəticəsində nitqdə uzun və qısa fasilələr əmələ gəlir.

Nitq fasiləsi həm məntiqi, həm də psixoloji funksiya daşıyır. Məntiqi fasilə nitqi məntiqi məna daşıyan hissələrə bölməklə, onun dəqiqliyini, düzgünlüyünü, aydınlığını təmin edir. Danışan bu fasilənin köməkliyi ilə ifadə edəcəyi fikri dinləyicinin diqqətinə çatdırır, bəzən nitqdə yaranan dolaşıqlığı aradan qaldırır. Fasilə cümlədə vahid məna bütövlüyündə birləşən qrupları həm ayırır, həm də birləşdirir. Buna görə də ona əlaqələndirici, yaxud birləşdirici fasilə də deyilir. Məsələn: Çalış, Arif kimi tənbel olma. Burada bölgü bildirən fasilə (çalış sözündən sonra) fikrin düzgün ifadə olunmasına xidmət edir. Yaxud Oxusan, əlaçı olarsan cümləsində məntiqi fasilə (oxusan sözündən sonra) cümlənin iki hissəsini (oxusan və əlaçı olarsan) vahid bir məna bütövlüyündə birləşdirir. Fasilənin birləşdirmə funksiyası onun ayırma funksiyasından üstündür. O, nitqə axıcılıq verir, onun təbii oxunaqlığını təmin edir. Bu fasilənin köməkliyi ilə biz sözdən nitqin məntiqi cəhətdən daha canlı olan digər formasına – sözlərin birləşməsinə keçirik. Vasilə bizim üçün fikrimizi təshih etmək, səhvlərin qarşısını almaqdan ötrü qoruyucu rolunu oynayır. Fasiləsiz, daha doğrusu, məntiqi aydınlığa malik olmayan nitq mənasızdır.

Davamlıq baxımından məntiqi xarakterli fasilələr müxtəlif ölçüdə – adi (normal), bir qədər uzun və adi normadan qısa olur.

Həmcins üzvlər arasındakı fasilə adi ölçüdədir. Abzaslarda, cümlənin sonunda, nöqtədən sonra, iki və çox nöqtədə, tire işarəsi qoyulan yerdə, mübtədə qrupu ilə xəbər qrupu arasında böyük fasilə edilir.

Kiçik fasilə ən çox sintaqmlar arasında özünü göstərir. Sintaqmdan bəhs edən rəkn prof. Y. Seyidov yazır: «Biz sintaqmanı belə düşünürük: sintaqma cümlə daxilində (nitqdə) bir-birinin ardınca gələn və bir nəfəsvermə ilə ifadə edilən sözlər qrupudur, bəzən də bircə sözdür. Sintaqmalar xüsusi ritmik vurguya malik olur və bir-birindən pauza ilə ayrılır» (38. s.70).

Nitqdə sintaqmın müxtəlif formalarına təsadüf edilir. Onlar bəzən bir sözdən, bəzən söz birləşməsindən, bəzən də bir cümlədən ibarət ola bilər. Sintaqm cümlə üzvü, mürəkkəb cümlənin bir hissəsi, kitab, ara sözü və s. olur.

Sintaqmların sərhədində fasilə edildiyi halda, çox zaman durğu işarəsi qoyulmur. Bu cəhət ifadəli oxu və əzbər söyləmədə xüsusilə nəzərə alınmalıdır. Belə halın bir neçəsini göstərək:

1. Mübtəda qrupu ilə xəbər qrupu arasında fasilə edilir, lakin durğu işarəsi qoyulmur. Məsələn: Birdən-birə qopmuş külək / gəmini beşik kimi yırgalamağa başladı. (Q.Musayev).

Göz işlədikcə uzanan düzlər / yaşıllıq içində üzürdü.

2. Qarşılaşdırma bildirən bağlayıcılar özündən sonra gələn sözlə müəyyən fasilə ilə ayrılır. Məsələn: O, kənkər idi, amma / acından ölməmək üçün arpa əkərdi. (C.C.)

3. Səbəb bildirən çünki bağlayıcısından sonra fasilə edilir. Məsələn: Bu gün deyilsə, sabah gələcəklər, çünki / həyat özü bunu tələb edir. (C.C.)

4. Bir sıra ədat və qoşmadan sonra da fasilə edilir: a) artıq ədatından sonra. Məsələn: Artıq / həyat məni tərk edir, nəfəsim boğulur (Ə.Məmmədcanlı). b) qüvvətləndirici hətta ədatından sonra. Məsələn: Hətta / Rüstəm kişi bir balaca pərt oldu. (İ.Şıxlı). c) bəri, qabaq, əvvəl, sonra, ötrü, ilə qoşmalarından sonra. Məsələn: O, rəqsi bitirdikdən sonra / qonaqlar tərəfindən alqışlandı. (S.S.Axundov)

5. Axırncı həmcins üzvdən sonra (bu əsasən həmcins mübtəda və tamamlılıqlara aiddir). Məsələn: Sevənlərin sevincləri, həyəcanları, göz yaşları / ona anlaşılmaz, uzaq və dumanlı görünürdü.

6. Müxtəsər cümlədə mübtəda ilə xəbər arasında. Əgər sadə geniş cümlədə mübtəda ilə xəbərdən biri mürəkkəb olarsa, onların arasında fasilə edilir. Məsələn: Əhməd / sinfin əlaçısıdır. Məktəb direktoru / danışdı.

Durğu işarələri bəzi hallarda oxunmur:

a) cümlənin daxilində və axırında gələn xitablar özündən əvvəlki sözlə birlikdə deyilir. Məsələn:

Gəl, qızım, gedək görüm sənə nə çarə edə bilərəm.
(S.S.Axundov).

Məni tanıdırsınız, doktor? – dedi. – Vaxtilə mən sizi qəzetə vurmuşdum. (C.C.)

Birinci cümlədə qızım, ikinci cümlədə isə doktor xitablarından əvvəl qoyulmuş vergül işarəsində oxu zamanı fasilə edilmir.

b) Ara və modal sözlər özündən qabaqkı sözlə birlikdə deyilir. Məsələn:

Xanım, bu gələnlər, deyəsən, elə dünənki qonaqlardır.
(C.Məmmədquluzadə)

Mühazirəçi (müəllim) hər hansı bir mətni, bədii parçanı özündən oxuyarkən və ya əzbər söyləyərkən sintaqmların (təqtlərin) arasındakı fasilələri gözləməyi bacarmalıdır. Təqtləri birməfəsə oxuduqda dinləyici ifadə edilən fikri qavramaqda çətinlik çəkir. Danışan da öz növbəsində boğulur, təngnəfəs olur. Sintaqmlar fikrin məntiqi ilə bağlıdır. Fikrin mahiyyəti cümlədə təqtlərə (sintaqmlara) düzgün ayrıldıqda məzmun dinləyiciyə çatı bilər. Hər bir təqtdən sonra edilən qısa və ya davamlı fasilə nitqdə, ifadəli oxuda xüsusi ritm yaradır.

Aşağıdakı nümunədə təqtlər arasındakı fasilələr işarələrlə qeyd edilmişdir.¹

Mən toprağam / məni atəş yandırılmaz //

Tərkibimdə kömürüm var, / külüm var //

Mən baharam / çəmən-çəmən

Çiçəyim var, / gülüm var//

Mən küləyəm, / əsməsəm/

Kim bilir ki, / mən varam?! //

Mən buludam, / səhraları susuz görüb

Ağlaram//

Mən ürəyəm / döyünməsəm

¹ Qeyd. Sintaqmlar arasındakı bir xətt qısa, iki xətt isə davamlı fasiləni göstərir.

Ölərəm//
Mən insanam / sadə insan əlinin
Yaratdığı nemətlərlə öyünməsən, / ölərəm//
Mən işıqam / qaranlığın qənimi//
Mən insanam / daşıyaram qəlbimdə/
Dünyaların sevincini / qəmini//
Mən insanam / vətənim var, / elim var//
Ən böyük həqiqəti - /
Azadlığı, / məhəbbəti /, nifrəti /
Söyləməyə qadir olan dilim var//.

R.Rza.

Əlbəttə, fasilələrin davamlığı və davamsızlığı nisbi anlayışdır. Davamlı fasilələrin müddət ölçüsü həmişə və bütün hallarda eyni olmadığı kimi, qısa müddətli fasilələr də bu baxımdan müxtəlif müddət ölçülərinə malik olur. Onların bütün variantlarını burada göstərməyə nə imkan, nə də ehtiyac vardır. Buraya bir cəhəti də əlavə etmək lazımdır: fasilələrin uzun-qısalığı danışanın fərdi xüsusiyyətlərindən də asılıdır. Danışanın söylədiyi fikirdən, fərdin ehtiraslarından, nitqi üçün seçdiyi pafosdan, emosiyadan asılı olaraq etdiyi davamlı fasilənin müddət ölçüsü başqa adamın (danışanın) həmin fikri ifadə edərkən eyni halda etdiyi fasilənin müddət ölçüsündən az və ya çox ola bilər.

Fasilə psixoloji funksiya da daşıyır. Bu fasilə dinləyicinin diqqətini danışanın mətndən əlavə nəzərdə tutduğu və bilavasitə sözlərlə ifadə etmək istəmədiyi cəhətə cəlb edir. Tutaq ki, düşmənlərin ağır cəza, işgəncə ilə öldürdüyü bir əsgər haqqında söhbət gedir. Danışan bu hadisəni daha təsirli vermək üçün psixoloji fasilədən belə istifadə edir: «Düşmənlər onu güllələmədilər... Onlar onu diri-diri torpağa basdırdılar». Burada fasilə / çox nöqtələrin yerində// özündən sonra gələn sözləri qüvvətləndirir. Dinləyici əvvəlkindən daha dəhşətli olan bir hadisənin baş verəcəyini səbirsizliklə gözləyir.

Psixoloji fasilə yazıda, adətən, çox nöqtə ilə göstərilir. Bütün hallarda çox nöqtədə edilən fasilə psixoloji fasilədir.

5. Nitqə ifadəlilik gətirən vasitələrdən biri də onun melodikliyidir. Nitq zamanı səs gah alçalır, gah da yüksəlir. Səsin müəyyən intervalda alçalıb qalxması musiqidə olduğu kimi, nitqdə də melodikliyi əmələ gətirir. Nitqin bu keyfiyyəti hissi halların ifadəsi kimi meydana çıxır. Həyatda temperamentsiz, hisssiz adamların nitqi melodiklik baxımından zəif olur. İnsanın emosional həssaslığı nə qədər çox olarsa, onun nitqinin melodik ifadəliliyi bir o qədər zəngin olar.

Cümləyə məxsus melodiya məntiqi və psixoloji olmaqla iki funksiyanı yerinə yetirir. Məntiqi funksiyalı cümlə melodiyasında melodik dəyişikliyin hamısı bir cümlə daxilində baş verir, yəni cümlənin əvvəlində fikrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq səs tonu yüksəlsə, bu ton cümlənin sonuna doğru fikrin bitməsi ilə alçalmağa başlayır. Səs tonunun qalxması bütün hallarda nitqə bütövlük verir. Əksinə, səsin alçalması nitqi müəyyən hissələrə bölür. Məsələn: Mən çox çalışdım, o yola gəlmədi. Birinci cümlədə məntiqi vurğu çalışdım, ikinci cümlədə isə yola gəlmədi sözlərinin üzərinə düşmüşdür. Hər iki cümlə müstəqildir və müəyyən söz qrupundan ibarətdir. Ayrı-ayrılıqda cümlələrin melodiyası əvvəl yüksək olduğu halda, sona doğru tədricən alçalır.

Cümlədə səs tonunun qalxması və enməsi arasında müəyyən bir nöqtə – kulminasiya nöqtəsi olur ki, həmin nöqtə səs tonunun ən yüksək yoxuşunun başa çatdığını və enmənin başladığını göstərir. Məsələn: Mərcan nənə onların motor gurultusunu seçməsə də, atdıqları bombanı səsindən tanıyırdı. (M.Cəlal) Birinci cümlədə məntiqi vurğu seçməsə də, ikinci cümlədə isə tanıyırdı xəbərinin üzərinə düşür. Əvvəlinci cümlənin xəbərində səs tonu ən yüksək nöqtəyə qalxır və ikinci cümlədə birdən-birə enən xətlə düşməyə başlayır. Bu cümlədə səsin yuxarıdan aşağıya doğru enməsini çaya atılan daşla müqayisə etmək olar. Çaya atılan daş sudan keçib onun

dibinə düşür, nitqin melodikliyi tələb edir ki, danışan və dinləyən bu «dibi» aydın hiss edə bilsin.

Melodiya ilə durğu işarələri arasındakı münasibət, fasilə durğu işarələri arasındakı münasibətin, demək olar ki, eynidir. Belə ki:

1. Vergül bütün hallarda nitq tonunun yüksəlməsini tələb edir.

2. Nöqtədə səs tonu aşağı enir.

3. Nöqtəli vergülün melodiyası nöqtənin melodiyasına yaxındır. Bu işarə qoyulan yerdə səs tonu bir qədər aşağı enir.

4. İki nöqtədə səsin tonu alçalır.

5. Tire və mötərizə ilə cümlənin digər üzvlərindən ayrılan sözlər enən intonasiya ilə oxunur. Bu işarədən sonra gələn söz mötərizədən, tiredən əvvəlki sözün intonasiyasına uyğun şəkildə deyilir və oxunur.

Sual, nida işarəsi qoyulmuş cümlələr yüksək səs tonu ilə tələffüz olunur.

Cümlə melodiyası psixoloji funksiya da daşıyır. Bu melodiya danışanın daxili hisslərini vermək üçün əsas və başlıca vasitədir. Melodiyanın psixoloji funksiyası, bir növ, onun məntiqi funksiyasını tamamlayır. Başqa sözlə, nitq prosesində insan aqlının səsi onun hisslərinin səsi ilə birləşir.

Bəs bu gün o hanı.

O hanı, hanı? :

Günəşin nidası tutur dünyanı,

Çağırır: Hardasan?

Bacı, hardasan?

Çəmənin yerindədir, çöl yerindədir.

Dillən, hardasan?

Oba yerindədir, el yerindədir.

Hörüklü gözəlim, bəs sən hardasan?

Yenə də ürəklər bahar-bahardır,

Qəlbi bahar bacım, bu gün hardasan?

Sənin zərrələrin hər yerdə vardır,
Özün hardasan?

N.Xəzri.

Bu parçada qəhrəmanın faciəli ölümündən doğan kədəri daha çox ifadə edən sual cümlələri ekspressiv – sual melodiyası (hüzn və qəmgin bir melodiya), zəngin səs çaları ilə oxunmalıdır. Burada sual intonasiasından daha çox nida melodiyası vardır. Nəqli cümlələr isə sakit bir melodiya ilə, bütün misralarda eyni səs tonunda deyilməlidir.

Psixoloji funksiyalı melodiya səsin qalxıb-enmə dərəcəsindən asılı olaraq müxtəlif keyfiyyət kəsb edir. Əgər səsin yüksəlməsi və alçalması arasında müəyyən interval yoxdursa, daha doğrusu, səsin qalxma və enməsi eyni nisbətdədirsə, belə nitq melodiklikdən məhrumdur. Bu cür danışq tərzı monoton adlanır. Monoton nitqdə səs tonu yeknəsəqdir. Nekroloq və digər bəd xəbərlər, fəlakət, faciəvi hadisələr və s. aşağı tonla – monoton bir tərzdə oxunur. Monotonluq danışq və oxu üçün yabançı bir haldır. Belə danışq tərzı dinləyicini yorur, məndəki əsas fikrin anlaşılmasına mane olur. Dinləyici yekşəq danışqdan, necə deyərlər, bezir, əsnəyir, söhbətin tez qurtarmasını səbirsizliklə gözləyir.

Natiqlik praktikasında nitqin melodiklik baxımından zənginliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz belə keyfiyyətə malik olanlar söhbətlərində, mühazirələrində, oxu prosesində dinləyicilərin marağını, diqqətini cəlb edə bilər, onların qəlbinə yol tapırlar.

İfadəliliyin ən incə və mürəkkəb vasitələrindən biri də tembrdir. Tembr fransız sözü olub, zıncrov deməkdir. Tembr tələffüzdə əlavə səslərin (obertonların) köməkliyi ilə yaranır. Əlavə səslər əsas səsi qüvvətləndirir, ona xüsusi rəng verir. Tembr vasitəsilə biz müxtəlif musiqi alətlərinin (tar, kamança, piano, gitara, qarmon və s.) səslərini bir-birindən fərqləndiririk, hər hansı bir tanış üzü görmədən (məsələn, telefon vasitəsilə) səsindən tanıya bilirik. Tembr danışanın əhvali-ruhiy-

yəsindən, onun insan, əşya və hadisələrə münasibətindən asılı olaraq dəyişir. Danışanın fərdin fiziki göstəriciləri və səciyyəvi psixoloji xüsusiyyətləri də (onun xəstəliyi, sağlamlığı, bədbəxtliyi, xoşbəxtliyi və s.) onun səs tembrində «oxunur».

Tembrin ifadəli oxuda xüsusi rolu vardır. Oxuda ən çətin məsələ hər hansı bir obrazın danışq tembrini müəyyənləşdirməkdir. Əsər oxunarkən (hətta səssiz oxunarkən) qəhrəmanın səs tembri «əşidilir». Biz, həmçinin oxu zamanı müəyyən surətin keçirdiyi psixoloji hallarla əlaqədar onun səs tembrinin dəyişməsinə də hiss edirik.

6. Nitqin intonasiya qaydaları. Nitqimizi təşkil edən sözlər, birləşmələr və cümlələr rəngarəng intonasiya çalarına, deyiliş tərzinə malikdir. Adətən, intonasiyadan söhbət gedərkən sintaktik quruluşların, xüsusən cümlələrin deyilişi, tələffüzü nəzərdə tutulur. Əslində belədir. Amma tək-tək sözlərin, birləşmələrin də müəyyən deyiliş çaları vardır ki, onlar nitqin ümumi səslənməsində müəyyən dərəcədə rol oynayır. Məsələn: sifətlərin əksəriyyəti intonasiyaca müəyyən dərəcədə fərqlənir. Məsələn, nəhəng (ayı), alicənab (insan), dəhşətli (mənzərə), əcaib (heyvan) və s. birləşmələrdə, şübhəsiz, sifətlər isimlərdən fərqli intonasiya ilə tələffüz edilir. Bu qəbildən olan sifətlərin adi intonasiya ilə söyləsək, nitqimizin bütün bədii gözəlliyi itər, nəqlimiz və oxumuz dinləyicini qane etmər.

Sifətlər onların ifadə etdiyi məzmunundan, asılı olaraq müxtəlif intonasiya ilə, hiss və həyəcanla tələffüz edilir. Bu fikri aşağıdakı sözlərin intonasiyasının müqayisəsində daha aydın təsəvvür etmək olar.

<u>dəhşətli</u> (heyvan)	<u>nurani</u> (qoca)
<u>zəhərli</u> (ilan)	<u>gözəl</u> (peri)
<u>əcaib</u> (iş)	<u>səbrli</u> (xalq)
<u>nəhəng</u> (ayı)	<u>müqəddəs</u> (ana)
<u>iyrənc</u> (düşmən)	<u>çiçəkli</u> (bağ)
<u>zalım</u> (şah)	<u>alicənab</u> (insan)

o, bu əvəzlilikləri işarə əvəzliyi kimi işlənib, cümlədə təyin vəzifəsini daşıdıqda, onlardan sonra fasilə edilmir. Bu əvəzliliklər özlərindən sonra gələn sözlərlə mənaca bağlanıb sintaqm əmələ gətirir.

« O müəllim // gözləyir. Bu ev // təzə tikilmişdir. »

O şəxs əvəzliyi kimi işlədikdə, cümlədə mübtədə vəzifəsi daşıdıqda ondan sonra fasilə edilə də bilər, edilməyə də. Əgər o şəxs əvəzliyindən sonra isim, sifət, say, məsdər, feli sifət gələrsə, əvəzliliklə özündən sonra gələn söz arasında hökmən fasilə edilir. Yazıda həmin fasilə vergül işarəsi ilə göstərilir.

O, məktəbin direktorudur. O, qabaqcıl müəllimdir. O, yazan şagirdidir və s.

Bu cümlələrdə o-dan sonra fasilə edilməzsə, o şəxs əvəzliyi sonrakı sözlə mənaca birləşər ki, bu da nitqdə mənə dolaşıqlığına səbəb olar.

b) o şəxs əvəzliyindən sonra digər nitq hissələri (əvəzlilik, fel, köməkçi nitq hissəsi) gələrsə o əvəzliyindən sonra qısa fasilə edilir və bəzən də edilmir. Məsələn: O, bu məsələdən ötrü gəlmişdir. O, sanki heç bir şey bilmirdi. Burada o şəxs əvəzliyindən sonra fasilə edilmir.

Felin şərt formasının işləndiyi cümlələrdə şərt şəklində olan feldən (bu fel bütöv cümlənin müstəqil xəbəri yerində işlənə bilmir) sonra fasilə edilir. Belə cümlələr intonasiya cəhətdən bitmiş olmur. Məsələn:

İmtahanlara yaxşı hazırlaşsan, yaxşı qiymət də alarsan.

Bu cümlədə felin şərt şəklində işlənən «hazırlaşsan» sözü üzərində səs tonu yüksəlir, sözün sonuncu hecası uzadılır, fasilə edilir ki, bu fasilə cümlənin intonasiyaca bitmədiyini göstərir.

Cümlənin əsas xəbərini tamamlayan feli bağlamalarda köməkçi fel (feli bağlama) üzərində səs tonu uzadılır və fasilə edilir:

Teymuru uzun ayrılıqdan sonra ilk dəfə görəndə hansı hissləri keçirdiyimi təsəvvür edə bilməzsınız.

Azərbaycan dilində eyni sözün təkrarı, əsasən, həmin sözün tək tərkibdə ifadə etdiyi fikri qüvvətləndirməyə xidmət edir. Bu cəhət daha çox zərf və sifətlərdə özünü göstərir. Məsələn:

böyük – böyük (binalar)	yavaş – yavaş (gəlmək)
sərin – sərin (sular)	(külək) sərin-sərin (əsirdi)
iri – iri (tayalar)	tez – tez (getmək)
yaşıl – yaşıl (zəmilər)	ahəstə-ahəstə (danışmaq)

Bu qəbildən olan sifət və zərflərin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Belə sifət və zərflərin oxunma və deyilmə intonasiyası da danışanın nəzərdə tutduğu məzmunu uyğun olmalıdır.

Burada bir çox hallarda eyni sözün iki bir-birindən fərqli ifadəsinə də rast gəlmək olar. Məsələn:

1. Kəndimizdəki bulaqlardan sərin-sərin sular axır.
2. Külək başı buludlardan çox yüksəklərə uçan dağların ətəklərinə sərin-sərin əsirdi.

Birinci cümlədə sərin-sərin sifəti, ikinci cümlədə zərf olan sərin-sərin cüttərkibli sözündən xeyli yüksək intonasiya ilə deyilir. İkinci cümlədə intonasiya alçalsa da, yenə də əlaməti qüvvətləndirmək vardır. Deməli, intonasiyanın yüksək və alçaqlığı cüttərkibli sözlərdə ifadə edilən fikri artıran, ya da azaldan yeganə vasitə deyildir. Lakin sözün ifadə etdiyi məzmunla onun intonasiyasının uyğun olması natiqlik sənətində başlıca tələbdir.

Dilimizin səslənmə tərz, intonasiya çalarları nitqin sintaksisi, sintaktik quruluşların tələffüzü ilə daha çox bağlıdır. Fikrimizi konkretləşdirmək üçün bu sintaktik quruluşların bəzisinin intonasiyası haqda bəhs açmağı lazım bildik.

Nəqli cümlənin tələffüzü. Nəqli cümlənin deyilişi zamanı onun əvvəlində səs tonu yüksəlir, müəyyən sözlərdən sonra çox da böyük olmayan fasilə (kiçik fasilə) edilir, cümlənin sonunda səs tonu alçalır. Bu cümlələr arasında davamlı fasilə edilir. İgidlər alaçıq tıkdilər. // İcini pələng

dərilərilə bəzədilər.// Aşıq çağırdılar. Məclis qurdular. (İ.Əfəndiyev). Bu cümlədəki nəqli cümlələr bir-birindən davamlı fasilə ilə ayrılır.

Sual cümlələrinin tələffüzü. Sual cümlələrinə məxsus intonasiyası elə böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, çox halda o, sual cümləsini yaradan yeganə vasitə olur.

Ümumiyyətlə, sual cümlələrində intonasiya məsələləri daha çox məntiqi vurğu ilə əlaqədardır. Sual intonasiyası əsasında formalaşan sual cümlələri sözlərin cümlədə bəzən sırası dəyişilərək, bəzən də dəyişilməyərək tələffüz olunur. Əgər sözlərin sırası dəyişilmirsə, sual intonasiyası cümlədə müəyyən sözün yüksək tonla deyilməsi ilə özünü göstərir. Bu yüksək tonla deyilən söz məntiqi vurğulu olur. Məsələn: Sən dünənki televiziya tamaşasına baxdın?

Bu cümlədə məntiqi vurğunu ayrı-ayrı sözlər üzərinə keçirməklə bir-birindən üslubca fərqli olan bir neçə sual cümləsi düzəltmək olur.

Bəzən sual cümlələrində (bu digər cümlə tiplərində də belə olur) məntiqi vurğulu söz və ya söz birləşmələri xəbərin əvvəlinə keçirilir. Sözlərin sırasını bu cür dəyişməklə yaranan sual cümlələrində xəbərin yanına gətirilən məntiqi vurğulu söz yüksək səs tonu ilə deyilir və buradan da sual intonasiyası yaranır. Məsələn: Sən sabah teatra gedəcənsən?

Fikrimizə uyğun şəkildə bu tipli cümlədə sözlərin sırasını dəyişdirib (daha doğrusu, məntiqi vurğulu sözü xəbərin əvvəlinə keçirib) belə sual cümlələri qurmaq olar:

Sən sabah Qədirlə görüşəcəksən? Sabah Qədirlə sən görüşəcənsən? Sən Qədirlə sabah görüşəcəksən?

Sual intonasiyası ilə yaranan sual cümlələrində məntiqi vurğunun hansı sözün üzərinə düşməsindən asılı olmayaraq, xəbər həmişə cümlənin digər üzvlərinə nisbətən qüvvətli deyildir. Belə cümlələrdə xəbərin son hecası bir qədər uzadılaraq tələffüz olunur ki, bu uzanma heç bir formal əlamət olmadan sual intonasiyasını yaradır.

Sual cümlələrinin bir qismi sual əvəzlilikləri ilə əmələ gəlir. Belə sual cümlələrindən intonasiyanın qalxması və enməsi məsələsi sual əvəzliliklərinin cümlədəki yerindən asılıdır. Sual əvəzlilikləri cümlədəki yerindən asılı olmayaraq hər bir halda məntiqi vurğu qəbul edir.

Kim bizim uğurlarımıza şübhə edə bilər?

Bu misaldakı sual bildirən «kim» sözü məntiqi vurğu qəbul etdiyi üçün yüksək intonasiya ilə deyilməlidir. Əvvəlində sual əvəzliyi gələn belə cümlənin sonuna doğru səs tonu alçalır.

Nədir dinlədiyim bu xoş nəğmələr? (S.Vurğun)

Sual əvəzliyi cümlənin ortasında gəldikdə sual intonasiyasının ən yüksək nöqtəsi (cümlədə) həmin sözün üzərinə düşəcəkdir. Məsələn: Dərslər nə vaxt qurtarır?

Sual əvəzliyi cümlənin sonunda gələrsə, həmin söz məntiqi vurğu altında yüksələn səs tonu ilə oxunacaqdır. Məsələn:

Axan sular, sən kiminsən?

Mənə köprü salanın.

Doğan günəş, sən kiminsən?

Məndən işıq alanın.

Sonsuz fəza, sən kiminsən?

Məndə qanad çalanın.

Həyat, söylə, sən kiminsən?

Mən həyatı öyrənənin

Bacaranın, alanın.

(C.C.)

Sual cümlələrinin başqa bir qismi sual şəkilçilərinin (-mı, -mi, -mu, -mü) köməkliyi ilə düzəlir. Məsələn: Hə, buruq xoşuna gəldimi? (M.M.)

Məhəbbət öz-özlüyündə gözəl duyğu deyilmi? (İ.Əfəndiyev).

Bu cümlələrin xəbərləri (gəldimi, deyilmi) sual ədatı ilə işlənmişdir. Sual ədatları əksərən cümlənin xəbəri ilə

əlaqədar olur. Lakin bəzən məntiqi vurğudan asılı olaraq, həmin ədat başqa sözlərə də qoşula bilər.

Nida cümləsinin tələffüzü. İntonasiya təkcə səs tonunun qalxması və enməsi ilə deyil, səsin müxtəlif rənglər, çalarlar üzrə dəyişməsi ilə də xarakterizə olunur. Səsdəki bu cür rəngarəngliyin toplusu nida intonasiyasını əmələ gətirir. Danışan nida cümləsi vasitəsilə inam, inamsızlıq, həsrət, qorxu, qeyz, nifrət, həvəs, arzu, vahimə, kin, rəhm, qəm, kədər, etinasızlıq və s. kimi hissi halları ifadə edir. Bu, nida cümləsini başqa cümlə növlərindən fərqləndirən başlıca cəhətdir.

Nida intonasiyası nitqimizə gözəl ahəng, bəzən də tamamilə yeni məzmun gətirir. Eyni bir cümləni və ya ifadəni intonasiyanın köməyi ilə müxtəlif məzmununda işlədə bilərik. Müxtəlif intonasiya ilə söylənmiş eyni cümlə və ya ifadə dinləyiciyə də müxtəlif təsir bağışlayır. Məs: «Siz gedin» cümləsi intonasiyadan asılı olaraq müxtəlif mənalarda söylənilə bilər. Həmin cümlə nəzakət və nəvazişlə çox alçaq intonasiya və səs tembrilə söylənilərsə, dinləyici bundan razı qalar. Əksinə, bu cümlə uca və kəskin intonasiya ilə tələffüz edilərsə, müraciət olunan adam özünü təhqir etmiş hesab edə bilər. Burada üçüncü, dördüncü, beşinci və s. hallar da mümkündür.

Nida cümlələrinin əmələ gəlmə üsulları aşağıdakılardır:

1. Bu cümlələrin bir qismi yalnız intonasiya vasitəsilə düzəlir. Belə cümlələr heç bir formal əlamət iştirak etmədən yalnız nida intonasiyası ilə tələffüz olunur. Məsələn: Sülh müharibəyə qalib gələcək! Azad edək Qarabağı! və s.

2. Nida cümlələrinin ikinci qrupunda xəbər felin əmr formasında olur. Bu qəbildən olan nida cümlələrində həm formal əlamət (əmr formasında olan fellərin cümlədə iştirakı), həm də intonasiya (cümlənin adi intonasiyadan uca söylənməsi) iştirak edir. Məsələn: Yaşasın xalqımızın suverenliyi!

Məhv olsun vətənimizin düşmənləri! Gələcəyin layiqli qurucularını tərbiyə edək! və s.

3. Nida cümlələrinin böyük bir qismi nida sözlərinin iştirakı ilə düzəlir. Nidalar dilimizdə müxtəlif hissləri – qorxu, kədər, dəhşət, sevinc, həyəcan, qorxu, həzz və s. bildirən sözlərdir. Belə sözlərin hər biri ifadə edilən məzmununa uyğun intonasiya ilə tələffüz olunur. Məsələn: 1. Vay-vay nə pis iş olubdur? (N.Vəzirov) (həyəcan, qorxu, təlaş və s.) 2. Qorxdum, ay aman, yarıldı bağrım! (imdad, yalvarış və s.) 3. Heyf sənə oğlum, heyf sənə Rəşid, of!... (N.Vəzirov) (təəssüf peşimançılıq və s.) 4. Dedi: Əhsən sənə, o qara qarğa! Nə nəzakətlə qonmusan budağa! (Səhhət) (tərifləmə, rəğbət-ləndirmə).

4. Nida cümləsinin bir tipi qarışıq intonasiya ilə – yəni həm sual, həm də nida intonasiyası ilə ifadə olunur. Məsələn:

O yerlərdə daha gəlin köçərmi?!

Bu qanlardan adil allah keçərmi?!

Karvanlar qonuğu kölgəliklərdən

Kimlər gəlib keçmiş, kimlər, a dağlar?!

(Ə.Cəmil)

Qarışıq intonasiyalı nida cümlələrində sual sözləri və sual şəkilçiləri ola bilər. Lakin bu əlamətlər həmin nida cümləsinin iki intonasiyalılığına səbəb olsa da, onu nida cümlələrinin cərgəsindən çıxarmır. Çünki belə cümlələr başqasından cavab almaq üçün söylənilir.

5. Nida cümlələrinin bu qrupunda xəbər, adətən, felin vacib forması ilə ifadə olunur. Bu qəbildən olan nida cümlələri, əsasən, çağırış məzmunlu olur və yüksək intonasiya ilə söylənilir. Məsələn: Hamı xalqımızın rifahı üçün çalışmalı!; Məhsulu itkisiz yığmalı və vaxtında təhvil verməli!; Vətən torpağı işğalçılardan azad edilməli! və s.

Həmcins üzlərin tələffüzü. Həmcins üzlərin də özünəməxsus intonasiya çalarları vardır. Aralarında bağlayıcı olmayan həmcins üzlər sonuncudan başqa, sadalama

intonasiyası ilə söylənilir. Belə həmcins üzlər arasındakı fasilə eyni olur. Sonuncu həmcins üzvdən qabaq nisbətən az fasilə edilir və səsin tembri dəyişir, yüksəlir. Bu söz bir növ sadalənmənin qurtarmağını xəbər verirmiş kimi, uçadan və güclü vurğu ilə tələffüz edilir. Məsələn:

Mən öz qardaşıma mehman gələndə,
Bir qələm, bir dəftər, bir can gətirdim.
Dağların döşünü toplar dələndə
Ləkəsiz, boyasız vicdan gətirdim.

(Ə. Tudə)

İkinci və dördüncü misralardakı həmcins üzlər (qələm, dəftər, can, ləkəsiz, boyasız) sadalayıcı intonasiya ilə bağlanmışdır. Axırncı həmcins üzlər (can, boyasız) əvvəlkilərə nisbətən yüksək səs tonu ilə tələffüz olunur.

Cümlədə həmcins üzvə tabe söz olarsa, həmin söz aid olduğu həmcins üzvlə birlikdə, bir nitq taktında tələffüz edilir. Məsələn:

Sevdalı axşamlar, xoşbəxt səhərlər,
Yüz nağıl olacaq min xatirətlə.

(S. Vurğun)

Birinci misradakı axşamlar, səhərlər həmcins üzlərlə sevdalı, xoşbəxt tabe sözlər arasında heç bir fasilə edilmir. Bunlar bir nitq taktı ilə deyilir.

Lakin, amma, ancaq bağlayıcıları ilə bağlanan həmcins üzlər qarşılaşdırma – ziddiyyət intonasiya ilə oxunur. Bu bağlayıcıların işləndiyi cümlədə bağlayıcıya qədər və bağlayıcıdan sonrakı hissə müxtəlif intonasiya ilə tələffüz olunur.

O, danışmaq istəyirdi, lakin kimdənsə ehtiyat edirdi.

Bəzən bağlayıcı olmadığı halda (antonim mənalı həmcins üzlərdə) həmcins üzlər qarşılaşdırma intonasiyası ilə deyilir. Məsələn: Polad sınar, öyilməz. İgidin adını eşit, özünü görmə və s.

Bir neçə kəlmə də həmcins üzvlərin ekspressivlik mənası haqqında. Bu məsələ ilə əlaqədar göstərmək lazımdır ki, bir çox hallarda bağlayıcısız bağlanan həmcins üzvlü cümlələrdə həmcins üzvlərin deyilişi xüsusi ekspressivlik kəsb edir.

Şirvan, Gəncəbasar, Qarabağ, Muğan
Məndən işıq alır bütün gündoğan.

(S.Vurğun)

Bu nümunədəki həmcins üzvlər (Şirvan, Gəncəbasar, Qarabağ, Muğan) bir qədər iti templə oxunur. Həmcins üzvlər arasında fasilə nisbətən qısa olur. Məntiqi vurğulu həmcins üzvlər daha çox nəzərə çarpacaq aksentlə deyilir. Bütün bunlar şerin oxusu zamanı müəyyən dinamiklik yaradır.

Ümumiləşdirici sözün iştirak etdiyi həmcins üzvlü cümlələrin də özünəməxsus tələffüz xüsusiyyətləri vardır. Həmcins üzvlərdən əvvəl gələn ümumiləşdirici söz xəbərdarlıq intonasiyası, yüksək səs tonunda tələffüz olunur. Ümumiləşdirici sözdən sonra aydın fasilə edilir. Bu fasilə nitqdə, bir növ, gözləmə xaraketri kəsb edir. Ümumiləşdirici sözdən sonra səs tonu bir qədər aşağı enir. Bundan sonra həmcins üzvlər sadalayıcı intonasiya ilə oxunur. Ümumiləşdirici söz məntiqi vurğu ilə deyilir. Həmcins üzvlərdə isə bu vurğu bir qədər zəif hiss olunur.

Hər yer – dağlar, dərələr, meşələr qarla örtülmüşdü.

Əgər ümumiləşdirici söz həmcins üzvlərdən sonra gəlsə, həmcins üzvlərdən sonuncu digərlərinə nisbətən aşağı səs tonu ilə deyilir və ondan sonra fasilə edilir. Ümumiləşdirici söz, səsin birdən güclənməsi ilə tələffüz olunur.

Çalan, çağırən, oxuyan, oynayan – hər kəs bacardığını əsirgəməirdi. (Ə.V.)

Xitabların tələffüzü. Xitablar adi danışqda, məruzə, mühazirələrdə və s. çox işlənən sözlərdir. Danışan xitab vasitəsilə müəyyən hədəfə qarşı özünün məhəbbət, mərhəmət, kin, qəzəb və s. hisslərini ifadə edir.

Müasir Azərbaycan dilində xitabların aşağıdakı intonasiya xüsusiyyətləri vardır:

1. Cümlənin əvvəlində gələn xitablar çağırış mənası kəsb edir, qüvvətli vurğu ilə deyilir. Belə xitablar cümlənin digər üzvlərindən böyük fasilə ilə ayrılır. Yazıda onlardan sonra çox vaxt nida işarəsi qoyulur. Məsələn:

Əziz bacım, sizi təbrik edirəm.

Şair! nə incədir rübabin sənin. (S.Vurğun)

Bahar! Bahar! Ey günəşin sevdalı qızı!

Yay aləmə şefəq rəngli gur saçlarını. (S.Vurğun)

2. Xitablar cümlənin ortasında gəldikdə çağırış mənası kəsb etmir, yüksək səs tonu ilə bir qədər iti tələffüz olunur. Yazıda cümlənin belə xitabların hər iki tərəfdə vergül işarəsi qoyulur:

Kəsin eyşi-nuşi, gələnlər, susun!

Dumandan yorğanı, döşəyi yosun.

Bir yorğun peri var, bir az uyusun,

Uyusun dağların maralı Göy göl!

(Ə.Cəmil)

Söylə bir, şairim, bahar gələndə

Neçin perişanlıq dillənir səndə?

(S.Vurğun)

3. Cümlənin sonunda işlənən xitablar yazıda sözdən vergül ilə ayrılmasına baxmayaraq, tələffüzdə ondan qabaq fasilə edilmir. Səs tonu bir qədər alçalır, xitab enən intonasiya ilə deyilir. Məsələn:

Baxışın ananın mərd baxışı tək,

Min yol ağ saçından öpmüşəm, Vətən!

Sən odda yananda yaz yağışı tək,

Sinəmə göz yaşı səpmişəm, Vətən!

(Ə.Tudə)

Əgər danışan (əsərdə yazıçı) xitaba xüsusi əhəmiyyət verirsə, o zaman cümlənin sonundakı xitab çağırış intonasiyası və məntiqi vurğu ilə deyiləcəkdir. Nida cümlələrində xitabın çağırış intonasiyası onun nida intonasiyası ilə birləşir:

Sağ olun, möhtərəm və böyük Elxan! (C.C.)

Bu, genişlənən xitablarda olur. Belə cümlələrdə xitablar bir nitq silsiləsi təşkil edir.

Ara sözlərin deyiliş qaydası. Ara sözlər də xitablar kimi cümlə üzvləri ilə bağlı olmadıqlarına görə tələffüz zamanı özlərindən sonra müəyyən fasilə verməyi tələb edir. Fasilənin müddəti, əsasən, xitablarda edilən fasiləyə bərabər olur. Xitablarla ara sözlərin intonasiyasında müəyyən fərqli cəhətlər də vardır. Xitablar danışanın arzusundan asılı olaraq çox yüksək intonasiya ilə söylənilə bilər. Ucadan söylənilən xitabın intonasiya əyrisi çox yüksək olur. Xitablara məxsus olan bu xüsusiyyət ara sözlərə eyni ilə aid edilə bilməz. Doğrudur, ara sözlər də danışanın arzusundan asılı olaraq alçaq və yüksək intonasiya ilə söylənilə bilər. Lakin ucadan söylənilən ara sözlərin intonasiya əyrisi eyni səs yüksəkliyində söylənilən xitabların intonasiya əyrisindən xeyli aşağı olur. Bunu aşağıdakı cümlələrin müqayisəsi daha aydın göstərir.

1. Əlbəttə, o bunları yaxşı başa düşürdü.

2. Vətənin düşmənləri, niyyətinizdən əl çəkin!

Bu cümlələrdə ara sözü (birinci cümlə) və xitabı (ikinci cümlə) danışan hansı intonasiya ilə tələffüz etsə də, yenə xitabın intonasiyası ara sözün intonasiyasından yüksək olacaqdır. Bir halda ki, ara sözlərin bir neçə növü vardır, deməli, hər növün özünəməxsus az-çox fərqlənən tələffüz intonasiyası da vardır. Məsələn, yəqinlik bildirən ara-sözlərlə təəssüf bildirən ara sözlərin intonasiyası müəyyən qədər fərqlənməlidir. Təəssüf bildirən ara sözlər bir qədər elastik söylənməklə nidaların intonasiyasına yaxınlaşır. Yəqinlik bildirən ara sözlər isə tələffüz intonasiyasına görə daha çox xitablara yaxınlaşır. Aşağıdakı cümlələri müqayisə edək:

1. Heyf, bu yerlərdən getməli olacağıq.
2. Pəh, nə gözəl mənzərədir.
3. Yəqin, siz məni görməyə gəlmişsiniz.
4. Səməd, sənə yeni-yeni uğurlar arzu edirəm.

Ara cümlələr intonasiya və fasiləyə görə cümləni üç hissəyə bölür: cümlənin ara cümləyə qədər olan hissəsi, ara cümlə və ara cümlədən sonrakı hissəsi. Cümlənin ara cümlədən əvvəlki və sonrakı hissəsi ara cümlə tərəfindən parçalanmasına baxmayaraq, həmin cümləyə məxsus intonasiya ilə söylənilir. Lakin cümlənin hissələri arasına girmiş ara cümlədən əvvəl və sonra müəyyən fasilə tələb edilir. Ara cümlə əsas cümlənin intonasiyasından fərqli intonasiya ilə söylənilir. Bu cümlənin intonasiyası danışanın arzusundan asılı olaraq yüksək və alçaq ola bilər. Lakin hər iki halda ara cümlə tələffüzünə görə əsas cümlənin intonasiyasından fərqlənir. Şifahi nitqdə ara cümlələr əsas cümlədən yalnız bu yolla ayrılır. Uzun ayrılıqdan sonra Rəşad qucaqlayan Həqiqət (Rəşad onun kiçik oğludur) sevincindən ağladı.

Əlavə və xüsusiləşmələrin tələffüzü. Əlavələr cümlə üzvlərindən yüksək intonasiya və xüsusi səs tembri ilə fərqlənir. Məsələn,

1. Bugünkü növbətçilər – Rəna və Nərgiz, hər işi vaxtında səliqəyə sala bildilər.
2. Abşerondan – ölkəmizin ən zəngin neft mərkəzindən, dünyanın hər tərəfinə neft məhsulları göndərilir və s.

Bu cümlələrdə Rəna və Nərgiz sözləri, ölkəmizin ən zəngin neft mərkəzindən söz birləşməsi əlavədir. Əlavələr əksər hallarda yüksək, bəzən isə aşağı intonasiya və xüsusi səs tembri ilə tələffüz olunur. Məsələn, yuxarıdakı cümlələrdəki əlavələr danışanın məqsədindən asılı olaraq həm yüksək, həm də adi intonasiyadan alçaq səs tonu ilə tələffüz edilə bilər. Burada maraqlıdır ki, hər iki halda, yəni həm yüksək, həm də alçaq intonasiya ilə söyləndikdə əlavələr

cümlədəki başqa üzvlərdən intonasiyaca ayrılır və əlavədə ifadə edilən fikrin qüvvətli çıxmasına səbəb olur. Başqa sözlə, yüksək intonasiya əlavədə ifadə edilən fikri qüvvətləndirdiyi kimi, alçaq intonasiya da eyni rolu ifadə edir.

Xüsusiləşmələr intonasiya məsələləri ilə bilavasitə bağlıdır. İntonasiya baxımından xüsusiləşmələrin əlavələrlə oxşar və fərqli cəhətləri vardır.

Əlavəyə aid cümlə:

Əvvəl Nərgiz – sarışan qız, sonra isə o biri qadınlar öz ürək sözlərini dedilər.

Xüsusiləşməyə aid cümlə: Biz, Azərbaycan xalqının mərd oğulları işğalçıları vətən torpağından qovacağıq.

Hər iki cümlənin parçalanmış hissələrinin sayı və fasilələri, təxminən eynidir.

Lakin əlavə və xüsusiləşmələrin intonasiyasında fərqli cəhət də vardır. Əlavələr adi intonasiyadan həm yüksək, həm də alçaq intonasiya ilə deyilsələr də, hər iki halda onlarla ifadə edilən fikir qüvvətlənirsə, bu xüsusiləşmələrə aid edilə bilməz. Xüsusiləşmələr bir qayda olaraq cümlədəki başqa üzvlərdən yüksək intonasiya ilə fərqlənir.

Mürəkkəb cümlələrin tələffüzü. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin deyilişi. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qismində onu əmələ gətirən sadə cümlələr yalnız intonasiya ilə bir-birinə bağlanır. Başqa sözlə, tabesiz mürəkkəb cümlənin müəyyən tipində (bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrdə) məna əlaqələrini (zaman, ardıcılıq, ziddiyyət, səbəb, nəticə və s.) yaradan yeganə vasitə intonasiyadır.

Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlənin deyilişində intonasiyanın bir çox növlərindən: zaman, ardıcılıq, sadalayıcı, xəbərdarlıqlı, aydınlaşdırma, ziddiyyət-qarşılaşdırma, səbəb-nəticədən istifadə olunur.

Sadalayıcı intonasiyanın tərkib hissələri zaman və ardıcılıq əlaqələri əsasında bağlanan tabesiz mürəkkəb cümlələrin deyilişində özünü göstərir. Bu intonasiya bir növ həmcins üzvlər arasındakı intonasiyanı xatırladır. Həmcins

üzvlərdə əşyalar, keyfiyyət, hərəkət və s. söz və söz birləşmələri vasitəsilə sadalanırsa, mürəkkəb cümlələrdə hadisələr bütöv cümlələrlə sadalanır. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə sadə cümlələrin ifadə etdiyi hadisələrin bir-birinə yaxınlığı, bağlılığı dərəcəsindən asılı olaraq onların deyilişi də müəyyən edilir. Əgər mürəkkəb cümlədəki təsvir olunan hadisələr bir-biri ilə bağlı şəkildədirsə, onu əmələ gətirən sadə cümlələr arasında qısa fasilə edilir. Axırcı cümlədən başqa, hər bir sadə cümlənin sonunda səs tonu yüksəlir, axırcı cümlədə isə bir qədər aşağı düşür. Belə tabesiz mürəkkəb cümlələrdə sadə cümlələr bir-birindən vergül işarəsi ilə ayrılır. Məs: Xoruzlar banlayır, şafəqlər qızarır, səhər asılırdı. (M.İbrahimov). Bu sadə cümlələri həm müstəqil cümlə, həm də mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi kimi oxumaq olar. Sadə cümlələri ayrılıqda işlətdikdə hər cümlənin sonuna doğru səs tonu alçalır və böyük fasilə edilir. Bunlar mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi kimi işləndikdə cümlələrin sonuna doğru səs tonu yüksəlir, axırcı cümlədən başqa, digər cümlələr arasında fasilə nisbətən azalır, sadə cümlələrin birində məntiqi vurğu altında deyilən söz bütün ifadənin məntiqi mərkəzi olur.

Tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələrdə təsvir olunan hadisələr bir-biri ilə o qədər də bağlı olmazsa, belə tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkiblərdən birincisinin sonunda səs tonu bir qədər enir, (nöqtədə olduğu qədər) və nisbətən geniş fasilə edilir. Yazıda belə fasilə nöqtəli vergüllə göstərilir.

Hər tərəfdə dərin sakitlik hökm sürürdü, kənd dərin sükut içində yatırdı; sükutu yalnız kənddən bir qədər kənarda işləyən traktorun səsi pozurdu.

Aydınlaşdırma əlaqəli bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci cümlənin sonunda səs tonu alçalır, bir qədər geniş fasilə edilir. Danışan və oxuyan ikinci cümlənin əvvəlində tələffüz edilməyən bağlayıcını fikrən düşünür, fasilə ilə onun yerini doldurur.

Kamal mədəndəki müşavirəyə açıq alınla gedirdi; planı dolduran iki briqadadan biri onunku idi. (M.İbrahimov).

Bu cümlədə qoşa nöqtədə edilən fasilə belə ki, ona görə ki sözlərinin yerində işlənmişdir.

Cümlələr arasında fikir ziddiyyəti, qarşılaşdırma, müqayisə olduqda, ikinci cümlə birinci cümlənin nəticəsi kimi meydana çıxır. Birinci cümlə səs tonunun yüksəldilməsi və axırncı sözdən sonra birdən-birə fasilə edilməsi ilə tələffüz olunur. İkinci hissədə səs tonu xeyli aşağı enir. Məsələn:

Firuzə çox söz dedi, onlardan heç biri Həsənin yanında qalmadı (M.İbrahimov).

Tabeli mürəkkəb cümlənin də özünəməxsus intonasiyası, deyim tərzı vardır. Bu, budaq cümlənin yerindən asılı olaraq müxtəlif şəkildə özünü göstərir.

1. Budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlsə, baş cümlənin sonunda səs tonu bir qədər yüksəlir, ondan sonra müəyyən fasilə edilir, budaq cümlə isə alçalan tonla, nəqli cümlə tonu ilə ifadə olunur.

Əhvalat budur ki, Məmmədhasən əminin eşşəyi oğurlanıb (S.Məmmədquluzadə). Bu nümunədə budaq cümlə baş cümləni həm mənə, həm də intonasiyaca tamamlayır. Cümlənin bütövlükdə intonasiyası budaq cümlənin sonunda tamamlanmış olur.

2. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlsə, budaq cümlə yüksələn, baş cümlə isə bir qədər alçalan səs tonu ilə deyildir. Bu tipli cümlələrdə budaq cümlə ilə baş cümlə arasında davamlı fasilə edilir.

Kim ki vətən yolunda canını qurban verir, ürəklərdə əbədi yaşayacaqdır.

3. Budaq cümlə baş cümlənin içərisində gəlsə, baş cümlənin birinci hissəsi bir qədər yüksək, budaq cümlə isə nəzərə çarpacaq yüksək tonla tələffüz olunur. Baş cümlənin qalan hissəsi alçalan səs tonunu ilə deyilir. Bu tipli cümlələrin tələffüzündə budaq cümlə baş cümlədən həm əvvəl, həm də

sonra davamlı fasilə ilə ayrılır. O kənd ki, doğulub boya-başa çatmışam, indi tamam başqalaşmışdır.

Nitqin ifadəliliyinin digər vasitələri. İntonasiya, orfoepiya qaydaları nitqin ifadəliliyini yaradan yeganə vasitə deyildir. Nitqin bu keyfiyyətinin yaranmasında dilin bütün sistemi – fonetika, leksika, semantika, morfologiya, sintaksis, üslubiyyat, nitqin quruluşu, kompozisiya, abzas, fəsil və s. iştirak edir. Bu sahədə dilin sinonimikası, frazeologiyası və məcazların üslubi imkanları daha genişdir. Natiqlik sənətində dilin haqqında bəhs açdığımız leksik və sematik vasitələrindən istifadə edə bilmək danışandan xüsusi məharət və qabiliyyət tələb edir. Bu vasitələr natiq nitqini səlis və çevik, mənalı və kəsərli edir, onun estetik təsir gücünü artırır.

Nitqin ifadəlilik vasitələri aşağıdakılardır.

Sinonim vasitələr. Danışq zamanı üslubi effekt və səlistlik yaratmaq, lüzumsuz təkrarlara yol verməmək, nitqin daha təsirli və ifadəli olması məqsədilə rəngarəng sinonimlərdən istifadə olunur. Məcəzlərdən, o cümlədən sinonimlərdən istifadə şifahi nitqə bir növ yaradıcı xarakter verir. Natiqlər, müəllimlər və başqaları hərə öz bacarığı, nitq tutumu və lüğət ehtiyatının səviyyəsi dairəsində sinonimlər işlətməyə çalışırlar. Sinonimlərlə yaranan rəngarənglik nitqi maraqlı edir, dinləyicilər belə danışq tərzinə xüsusi maraq göstərirlər. Dilimizin leksikası sinonim baxımından olduqca zəngindir: güc-qüvvə-təqət; el-vətən-diyar-yurd-oba-ocaq; sehləmək-əfsunlamaq; keçid-aşırım; dünya-aləm-cahan-kainat; üz-sifət-bəniz-camal-surət və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, sinonim cərgələri əmələ gətirən komponentlərin hər bir öz mənə dairəsinə görə digərindən fərqləndiyi üçün mənəca üst-üstə düşmür. Onların hər biri həmin cərgədəki əsas sözü müəyyən cəhətdən aydınlaşdırır.

Nitqdə sinonimlərdən aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunur.

a) nəzərdə tutulmuş fikrin daha təsirli və emosional ifadə olunması;

b) hər hansı bir fikrin məzmununu dinləyiciyə dəqiq və incə məna çalarında çatdırılması;

c) məzmunun asılı olaraq müəyyən məna koloriti (məsələn, komiklik, liriklik və s.) yaratmaq.

Sinonimlər, hər şeydən əvvəl, sözlərin təkrarından yaranan nitq qüsurunun (məsələn, yazıçı – yazıçıdır, qiymətlə qiymətləndirildi, döyüslərdə döyüsmək, geyimləri geymək, yeni bir yenilik, nüfuzdan düşmüş nüfuz, xəbərləndən xəbəri yoxdur və s. kimi) qarşısını alır. Bəzən danışanın nitqində az qala bütün cümlələr etmişdir, deyir, dedi və s. kimi sözlər ilə qurtarır. Halbuki deyirdi sözü digər cümlələrdə söyləyirdi, xəbər verirdi, danışirdi, izah edirdi və s. kimi söz və ifadələrdə əvəz edilə bilər. Belə nitq, şübhəsiz ki, daha xoşagəlimli olar.

Dilin sinonimik vasitələrindən istifadə natiqlik sənətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müşahidələr göstərir ki, kifayət qədər söz ehtiyatına malik olan, sözləri yerinə görə işlətməyi bacaran şəxsin nitqi aydın, cazibədar və təsirli olur. Dilin sinonimik imkanları, onların üslubi funksiyaları ilə yaxından tanış olan natiq nəzərdə tutduğu fikri dinləyiciyə çatdırmaq üçün söz seçməkdə çətinlik çəkmir, zəngin, emosional və ekspressiv ifadə vasitələrindən bacarıqla istifadə edə bilər ki, bu da nitqin təsir gücünü daha da artırır.

Antonim sözlər. Nitq prosesində təzadlı, ziddiyyətli hadisə və əşyaları qabarıq, obrazlı bir şəkildə təsvir etmək, qiymətləndirmək, nəzərə çarpdırmaq məqsədilə antonimlərdən istifadə olunur. Bədii təsvir vasitəsi kimi antonimlər nitqdə lakoniklik, konkretlik, obrazlılığı yaradır. Antonimlərdən dilin bütün üslublarında istifadə olunsada, onlar bədii ədəbiyyatda, poeziyada daha geniş şəkildə işlənir.

Mən yaşıd qardaşam qocayla, gəncə,
Sirli bir aləməm bütün aləmdə.

Nifrət məhəbbətlə, sevinc kədərlə,
Baş-başa uyuyur mənim sinəmdə

N. Xəzri

Bu parçada lirik qəhrəmanın dünyaya, insanlara münasibəti, ümumiyyətlə bədii portreti qoca – gənc, nifrət – məhəbbət, sevinc – kədər kimi antonimlərlə qabarıq şəkildə təsvir edilmişdir.

Antonim sözlərdən əşya və hadisələrin qarşılaşdırılması, müqayisə yolu ilə təzadlı lövhələr yaradılması məqsədilə istifadə olunur. Bu baxımdan aşağıdakı nümunəyə diqqət edək.

Sən mənim qərribə qismətin, payım,
Gecələr gündüzüm, gündüzlər ayım.
Güneydə-quzeyim, qışda yazımsan,
Sən mənim həmişə əlçatmazımsan.

B. Vahabzadə.

Burada gecə-gündüz, güney-quzey, qış-yaz kimi antonimlərlə təzadlı lövhələr yaradılmışdır.

Bədii nitqdə həm mütləq, həm də mətni və ya üslubi antonimlərdən istifadə olunur ki, bu, yazıçının sənətkarlıq xüsusiyyətləri, təsvir obyektinə münasibəti ilə ölçülür. Məsələn: Birinin ata-anası bəyzadə, o birininki yoxsul idi. Biri zəif, zərif, hər bir işdə özgəyə möhtac olduğu halda, o biri polad kimi sağlam bədənli, az yaşında çox görmüş, öz zəhmətilə məişət edən bir uşaq idi. Birinin baxışı sanki özgələri köməyə, o birinin nəzəri isə hamını qovğağa çağırırdı. (S.S.Axundov).

Bu parçadan həm mütləq (az-çox, bədənli-zəif, öz-özgə), həm də üslubi sinonimlərdən (zərif-polad, kömək-qovğa, möhtac olmaq – öz zəhmətilə məişət etmək) istifadə yolu ilə müəllif yığcam və təsirli lövhə yaratmış, surətlərin daxili aləmini daha qabarıq təsvir edə bilmişdir.

Natıqlıq təcrübəsində antonimlərdən istifadənin də nitqin təsir gücünün artırılması baxımından rolu böyükdür. Danışan bəhs etdiyi əşya və hadisə ilə bağlı olub, onların kəmiyyət və keyfiyyət, zaman və məkan məzmunlarının əks və ziddiyyətli cəhətlərini ifadə edərkən daha uyarlı və təsirli antonim sözlərdən istifadə etməyi bacarmalıdır. Antonimlər onun nitqdə məntiqi vurğu ilə, nəzərə çarpacaq bir tərzdə tələffüz olunmalıdır.

Obrazlılıq yaradan, fikri, mətləbi məntiqi çalarlarla diqqətə çatdıran ifadə vasitələri kimi nitq mədəniyyətində, natıqlıq sənətində frazeologizmlərin – idiom, ibarə, hikmətli söz, atalar sözü, zərb məsələ, metafora, metonimiya, sneqdoxa və sairənin də rolu böyükdür.

Frazeoloji birləşmələr. Nitqin emosionallığını, obrazlılıq və ifadəliliyini yaradan ən təsirli vasitələrdən biri frazeoloji birləşmələrdir. Məcəzi mənə kəsb edən bu birləşmələrin nitqdə yaratdığı canlılıq, obrazlılıq onların qarşılıqlı olan leksik sinonimlərdən qat-qat qüvvətlidir. Müqayisə edək: danışmaq – söz açmaq; doğrulmaq – dünyaya gəlmək; ölmək – dünyasını dəyişmək; incimək – üz çevirmək; çaşmaq – özünü itirmək; gedib – gəlmək – ayaq döymək və s.

Dilimizdə frazeoloji birləşmələr istər forma, istərsə də məzmunca olduqca zəngindir. Onlardan danışq prosesində bütövlükdə nitqi qüvvətləndirmək, mənə rəngarəngliyi yaratmaq məqsədilə tez-tez istifadə olunur. Məsələn, ağzına dil atmaq, canını boğazına yığmaq, kirpiyi ilə od götürmək, Çin səddi qoymaq, qayğı göstərmək, milləti satmaq, aranı qarışdırmaq, nəzərdə tutmaq, danışqları pozmaq, quşu gözündən vurmaq, quşu quş ilə tutmaq, toydan sonra nağara, qabağına kötük itələmək və s.

Dinləyici ilə təmasda olan natıq (müəllim) öz nitqinin, danışığının digər cəhətlərilə yanaşı, məcazi söz və ifadələrlə zəngin olması qayğısına da qalmalı, dilimizin ayrı-ayrı funksional üslublarına – bədii, ictimai – siyasi publisistik, məişət, adi danışq üslublarına aid frazeoloji birləşmələri

məqsədəuyğun şəkildə işlətməyi bacarmalıdır. Bu birləşmələr nə qədər çox işlənsə, nitq bir o qədər zəngin, əlvan və rəngarəng olar. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin nitqi bu baxımdan nümunəvi idi. «Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin nitqlərində, çıxışlarında, məruzələrində çox az cümlə tapmaq olar ki, orada frazeoloji vahidlər işlətməmiş olsun» (30. s. 103).

Söz ustaları nitqlərində dilin bu ifadəlilik vasitələrinin sinonim cərgəsindən də istifadə edirlər. Məsələn: Onlar bu yolda böyük əziyyətlər çəkmiş, gecəni-gündüzə qataraq işləmiş, alın təri axıtmış, əllərindən gələni əsirgəməmişlər. Bu tipli cümlələrdə və ya mətnlərdə sinonim cərgəni təşkil edən frazeoloji vahidlər bir-birini tamamlayır, nitqdə aydınlıq və bütövlük yaradır.

Natiqin nitqini zənginləşdirən belə sinonim frazeoloji vahidlərdən bir necəsini nümunə kimi göstərək:

Yorulmaq – əldən düşmək, haldan düşmək, nəfəsi kəsilmək, taqətdən düşmək və s.

Gözləmək – gözünün kökü sarılmaq, gözü yolda qalmaq, gözü yol çəkmək, gözünü yollara dikmək və s.

Rədd etmək – boynundan atmaq, yaxasını kənara çəkmək, boynuna götürməmək və s.

Düşünmək – fikrə getmək, fikir dəryasına qərq olmaq, xəyala dalmaq, baş sındırmaq və s.

Zəhmət çəkmək – dəridən-qabıqdan çıxmaq, qabıq qoymaq, gecəni gündüzə qatmaq, daşdan çörək çıxarmaq və s.

Utanmaq – xəcalət çəkmək, yerə girmək, ət tökmək, bir köynək ət tökmək, ölüb yerə girmək, üzünün suyunu tökmək və s.

Kömək etmək – əl tutmaq, hayan olmaq, qanadının altına almaq, pasiban olmaq, kəmərinə gəlmək, kömək əlini uzatmaq və s.

Atalar sözü, zərbi-məsəllər, aforizmlər. Xalq zəkasının, müdrikliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsi olan atalar sözü, zərbi-məsəllər və aforizmlərdən ünsiyyət

prosesində geniş istifadə olunur. Bu konkret, yığcam, həkimanə aforistik ifadələr öz dərin mənalı ilə yanaşı, gözəl səslənməyə də malikdir. Orada səslərin, xüsusən samit səslərin aseonansı, saıtlərin alliterasiyası ifadənin deyilişində ahəngdarlığı, qafiyəni yaradır ki, bu da həmin ifadələri qulağayatımlı edir, ölçülü nəzm kimi səslənməsinə səbəb olur. Məsələn: uma-uma döndüm muma; asta vur, usta vur; kor-kor, gör-gör; qız yükü, duz yükü; bala dadı bal dadı; pulu pul, minnəti minnət və s. Bu qəbildən olan atalar sözü və məsəllər nitqə səslənmə baxımından xüsusi effekt verir, söylənilən fikri konkretləşdirir, onu daha maraqlı edir.

Natiqlik praktikasında ibrətamiz birləşmələrdən tərbiyəvi mövzuda aparılan söhbətlərdə fikri əsaslandırmaq, dinləyəni hər hansı bir işin icrasına sövq etmək və ya ondan çəkəndirmək, düşündürmək, deyilənləri əsaslandırmaq, yekunlaşdırmaq və s. məqsədlərlə istifadə olunur. Düzgün, yerinə düşən atalar sözü və məsəllər söylənilən fikrin, bir növ, məntiqi mərkəzi olur. Dinləyici bu hikmətli ifadələrin köməkliliyi ilə nə vaxtsa eşitdiyi və ya oxuduğu bir əhvalatı xatırlaya və bütövlükdə yaddaşında bərpa edə bilər. Adamlar bəzən hər hansı bir atalar sözünü əsas götürüb onun məzmununa uyğun mühakimələr söyləyirlər. Bu mənada atalar sözü, zərbi-məsəllərin bir çox şagird və tələbə inşaları üçün mövzu kimi seçilir. Məsələn: Arzu arzudan doğur; Torpaq ovuclayan qızıl ovuc layar; Dirilik birlikdədir; El sevəni aləm sevər; Vətənə gəldim, imana gəldim və s.

Natiq həyatın müxtəlif sahələrinə aid olan bu hikmətli ifadələrdən öz nitqində yerində və məqsədəuyğun istifadə etməyi, onları mövzularla, izah olunan məsələlərlə uyğunlaşdırmağı bacarmalıdır. Atalar sözü və zərbi-məsəllər, aforizmlər yerində deyiləndə daha təsirli olur. Gözəl müəllim, istedadlı natiq olan mərhum yazıçımız İ.Şıxlı öz danışığında, mühazirələrində, əsərlərində xalqın yaratdığı bu zəngin ifadələrdən ustalıqla istifadə edirdi. Vətənin ağır günləri idi. Torpaqlarımız bir-birinin ardınca işğal olunurdu. Belə ağır

vaxtda satqınlar, dönüklər əl-qol açmışdı, meydan sulayırdı. Ermənilərdən də qorxulu olan belələrini xalqa tanıtmaq lazım idi. Elə bu vaxt İ.Şıxlının dövrü mətbuatda kəsərli bir yazısı çap olundu. Yazıçı «sapı özümüzdən olanlar» aforizmini misal çəkərək satqınlar, xainlərlə bağlı dolaşq fikirlərə bir aydınlıq gətirdi. Xalq dostu və düşməni tanıdı. Bu misal indi də yaramazları adlandırmaq üçün ən tutarlı ifadə kimi işlədilir.

Gətirdiyimiz nümunə bir daha sübut edir ki, hikmətli ifadələr, misallar, əhvalatlar yerində, vaxtında deyiləndə daha güclü olur, nitqi zənginləşdirir, onun təsir gücünü artırır.

Ritorik sual. Müasir Azərbaycan dilində sual cümləsinin bir forması da işlədilir ki, həmin cümlələr cavab almaq məqsədini deyil, nitqin təsirini artırmaq, dinləyicini düşünməyə sövq etmək məqsədini daşıyır. Bunlar ritorik sual cümləsi adlanır. Məsələn:

- Ayrılarımı könül candan?
- Vətənim verdi mənə nanu-nəmək,
Vətəni, mənə, unutmaq nə demək?
- Vətən və ana. Bu iki sözdən şirin və müqəddəs nə ola bilər? və s.

Natiqlik sənətində bu tipli cümlələrdən dinləyicilərin diqqətini səfərbər etmək, müəyyən fikri qətiyyətli vermək, məlum olanı bir daha təsdiqləmək (məsələn, Danışığında qüsurlara yol verən müəllim öz şagirdlərini mədəni nitqə yiyələndirə bilərmi?; Özünə umac ova bilməyən, özgəyə necə əriştə kəsə bilər? və s.) məqsədilə istifadə edilir. Bu suallara mühazirəçi lazım bildikdə (sualın izahına ehtiyac duyulduqda) özü cavab verə bilər.

METAFORA. Metafora yunan sözü olub mənası «məna kecirilməsi» deməkdir. Metafora müxtəlif əşyalar arasında əlaqə – (bənzətmə, oxşarlıq, müqayisə) kimi dərk edib, onları eyni səs tərkibli sözlə adlandırmaqdır. Məsələn, canavarın başlıca xüsusiyyəti güclü, yırtıcı, vəhşi, dağıdıcı olmasıdır. Hər hansı adamda belə xüsusiyyət olarsa ona «canavar» deyilir və bu sözlə bağlı dildə metafora yaranır. Yaxud bic, hyləgər

adama «tülkü» deyilsə bu da metaforadır. Hal-hızırda məşhur səhnə ustaları, müğənni və başqalarına «ulduz» deyilsə bu da metaforadır.

Dilimizdə heyvan adlarından: pələng, aslan, canavar, tülkü, çaqqal, ayı, ilan, qoyun, quzu, maral, ceyran, öküz, eşşək, qurbağa və s.; quş adlarından tərən, bülbül, kəklik, sona, göyərçin, tovuz, bayquş; həşərat adlarından hörümçək, əqrəb sözləri metafora kimi işlənir. Danışq dilində insanlar dəyərləndirilərkən onlara verilən mənfi və müsbət qiymətlər müvafiq metaforalarla ifadə olunur. Müsbət xüsusiyyəti ifadə edəndə ceyran, maral, aslan, pələng, sona, bülbül, göyərçin, mənfi xüsusiyyəti göstərmək üçün tülkü, öküz, ilan, qurbağa və s. kimi metaforalar işlədilir.

Metaforalar əşya və hadisələrin müəyyən bənzəyiş əlaqələri əsasında yaranır. Dilçilik ədəbiyyatında bu oxşarlığın aşağıdakı formaları göstərilir.

1) zahiri oxşarlıqla əlaqədar yaranan metaforalar. Bəzən, insana aid cəhətlər adı oxşarlıq nəticəsində başqa əşyaların üzərinə keçirilir. Məsələn: qabın boğazı, ayaqqağının burnu, çayın qolu, südüün üzü və s.

2) daxili əlamətlərinə görə oxşarlığı nəticəsində əmələ gələn metaforalar. Məsələn: tülkü, maral, aslan, canavar, quzu, göyərçin, sona və s. Heyvan və quş adları insan üzərinə köçürüldükdə həmin sözlər metaforaya çevrilir.

3) insan və ümumiyyətlə, canlılara məxsus hərəkətlər əşyaların üzərinə keçiriləndə metafora əmələ gəlir. Məsələn: ölüm gəzir, fikir doğur, işlər axsayır, ay doğur və s.

4) əksinə, bütün fəllər cansız əşyalar bildirən isimlərə birləşib onları canlandırır. Məsələn, adam quruyub, insan kök salır və s. Bu cür məcazlara dilçilikdə frazeoloji metaforalar da deyilir (20. s. 16, 18).

Metafora, adətən, bədii təsvir vasitəsi kimi qiymətləndirilir və onun haqqında bu səpkidə bəhs edilir. Əslində isə məcazın bu növündən emosional-ekspressiv xarakterli nitqdə, danışqda da təsirli bir vasitə kimi istifadə

unur. Qədim Roma alimi Kvintilian metaforanı məcazin ən xşşı növü hesab etməklə onu «təbiətin vergisi» kimi ymətləndirmişdir: «Metafora, yaxud mənə köçürməsi nitqi özəlləşdirməklə bərabər, adları olmayan əşyalara da ad verir» (Yenə orada).

Metonimiya dilin ifadəlilik imkanlarını artırır, lüğət tərkibini zənginləşdirir.

Mədəni nitqdə, natiqlik sənətində metaforadan istifadənin əhəmiyyəti böyükdür. Natiq dərin və incə hissləri ifadə etmək, dinləyicinin estetik zövqünü oxşamaq, onun ürəyini emosional təsir göstərmək üçün dilin bu ifadəlilik imkanlarını ustalıqla işlətməyi bacarmalıdır.

METONİMİYA. Daxili və xarici əlaqələr əsasında bir sözün bir sözə keçirilməsi metonimiya adlanır. Məsələn, qabın içindəki əvəzinə qab sözü (Bir qab qırıldı); əsr əvəzinə əsrin müəllifinin adı (Məs.: Mən Şirvanı əzbər bilirəm); adamlar əvəzinə məkan (kənd, məktəb, salon və s.) sözlər. (Məs.: Kənd yuxudan yenidən quruldu; Məktəb yarışda birinci yerə çıxdı; Bütün ölkə ayağa qalxdı) və s. işlədilir.

Metonimiyanın metaforadan fərqi odur ki, birincidə sözlərin əlaqəsi, sonuncuda isə oxşarlığı əsas götürülür.

SİNEQDOXA. Məcəzin bu növündə eyni söz həm bütöv, həm də bütövün hissələrini bildirir. Sineqdoxanın daha geniş yayılmış forması sözün cəm əvəzinə tək şəxslə işlənməsidir. Məsələn: Tələbənin (tələbələrin) vəzifəsi yaxşı oxumaqdır; Kiçik (kiçiklər) böyüyün (böyüklərin) yanında danışmaz; Məktəbin (məktəblərin) işi qəbul edirlər və s. Nitqdə sineqdoxa çox zaman növün əvəzinə cins məfhumunun işlənməsində özünü göstərir. Məsələn: Yaxalanan adamdan silah tapıldı. Dostuma meyvə göndərdim və s.

Sineqdoxonun bir növündə şəxsi bildirmək üçün bədən üzvləri və ya paltar adı işlənir. Məs: yekəbaş, ağsaqqal, keçəl, ağbircək, sarıköynək, çalpapaq, qırmızıpapaq və s.

Məcəzi mənası sabitləşən bu sineqdoxalar dildə müstəqil leksik vahid kimi işlədilir.

EPİTET. Epitet obrazlı, bədii təyindir. Bu təyinlər həm də məcazi məna daşıyır. Burada əşya və hadisələrə məxsus əlamət oxşar olan başqa bir əşya və hadisəyə aid edilir. Məs.: çılpaq ləpələr, qoca dünya, qara gözlü gecə, ala gözlü gündüzlər, durna gözlü bulaqlar, şən ləpələr, saqqallı uşaq, ipək telli, durna gözlü və s.

«Şimali Midiyanın lətif təbiəti bağçaların boyuna biçdiyi yaşıl və çiçəkli donu tikib bitirmək üzrə idi. Kəpəz dağından əsən külək fəzada nazlanan buludları Xanəqah kəndinin meşələrinə doğru sürdüyü zaman şam ağacları da ağır-ağır başlarını əyirdi. Yağış bir saat əvvəl dayanmış, buludların suvardığı çöllər, meşələr, bağ-bağçalar gülürdü. Yasəmənlər dağınıq saçlarını yaşıl budaqların üstünə sərib qurudur, xanəndə bülbüllər qızıl gülün yanağından tərləri silmək üçün gül budaqlarını tərpədir, lalələr isə piyaləsini qaldırıb bahar cəmiyyətinin şərəfinə içmək istəyirdi. Nərgiz gülü şadlığından yaşlanmış gözlərini silərək bahar səhnəsinə tamaşa edir, bənövşələr başını çiynlərinə qoyub düşünür, bəstəkar kəkliklər isə meşə səyahətinə çıxan gənc bir şairi qarşılamaq üçün salam musiqisini çalırdı». (M.S.Ordubadi)

Bu nümunədəki ifadəlilik, ekspressivlik epitetlərin (eləcə də digər məcazların) vasitəsilə verilmişdir.

IV FƏSİL

NİTQIN NÖVLƏRİ VƏ FORMALARI

Dil və nitq.

«Nitq – müəyyən kollektivin digər üzvləri ilə əlaqə
lamaq məqsədilə dildən istifadə edən şəxsin fəaliyyəti,
uşıq; mürəkkəb məzmunun – həm informasiya, həm çağırış
nüraciət, həm dinləyicini təhrik etmə və s.-nin ifadəsi üçün
in müxtəlif vasitələrinin işlədilməsi»dir (11. s. 187). Dil və
q eyni bir hadisənin – nitq fəaliyyətinin bir-biri ilə qarşılıqlı
qədər olan iki cəhətidir. Nitqin aydınlığı və təsirli ola
məsi üçün dil, öz növbəsində dilin mövcudluğu üçün nitq
uridir. Hər hansı dilin sistemini yalnız nitqdəki təzahürünə
rə müəyyənləşdirmək olur. Nitq nəinki dili təzahür etdirir,
m də onu inkişaf etdirir, formalaşdırır. Nitq fəaliyyətdə
n, yəni öz funksiyasını yerinə yetirməkdə olan dildir, nitq
tidir. Nitq dilin konkret ünsiyyət şəraitində realizə
anmasıdır. Dil ünsiyyət – vasitədirsə, nitq ünsiyyətin özüdür.

İsveçrə dilçisi məşhur F.de Sössürün «Ümumi dilçilik
rsu» adlı əsərində dil və nitqin oxşar və fərqli cəhətləri ilk
fə ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur. O, dil və nitqi iki
üxtəlif hadisə hesab etmiş, sonralar onun bu tezisi ilə bağlı
üxtəlif nəzəriyyələr meydana gəlmiş, fikirlər söylənilmişdir.
u fikirlər nəticə etibarilə belə ümumiləşdirilmişdir ki, bu iki
ılayış bir-birinə bağlıdır, bir-biri ilə dialektik vəhdətdədir.
il nitqin hesabına, nitq də dilin hesabına zənginləşər. Dil
itqdə fəaliyyət göstərir. Nitqdən təcrid olunanda o mücərrəd
ir mahiyyət daşıyır, ünsiyyət, anlama üçün yararsız olur. Nitq
nsiyyət prosesi olduğundan nitq və dil arasındakı qarşılıqlı
laqələr bu prosesdə baş verir.

Dil və nitq bir-biri ilə nə qədər yaxın və qarşılıqlı
laqədə olsa da, onların özünəməxsus cəhətləri vardır ki,
unlar nitq ilə dilin fərqlənməsinə səbəb olur. Bu fərqlər
şağıdakılardır:

✓ 1. Dil ünsiyyət vasitəsidir. Nitq isə bu ünsiyyətin özüdür. Ünsiyyət vasitələri imkan vəziyyətində dildir, ünsiyyət prosesində, realizasiya olunduqda nitqdır.

✓ 2. Nitq fərddir, ayrı-ayrı adamların nitq aktlarıdır, vərdisləridir, danışığıdır, yazısıdır. Yazıçının dili dedikdə, yazıçının nitqi (nitqinin yazıya köçürülmüş forması) nəzərdə tutulur.

Ümumxalq dili eyni bir dil kollektivi üzvlərinin əlaqə məqsədilə dildən istifadə formalarından asılı olaraq müxtəlif dəyişikliyə uğrayır. Danışanlar, yaxud yazanlar dil vasitələrindən eyni şəkildə istifadə etmirlər. Bu istifadə şəxsin təhsili, həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, mədəni səviyyəsi və s. ilə bağlı müxtəlif şəkildə olur. Burada danışan və yazanın ifadə etdiyi fikrə və ya başqasının fikrinə münasibəti də dil vasitələrindən istifadənin rəngarəngliyinə, müxtəlifliyinə səbəb olur. Bu münasibətdən asılı olaraq cümlədə sözlərin sırası dəyişilir, müxtəlif xitablar, ara sözləri, ara cümlələr işlədilir, rəngarəng intonasiya çalarlarından istifadə olunur.

✓ 3. Dili ünsiyyət vasitəsi kimi müşahidə etmək mümkün deyildir. Bu müşahidə fərdlərin nitqi və onun təhlili olan mətn üzrə aparılır. Dilə dair qrammatika kitabları və digər sorğu vəsaitləri bu mətnlər, onların təhlili yolu ilə aparılan araşdırmaların nəticəsi olaraq yazılır, oxuculara təqdim olunur. Nitq daha çox sintaksislə bağlıdır, onun sinonimi kimi işlənir.

✓ 4. Nitq tarixi səciyyə daşıyır, dil isə tarixdən kənardadır. Başqa sözlə, nitq işləndiyi şəraitdən asılıdır, həmin şəraitdəki bütün faktorların təsirinə məruz qalır, dəyişikliyə uğrayır. Lakin dil, normalarının köməyi ilə bu dəyişikliklərdən, təsirlərdən özünü qoruyur.

5. Nitq dil ilə müqayisədə mütəhərrik və dinamikdir. Onun vahidləri (mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri, cümlələr) nitq prosesində yaranır, mürəkkəb quruluşa malik olur. Bu vahidlər həmin an üçün zəruri ehtiyacı ödəmək məqsədi güdür. Dil isə nitqlə müqayisədə sabitdir, dəyişmir. Dildə səhv ola bilməz, nitqdə isə ola bilər. Dil tarazlaşmış,

nitq prosesinin müəyyən məhsulu (məsələn, mətn), həmin məhsulun da iki tərəfi olur: 1) oradakı fikir, yəni nitqin məzmunu; 2) bu fikrin maddi qabığı varlıq, yəni forma. Deməli, bu mənada dil nitqin formasıdır, fikir isə onun məzmunu.

✓ 6. Nitq fərdi – psixi, dil isə ictimai hadisədir. Hər bir nitq aktı bütün psixi formaların (duyğu, hiss, təsəvvür, qavrayış, təfəkkür, emosiya və s.) təsirinə məruz qalır, ayrı-ayrı şəxslər dilin zəngin ifadə vasitələrindən müxtəlif şəkildə istifadə edirlər. Bu səbəbdən birini nitqi, danışığı digərlərindən gözəl, zəngin, əhatəli, məzmunlu və təsirli olur. Bu, danışanın (yazanın) dünyagörüşündən, savad dərəcəsindən, dilə şüurlu münasibəti və sairədən asılı olaraq müxtəlif formalar kəsb edir. Bəli keyfiyyətlərə malik olanlar dil vasitələrindən daha məharətlə, olmayanlar isə bir qədər zəif istifadə edirlər. Natiqlik fəaliyyətində bu cəhət nəzərə alınmalı, natiq öz nitqi üzərində müntəzəm işləməli, danışığında dilimizin zəngin və rəngarəng ifadə vasitələrindən istifadə etməyi bacarmalıdır. Nitq fərdin yaradıcılıq fəaliyyətidir, vərdəsidir. Digər yaradıcılıq formaları kimi nitq də (şifahi və yazılı) dilin vahidləri və ifadəlilik vasitələrindən istifadə baxımından estetik keyfiyyətlərə malik olmalı, dinləyicini özünə cəlb etməlidir. İfadə olunan hər bir fikir dinləyiciyə (oxucuya) təsir etməli, onda müəyyən hisslər oyatmalıdır.

Nitqin ifadə üsullarına, təzahür şəkillərinə, kommunikasiya məqsədinə, şəraitinə və s. əlamətlərə görə bir sıra növləri (şifahi nitq, yazılı nitq, rəsmi nitq, səhnə nitqi, danışq nitqi, kütləvi nitq, ədəbi nitq, vasitəli nitq, vasitəsiz nitq, təşkil olunmuş və təşkil olunmamış nitq və s.) mövcuddur ki, onlar müəyyən cəhətlərinə görə bir-birindən fərqlənilirlər. Nitqin bu növləri barədə qısa söhbət açaq.

Danışan və dinləyenin nitq prosesində iştirakı həmişə yni formada olmur. Bir nitq praktikasında danışan və

dinləyən, demək olar ki, eyni dərəcədə fəaliyyət göstərir; sual verir, dinləyən cavab: danışan rəyini söyləyir, müsahib ona münasibətini bildirir. Başqa bir nitq formasında isə dinləyən ya ehtiyac, ya da imkanını olmaması üzündən müsahibinin danışığına müdaxilə etmir, münasibət göstərmir. Bu cür şərhətmə və dinləmə nitqin dialoji və monoloji formalarını yaradır.

✓ **2. Dialoji nitq.** Bu nitq fəaliyyətinin bir forması olaraq müəyyən situasiyada iki və daha artıq şəxs arasında bir-birini izləyən, növbələşən danışqdır. Burada danışan, daha doğrusu, fikri ifadə edən şəxs əvvəlcə daxilən öz-özünə düşünür, sonra isə xarici nitqə keçir, yəni demək istədiyini sözlə ifadə edir. Fikri qəbul edən (dinləyən, eşidən) isə əvvəlcə dinləyir, sonra düşünür, daxili nitqdən xarici nitqə keçərək müsahibinə müvafiq cavab verir. Dialoji nitqdə həmsöhbətlərdən birinin ifadə etdiyi fikir digəri tərəfindən qavranılır. Burada monoloji nitqdən fərqli olaraq söhbətə öncədən hazırlıq görülmür. Bu səbəbdən dialoji nitqdə tərəflər daha fəal olurlar. Dialoji nitqin bütün formalarında (monoloji dialoq, söhbət, danışq formalarında) onun iştirakçıları hadisəni təfərrüatı ilə danışır, olanlara öz münasibətini bildirir, dediklərinin daha inandırıcı olması üçün sübutlar, dəlillər gətirirlər. Qarşılıqlı söhbət zamanı tərəflərin işlətdikləri müxtəlif formalar (müxtəlif müraciətlər, ara sözləri, ritorik suallar və s.) dialoq prosesində ümumi bir bütövlük, fikri vəhdət yaradır. Əlbəttə, belə ünsiyyət prosesində (eşitmədən danışığa keçmə və əksinə olan prosesdə) anlaşılmanın təmin olunması üçün dilin bütün normalarına riayət edilməklə yanaşı, normal intonasiyanın gözlənilməsi vacib sayılmalıdır.

✓ *Nitqin dialoji forması* mükəllimə də adlanır. Danışq nitqi üçün səciyyəvidir. Bu yığcam və ixtisar olunmuş nitqidir. Orada ifadələr bir qədər qısa, sintaktik quruluşlar sadədir. Yarımçıq cümlələrdən daha çox istifadə olunur. Nitqin bu növündə digər vasitələrdən də - jest, mimika, əl-qol hərəkəti

...dan daha geniş istiqad olunan. Dialoji nitqlə intonasiya ümumi rol oynayır.

Nitqin daxili, xarici, yazılı, şifahi, monoloji, dialoji və növləri haqqında prof. B.Əhmədovun dəyərli fikirləri, elmi-metodik mülahizələri vardır ki, bunlar nətiqlər, müəllimlər və aşqaları üçün olduqca faydalıdır.

✓ **3. Monoloji nitq.** Monoloji nitqlə müqayisədə dialoji struktur baxımından sadədir. Fikrin bir nəfər tərəfindən geniş və ya müxtəsər şəkildə, rəbitəli bir tərzdə ifadə olunmasıdır. Burada danışanın müsahibi (və ya müsahibləri) ilə əks əlaqəsi yoxdur. Monoloji nitqdə məqsəd hər hansı bir məzmunun aşqasına çatdırılmasıdır. Bu nitq təşkil olunmuş, proqramlaşdırılmış nitqdır. Yəni danışan deyəcəklərini əvvəlcədən düşünür. İfade eləcəyi fikrin həcmi, xarakterini müəyyənləşdirir, müəyyən fərdə və ya auditoriyaya müraciət formasını və il materiallarını seçir, müsahibinin (müsahiblərinin) səviyyəsini, deyəcəklərinin ona (onlara) necə təsir edəcəyini əvvəvvüründə canlandırır.

Nitqin bu formasında danışan fikrən və ya yazılı şəkildə plan tutur, şərh edəcəyi məzmunu vermək üçün ona, necə dəyərlər, dil donu geyindirir. Hansı sözlərdən, fadələrdən istifadə edəcəyini, nitqini necə başlayacağını və qurtaracağını və s. özü üçün müəyyənləşdirir.

Monoloji nitqin digər formalarında olduğu kimi, mühazirə də o vaxt effektiv şərh üsulu sayılır ki, lektor ona yaxşı hazırlaşsın. Nəyi demək, necə demək, harada deməyi bacarsın. Onun şərhini auditoriyanın səviyyəsinə uyğun qurulsun. Nitqi səlis və aydın olsun, fikrini əsaslandırmaq üçün göstərdiyi sübutlar, faktlar, çıxardığı nəticələr reallığı əks etdirsən, lap incə mətləbləri dinləyiciyə çatdırmaq, marağını ələ almaq, hisslərinə təsir etmək məqsədilə müvafiq nitq nümunələrindən, dil vasitələrindən daha münasib şəkildə istifadə etməyi bacarsın və s. Mühazirə idrakı əhəmiyyətli olmalıdır, elmi dərinliyi və məntiqi şərh ilə fərqlənməlidir. Orada elmi ümumiləşdirmələrə, faktik materialın təhlilinə

geniş yer verilməlidir. Xüsusən, ali məktəb auditoriyasında edilən mühazirələrdə tərbiyə, əxlaq məsələləri, milli ideologiyanın, elmi dünyagörüşünün formalaşdırılması, təfəkkürün inkişafı ön plana çəkilməlidir.

Hal-hazırda ali məktəb auditoriyalarında yüksək səviyyədə mühazirə oxuyan müəllimlərimiz çoxdur. Təəssüf ki, onların natiqlik məharəti öyrənilib ümumiləşdirilmir, yazılır, başqaları bundan faydalana bilmir.

Nitq danışanın fikrinə uyğun olmalıdır. Danışan söyləyəcəyini fikrində götür-qoy etməli, özünə aydınlıq gətirdikdən sonra ifadə etməlidir. Şifahi monoloji nitq bu baxımdan iki formada təşkil olunur. Birincisi, təşkil olunmuş nitq, ikincisi isə spontan, yəni təşkil olunmamış nitq.

Təşkil olunmuş nitq (təşkil olunmuş nitq deyəndə monoloji nitq məzərdə tutulur). Adından məlum olduğu kimi, əvvəlcədən planlaşdırılmış, nəzərdə tutulmuş nitqdır. Bu nitq üçün hazırlaşmaq, ifadə olunacaq məzmunu yaxşı dərk etmək, onun dinləyiciyə daha yaxşı çatdırılması üçün müəssisə sözlər seçmək, cümlələr qurmaq, müvafiq söyləmə tərzini – intonasiyanı müəyyənləşdirmək və s. lazım gəlir. Məlumatı səthi, lüğət ehtiyatı zəif olan adamlar qabaqcadan hazırlaşmadan auditoriya qarşısında çıxış etməkdə, danışq prosesində qurmaq istədikləri cümlələri tamamlamaqda, zəruri sayılan sözləri seçməkdə çətinlik çəkirlər. Bu zaman lüzumsuz fasilələrə yol verilir. Belə fasilələrdən can qurtarmaq üçün danışan çox zaman mətləbə heç bir dəxli olmayan tüfeyli söz və ifadələr (məsələn, demək olar ki, deməli, əsasən, əsas etibarilə, necə deyirlər, söz məsəli, zaddı, adı nədi, adın sən də, əgər belə demək mümkünsə və s.) işlətməyə məcbur olur ki, bu da nitqin qırılmasına, diqqətin yayınmasına səbəb olur.

Müəllimlik fəaliyyətində nitqin birinci formasından daha geniş şəkildə istifadə edilir. Sınıf, auditoriya qarşısında müəllimin izahı, məruzəsi, şübhəsiz, əvvəlcədən öyrənilmiş, planlaşdırılmış fikirlər, məlumatlar üzərində qurulur. Burada ölçülü-biçilmiş fikirlər aydın və yığcam cümlələrlə ifadə

olunur, sölynelənlər, konkret faktlarla, dəlillərlə, nümunələrlə əsaslandırılır, lüzumsuz təfərrüata yol verilmir.

Nitqin ikinci forması spontan, yəni xüsusi hazırlıq olmadan, bədahətən söylənilən nitqdır. Bu, danışqda bir növ improvizasiyadır. Bəzən belə iti, yeyin, tez, hazır, qabaqcadan düşünülməmiş nitqə eksprom da deyilir. Adamlar öz gündəlik fəaliyyətində rəy söyləmək, məlumat vermək, münasibət bildirmək, müəyyən məsələsini izah etmək, aydınlaşdırmaq və s. formalarda danışmağa cəlb olunurlar. Belə nitq təşkil olunmuş nitqdə müqayisədə xeyli çətindir. Burada danışan ani vaxt ərzində, danışq prosesində öz fikirlərini cəmləşdirməli, nədən danışacağını, nələri qeyd edəcəyini, hansı faktı gətirəcəyini, mülahizələrini nə cür əsaslandıracağını, həmin məzmunu vermək üçün hansı formanı seçəcəyini, yəni nitqinə necə başlayacağını, fikrinin daha aydın, daha təsirli olması üçün hansı söz və ifadələri, cümlələri işlədəyəcəyini, nitqin intonasiyasını və sairəni özü üçün müəyyənləşdirməlidir. İşin bu formasında məzmun və forma, demək olar ki, eyni zamanda, paralel şəkildə yaradılır. Spontan nitqdə danışanın həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, zəngin müşahidələri, təbiətinin coşğun və rəvanlığı, fikri istedadı və hazırcavablığı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Spontan nitq şəraitindən asılı olaraq eyni adam üçün həm asan, həm də çətin ola bilər. Küçədə, işdə, evdə və s. yerlərdə suallara cavab verməkdə, söhbətlərdə iştirak etməkdə elə bir çətinlik özünü göstərmir. Lakin başqa şəraitdə, məsələn, qəflətən radio və ya televiziya verilişləri üçün müsahibəyə cəlb olunduqda, ictimai yerlərdə çıxışa, söz deməyə dəvət edildikdə danışan adamın gərginliyi istər-istəməz bir qədər artır, fikri fəallığı intensiv şəkildə alır. O, həm fikrini cəmləşdirməli, deyəcəklərini rəbitələndirməli, müsahibinə (və ya müsahiblərinə) çatdıracağı əsas fikri müəyyənləşdirməli, həm də onu daha münasib, daha təsirli dil vahidləri ilə ifadə etməli olur. Spontan nitq dilin təbii və canlı danışq formasıdır.

Mühazirəçi nitqin göstərilən hər iki formasından istifadə bacarığına yiyələnməlidir. Xüsusən, spontan nitqə daim hazır omlalı, hər hansı bir şəraitdə öz fikrini toplamağı, sistemləşdirməyi, onu münasib sözlərlə, ifadələrlə başqalarına çatdırmağı bacarmalıdır.

Monoloji nitqin quruluş sxemi, tələb və xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən bir sıra növləri vardır: mühazirə, məruzə, məlumat, çıxış, nitq və s.

✓ **4. Mühazirə.** Mühazirə ən çox ali məktəblərdə müəyyən fənn üzrə materialın şifahi yolla şərhidir. Nitqin bu formasından digər elmi idarələrdə, kütləvi tədbirlərdə və s. yerlərdə də istifadə olunur. Məs: ölkənin iqtisadi və siyasi vəziyyəti ilə bağlı mühazirə, sağlamlığın (və yaxud ekologiya-nın) qorunmasına həsr olunmuş mühazirə və s. Mühazirənin məruzədən bir fərqi ondadır ki, birincidə dialoqa yol verilə bilər. Yəni şərhin gedişində dinləyicilər nəticə sualla müraciət edə bilərlər. Mühazirəçi elə oradaca suala müvafiq cavab verib öz şərhini davam etdirir. Yaxud dinləyicilər mühazirənin gedişində replikalarla onları maraqlandıran məsələlərin daha ətraflı izah olunmasını xahiş edə bilərlər. «Mühazirə oxumaq» ifadəsi şərti olaraq işlədilir. Burada mühazirə materialı heç də üzündən oxunmur, o söylənir. Mühazirəçi ehtiyac hiss etdikdə (məsələn, sitatlar vermək, danışqda ardıcılığı gözləmək lazım gəldikdə və s.) mətnə müraciət edə, həmin sitatları üzündən oxuya, digər qeydlərə baxa bilər.

✓ **5. Məruzə.** Məruzə «bir mövzu haqqında əvvəlcədən hazırlanıb söylənən nitqə» deyilir (13. s. 301). Məruzə müxtəlif mövzu və şəraitdə aparıla bilər: görülmüş işlərin yekunu ilə bağlı hesabat məruzəsi, yaranmış vəziyyət barədə yüksək vəzifə sahibinin qarşısında məruzə, elmi-praktik konfranslarda məruzə və s. Mövzudan asılı olaraq məruzə qısa və geniş ola bilər. Məsələn, hər hansı bir kriminal vəziyyətlə bağlı inzibati orqan başçısının yuxarı təşkilat qarşısında etdiyi məruzə bir qədər konkret və yığcam olmalıdır. Beynəlxalq vəzifətə dair, yaxud elmi mövzuda auditoriyada, kütlə

qarşısında edilən məruzələr öz əhatəliliyi, genişliyi ilə əvvəlkindən fərqlənməlidir.

Məruzə giriş, əsas hissə və nəticə olmaqla üç hissəyə bölünür. Birinci hissədə bəhs açılan məsələnin əhəmiyyətindən, aktuallığından danışılır, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün hansı yollardan, üsullardan istifadə edildiyi göstərilir. Məruzənin əsas hissəsində isə görülən işin məzmunu göstərilir, münasibət bildirilir. Sonda isə araşdırmalara yekun vurulur, müvafiq təkliflər söylənilir.

Məruzənin yüksək səviyyədə hazırlanması üçün birinci növbədə onun əhatə edəcəyi mövzunun həcmi, sərhəddi, mövzuya aid ədəbiyyat (eləcə də digər mənbələr) müəyyənəndirilməlidir. Bütün bunlar əsasında məruzənin mətni hazırlanmalı, oradan irəli gələn ideyalar formalaşdırılmalıdır. Məruzə oxunduqdan sonra dinləyicilərin tənqidi qeydləri, sualları və təklifləri əsasında məruzə mətnində düzəlişlər aparılmalıdır.

✓ **6. Çıxış.** Rəsmi və ictimai tədbirlərdə (iclaslarla, yığıncaqlarda, müşavirələrdə, nümayişlərdə, konfranslarda və s. yerlərdə) edilən məruzə ətrafında dinləyicilərin öz fikrini, münasibətini bildirməsidir. «Çıxış» sözü hazırda bir qədər də geniş dairədə işlədilir: müzakirə zamanı edilən çıxışlar, təbrik çıxışları, təşviqat xarakterli çıxışlar, mətəm çıxışları, məclis (stol) çıxışları, radio, televiziya, qızet vasitəsilə edilən çıxışlar və s. Lakin çıxış deyəndə daha çox adamların qarşısında söylənilən nitq forması başa düşülür.

Dinləyicilər məruzədəki fikrə həmrəy olmaq, həmin fikrə nəyisə əlavə etmək, nəyəsə münasibət bildirmək və s. məqsədlərlə çıxış etməli olurlar. Bu çıxışlar o zaman effektiv olur, dinləyiciləri razı salır ki,:

- a) yığcam olsun, çox vaxt aparmasın;
- b) danışan müzakirə olunan mövzudan kənara çıxmasın;
- c) məruzədə və ya əvvəlki çıxışlardakılar təkrar edilməsin;

- d) deyilənlərdə ardıcılıq və rabitəlilik olsun;
- e) sözlər, cümlələr aydın, həminin eşidə biləcəyi bir səs tonu ilə tələffüz edilsin;

j) danışqda loru və tufeyli sözlərə, ifadələrə, şivə tələffüzünə və s. yol verilməsin.

Nitq söyləmək. Adamlar müxtəlif şəraitdə müəyyən məqsədlə nitq fəaliyyətində olurlar. Bu baxımdan nitq bir sıra növlərə ayrılır: ictimai-siyasi nitq, məişət nitqi, məhkəmədə söylənilən nitq və s.

✓ **7. İctimai-siyasi nitq.** İctimai-siyasi nitq digərlərinə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. İctimai-siyasi hadisələrlə bağlı kütlə qarşısında, eləcə də radio və televiziya vasitəsilə edilən çıxışlara tez-tez qulaq asırıq. Respublikamızın prezidenti möhtərəm İ.Əliyev cənablarının ölkənin daxili və xarici vəziyyəti, ölkə daxilində gedən ictimai-siyasi hadisələrə həsr olunan çıxışları siyasi natiqliyin dəyərli nümunələridir. İstər respublikamızda, istərsə də xarici ölkələrdə, ən mötəbər məclislərdə onun yığcam və olduqca mənalı çıxışları, nitqləri çox böyük razılıqla dinləsilir. Bu nitqlər dövlətimizin apardığı xarici və daxili siyasətə qiymət verir, onu düzgün yola istiqamətləndirir.

Ulu öndərimiz H.Əliyevin nitqləri natiqlik sənəti baxımından xüsusilə səciyyəvidir. Dövrün bu görkəmli dövlət xadiminin natiqlik məharəti həm elmlik, həm linqvistik, həm də publisistik cəhətdən təhlil olunmalı, öyrənilməlidir. Ali məktəblərdə tədris olunan «Nitq mədəniyyətinin əsasları» fənninə bu bərədə ayrıca bölmə daxil edilməlidir. Qoy bizim gənclər Heydər Əliyev natiqliyinin sirlərinə bələd olsunlar, onun məziyyətlərini əxz etsinlər, öz ixtisasları ilə yanaşı, həm də gözəl natiq, söz ustası kimi yetişsinlər.

Nitq öz forma və məzmununa görə müxtəlif olur. Bunların geniş yayılmış formaları aşağıdakılardır:

✓ **8. Məhkəmə natiqliyi.** Bu, nitqin başqa bir formasıdır. Bura prokuror, vəkil, müttəhim və xalq hakiminin nitqi daxildir. Həmin nitq formalarından bir qismi (prokuror və

məhkəmənin nitqi) ittihamedici, digər isə (vəkil və müttəhimin nitqi) müdafiəedici xarakterdə olur.

İttihamçı mədəni nitqə yüksək səviyyədə sahib olmalıdır. O, səlis və aydın danışmağı bacarmalıdır. Bu nitq dərin təhlilətmə, sübutlara, faktlara, obyektivliyə, ədalətə, qanun aliliyinə əsaslandığı təqdirdə təsirli və inandırıcı olur.

Müdafiəçinin (vəkilin) çıxışları da sübutlu, dəlili olmalıdır. Məhkəmə prosesində qaldırılan vəsadət hadisələrin dərin təhlilindən alınan məntiqi nəticələrə əsaslanmalıdır. Vəkil dəqiqliyə, səmimiliyə, qanunun aliliyinə riayət etməlidir.

Məhkəmə natiqliyi tarixi etibarilə daha qədimdir. Hələ eradan əvvəl qədim quldarlıq dövləti olan Yunanıstanda natiqlik sənətinin bu növünə böyük əhəmiyyət verilmişdir. Məşhur Solon qanunlarının müəyyən maddəsi öz şəxsi mənafeyini müdafiə edə bilmək üçün məhkəmədə nitq söyləməyi hər bir afinalının borcu hesab edirdi. Bu qanun qədim Yunanıstanda, eləcə də Roma respublikasında məhkəmə natiqliyinin inkişafına böyük təkan vermişdir. Lisi, İsey, Siseron Afinada məhkəmə natiqi kimi şöhrət qazanmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında nitqin bu növünün gözəl nümunələrinə Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrində, həm də Rusiyada rast gəlinir. Rusiyada dövrün qabaqcıl ziyalıları, yazıçılar, alimlər və başqaları məşhur vəkillərin, ittihamçıların və bəzən də müttəhimlərin nitqini dinləmək üçün məhkəmə salonlarına gedirdilər. Azərbaycanda da məhkəmə natiqliyinin müəyyən tarixi vardır. Məhkəmə salonlarında alovlu nitqlər söyləyən, adamların hüquqlarını müdafiə etməyi bacaran vəkillərin nitqi ictimaiyyət tərəfindən həmişə qiymətləndirilmiş, təqdir olunmuşdur. Uzun illər xalq hakimi, sonra da vəkil işləmiş adlı – sanlı ədliyyə müşaviri İman İmanovun natiqliyi barədə dəfələrlə eşitmişdik. Bir dəfə təsadüfən Ali məhkəmə zalında bir müdafiəçi kimi onun çıxışını dinləmək bu sətirlərin müəlliflərindən birinə müəssər olunmuşdur. Bir

qədər pafosla söylənilən bu nitq adamı valeh edirdi. Natiq fikrini aydın ifadə edə bilmək üçün olduqca münasib sözlər, ifadələr işlədir, dediklərini əsaslandırmaq məqsədilə yeri gəldikcə faktlara, dəlillərə müraciət edir, şərhini məntiqi əsasda qurmağa çalışırdı. Onun nitqi rabitəli idi, fikirlər bir-birini tamalayır, ikinci dərəcəli məsələlər əsas fikrin, mətləbin açılmasına, dinləyiciyə çatdırılmasına xidmət edirdi. Natiq yeri gəldikcə obrazlı ifadələrdən, zərbi-məsəllərdən, aförizmlərdən, rəngarəng müraciət formaları və sairədən istifadə edirdi. Onun nitqi intonasiya cəhətdən zəngin və xoşagəlimli idi.

Məhkəmə natiqliyindən söhbət düşəndə İ.İmanov onun uğurlu nəticələr verməsi üçün aşağıdakıları əsas sayırdı:

- 1) natiq nitqin predmetini yaxşı bilməlidir;
- 2) nitq predmetinin müsbət və mənfi cəhətləri natiq üçün aydın olmalıdır;
- 3) natiq ana dilinin zənginliklərindən, ifadə vasitələrindən istifadə etməyi bacarmalıdır;
- 4) yalan danışmamalıdır.

Məhkəmə praktikasında belə natiqlər çox olmuşdur. Lakin təəssüf ki, onların natiqlik məharəti ilə bağlı heç bir şey yazılmamışdır.

Hazırda ədliyyə sistemində işləyənlərin, xüsusilə hüquq təhsili verən müəssisələrin məhkəmə natiqliyinə dair vəsaitə böyük ehtiyacı vardır. Bu gün universitetlərin hüquqşünas fakültələrində tələbələr həm də mahir natiq kimi yetişməli, formalaşmalıdırlar.

✓ **9. Akademik natiqlik.** Akademiya və elmi müəssisələr sistemində, beynəlxalq konfrans, simpozium, trening və sairədə edilən məruzələr, çıxışlar, verilən elmi məlumatlar və s. akademik natiqliyə aid edilir. Bu, elm adamlarının, alimlərin, yüksək hazırlıqlı ziyalıların, müəllimlərin elmi-praktik konfranslarda, ali məktəb auditoriyalarında, radio və televiziya verilişlərində, müdafiə sovetlərində və s. yerlərdə etdiyi nitqdır. Elmi nitq öz məntiqiyyəti, fikirlərin ardıcılığı, söylənilənlərin sübutla, dəlillərlə əsaslandırılması,

mumiləşdirmələri, nəticələri və s. ilə digər nitq növlərindən ayrılır. Nitqin bu növü yaradıcı əhəmiyyət kəsb edir, yaradıcı insanlar, alimlər və b. öz tədqiqatlarından, rəşdirmələrindən alınmış nəticələri həm yazılı (məqalələr, sərərlər, monoqrafiyalar şəklində), həm də şifahi yolla başqalarına çatdırırlar. Bu nitq o zaman yararlı sayıla bilər ki, insanlar onu başa düşsünlər, orada şərh olunanlara inansınlar. Mühazirəçinin söylədikləri reallığa əsaslanmalı, dinləyicilər tərəfindən qəbul olunmalıdır.

Akademik natiqliyin yaranmasında ali məktəblərin rolu xüsusilə böyükdür. Belə müəssisələrdən biri Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetidir. Universiteti müxtəlif illərdə bitirib respublikanın məktəblərində, digər tədris müəssisələrində müəllim kimi işləyənlərin çoxu eyni zamanda natiq kimi də fəaliyyət göstərirlər. Şübhə yoxdur ki, bu keyfiyyətə yiyələnənlər elmi natiqliyi, bələğətli nitqi ali məktəb auditoriyalarında mühazirələr oxuyan müəllimlərindən, professor və dosentlərdən öyrənmişlər. Universitetin dünyasını dəyişmiş əməkdaşları M.Rəfili, İ.Şıxlı, Ş.Ağayev, X.Ulutürk, Ə.Hüseynov, Ə.Əhmədov və b. həm öz sənətinin mükəmməl biliciləri, həm də görkəmli natiqlər idilər. Bu günün tələbələri yüksək səviyyədə mühazirə oxuyan professorlardan B.Ağayev, Ə.Əlizadə, A.Qurbanov, A.Hacıyev, X.Məmmədov, Z.Xəlil, H.Balıyev, Ə.Fərəcov, Ə.Paşayev, F.Rüstəmov və başqalarını sadəcə olaraq dinləyib elmi biliklərə yiyələnmişlər, onlar bu söz ustalarının danışığını, natiqlik məharətini – aydın tələffüzünü, parlaq, qəti, kəsərlili nitqini, güclü məntiqini, gözəl avarını, fikrin ifadə tərzini və sairəni əxz edirlər. Belə müəllimlər mükəmməl elmi hazırlığı ilə yanaşı, söz ustası, natiq kimi də yadda qalır.

✓ **10. İctimai-məişət natiqliyi.** Bu, nitqin geniş istifadə olunan növlərindən biridir. Adamlar həyatda müxtəlif münasibətlə (yubileylərdə, toylarda, bayramlarda, ad günlərində, dəfn mərasimlərində, stol arxasında və s.) başqaları qarşısında çıxış etməli, tost deməli, nitq söyləməli olurlar. Məişət zəminində

söylənən bu nitqlər digərləri ilə müqayisədə müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Burada haqqında danışılan adamlar yalnız təriflənir, onların barəsində xoş sözlər söylənir, obrazlı ifadələrə, təmtəraqlı cümlələrə daha çox üstünlük verilir.

Natiqliyin bu növündən yubiley tədbirləri, şənliklər keçirilən zaman istifadə olunur. Yubileylər, əsasən, iki formada aparılır. Birincisi, görkəmli adamların – elm, maarif və mədəniyyət xadimlərinin, yazıçı, aktyor, əmək və müharibə veteranları və başqalarının, həmçinin əlamətdar, tarixi günlərin qeyd olunması; ikincisi isə kiçik kollektivlərdə, ailədə dostlarla, yaxınlarla keçirilən yubiley şənlikləri. Yubileylərin forması və keçirilmə şəraiti fərqli olduğu kimi, orada söylənən nitqlər, çıxışların ifadə tərzində də müxtəlif olur.

Birincidə bu tədbir, adətən, ciddi planda aparılır. Orada əvvəlcə bir nəfər (müəssisənin rəhbəri və ya orada çalışan mötəbər adamlardan biri) giriş nitqi söyləyir. Onun ardınca əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş çıxışlar olur, xatirələr söylənir. Danışanlar daha çox yubileyin işindən, əmək fəaliyyətindən söhbət açırlar. Burada söylənən nitq, işlədilən söz və ifadələr, cümlələr bir qədər nizamlı – düzümlü olur, atmacalara, replikalara, zarafata yol verilmir.

Ailədə, kollektivdə dostlar arasında keçirilən yubiley şənliklərində danışanlar yubileyin xarakteri, mənəvi keyfiyyətləri, insanlara münasibəti, cəmiyyətdə, ailədə mövqeyi və s. haqda söhbətlər ön planda olur. Bu söhbətlərdə zərif-duzlu atmacalara, incə yumora geniş yer verilir. Orada söylənən xatirələr bir növ ürək nəğmələrini xatırladır, yubiley tədbirlərinin təsirini artırır.

Məişət nitqinin çox geniş yayılmış forması toy mərasimlərində tamada – masabəylərin nitqidir. Müxtəlif peşə sahibi olub, həm də tamada kimi fəaliyyət göstərən bu natiqlərin nitqini məclis əhli maraqla dinləyir, ondan eşitdikləri musiqi qədər həzz alır. Lakin həmişə belə olmur. Toy natiqlərinin bir qismi öz çıxışında münasib söz və

ifadələri tapıb işlədə bilmir, fikrini ardıcıl şəkildə ifadə etməkdə çətinlik çəkir. Onlar şablon ifadələr işlədir, hamının dəfələri eşitdiyi şerləri söyləyir, əhvalatları danışır, uzunçuluq edir, eşidənləri yorurlar. Halbuki müasir zövqlə bəzədilmiş toy salonlarında dilimizi yaxşı bilən, onun ifadə vasitələrindən məqamına görə istifadə etməyi bacaran natiqlər çıxış etməlidirlər.

Məişət nitqinin digər forması hüzn mərasimində söylənilən vida nitqidir. Bu nitq həmcə qısa və yığcam olur, çox vaxt almır. Monoton ifadə tərzü bu nitqin əsas əlamətidir. Nitqin bu növü də qədimdir. Vətən, xalq, dövlət qarşısında öz borcunu ləyaqətlə yerinə yetirib həlak olunanların, vəfat edənlərin dəfn mərasimində bir qayda olaraq ən məşhur natiqlər, söz ustaları nitq söyləmiş, mərhumun məziyyətlərindən danışmış, onu yüksək qiymətləndirmişlər. Son illərdə erməni işğalçılarına qarşı vuruşlarda şəhid olanların hər birinin dəfn mərasimində vida nitqləri söylənilmiş, onların vətən qarşısında xidmətləri qeyd edilmişdir. Belə nitqlərin gənclərə vətənpərvərlik hisslərinin aşılanmasında təsiri böyükdür.

Dəfn mərasimlərində əlağsaqqallarının, ağbirçəklərin, dünyagörüşlərin, ziyalıların və b. qəbirüstü söylədikləri nitqlər, orada mərhumun fəaliyyətinin qiymətləndirmək, onun ideyalarının, işinin, əməllərinin, yaşayacağı haqda söz söyləmək yas sahibini ovundurmaq, ona təsəlli vermək baxımından əhəmiyyətliyədir.

Hal-hazırda yas yerlərində ictimaiyyətin bütün təbəqələrindən olan adamlar iştirak edirlər. Belə məclisləri aparanlar (şübhəsiz ki, bunlar daha çox din xadimləri olurlar) söhbət açıqları mövzular, ifadə tərzü, sərh üsulu, nitqi və s. ilə adamları cəlb etməyi bacarmalıdır. «Burada yabançı, əfsanəvi nitqlər deyil, həyatı, insanları düşündürən problemlərdən, qəm və kədəri unuduran məsələlərdən, həyatın doğurduğu problemlərdən, tərbiyə məsələlərindən və ya ölümə səbəb olan xəstəliklərdən, ondan qorunma yollarından söhbətlər aparmaq lazımdır» (21. s. 118).

✓ *Ekran nitqi.* Buna *telenitq* də deyilir. Ekran nitqi kütləvi informasiya vasitələrindən ən dəyərlisidir. Bu nitq həm yazılı, həm də şifahi nitqin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Telerinq monoloji və dialoji formalarda olur. Telenitqdə məzmun hərəkəti təsvir və səs ifadəsi ilə dinləyiciyə çatdırılır. Televiziya verilişləri zamanı bəzən təsvir, bəzən də sözün rolu ön planda olur. Şübhəsiz ki, hər bir halda sözün, nitqin publisistik funksiyası daha geniş olur.

✓ Coxmilyonlu auditoriya üçün səsləndirilən bu nitqdə ədəbi dilin normalarına ciddi bir şəkildə riayət olunur. Danışan fikrini çatdırmaq üçün münasib formaları tapmağa, dilin sinonimik vasitələrindən yerli-yerində istifadə etməyə, cümlələri düzgün qurmağa çalışır. Burada orfoepik normaları, ədəbi tələffüz qaydalarını gözləmək daha vacib sayılır. Teleekran ədəbi dilin, xüsusilə orfoepik tələffüzün təbliğatçısı, yayıcısı, tənzimləyicisi olduğundan bu verilişlərdə həmin qaydalara xüsusi qayğı və tələbkərliliklə yanaşılır, əməl edilir və tələb olunur ki, danışanın nitqi diksiya baxımından aydın olsun, səslər öz məxrəcində deyilsin. Hər bir söz, söz qrupu ədəbi tələffüz qaydalarına uyğun, aydın, emosional və təsirli bir şəkildə tələffüz olunsun.

✓ Ədəbi tələffüz təkcə səs və sözlərin düzgün deyiliş qaydalarından ibarət deyildir. Vurğu, ritm, tembr, pauza kimi prosodik üsurlər də bu anlayışa daxildir. Bu mənalı səslənmə vasitələrindən düzgün istifadə telenitqin gözəlliyi, təsir effekti baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Tamaşaçıları televiziya verilişlərindən etalon səviyyəli nitqi eşidir və əxz edirlər. Məktəblilərimizdə teleekranda səsləndirilən nitqdən, aktyor və ya diktör oxusundan xarakter parçaları lentə köçürülərək nitq inkişafı məqsədilə aparılan məşğələlərdə nümunəvi səsli vəsait kimi istifadə olunur. Həmin məşğələlərdə səsli nitq nümunələri təhlil edilir, onların ədəbi dil, o cümlədən orfoepik tələffüz, intonasiya normalarının gözlənilməsi baxımından məziyyəti göstərilir.

Belə vəsaitlər üzrə aparılan iş məktəblərimizdə, ədəbi dilimizin öyrənilməsinə əhəmiyyətli bir dərəcədə kömək edir.

Çox təəssüf ki, teleekranlarda (xüsusən özəl kanallarda) çıxış edənlərin nitqində ədəbi dildən, onun normalarından uzaqlaşma halları da müşahidə edilir. Bu daha çox ədəbi tələffüz normaların pozulmasında özünü göstərir. Danışanların nitqində yerli şivəyə, adi danışq dilinə xas olan qüsurlara (məsələn: qabul, münasibat, avvam, məhşur, həmmişə, sanaye, təyyin, məsəlçin, belənçik, məytəf və s.) yol verilir. Belə qüsurların bir qismi söz vurğusunun qüsurlu deyilməsindən irəli gəlir. Məsələn: şu/ra, peda/qoq, mü'xtəlif, nəzə/riyyə, o'rden, psixolo'ji, sı'ğorta, ma'nevr, o'xu, da'ha, i'sim, si'fət və s.

Ekran nitqində müşahidə olunan digər qüsurlar orfoepiyası orfoqrafiyasından fərqli olan söz və qrammatik formaların yazılışı kimi deyilməsi və ya oxunmasıdır. Məsələn: yarpaqlar (yarpa[x]lar əvəzinə), vətəndən (vətənnən əvəzinə), alırlar (alıllar əvəzinə), qanlı (qannı əvəzinə), başlayır (başlıyır əvəzinə), alsa idi (alseydi əvəzinə) və s.

Belə qüsurlara yol verməmək üçün televerilişlər tələffüz baxımından da ciddi redaktə olunmalıdır. Hansı kanal olmasına baxmayaraq orada ədəbi dilimizin normalarına, o cümlədən orfoepik normalarına ciddi bir şəkildə riayət edilməlidir. Bu nitq aydın, ardıcıl, düzgün, təmiz, rəvan, sadə, təsirli olmalıdır ki, geniş ünsiyyətə lazımi səviyyədə xidmət edə bilsin.

V FƏSİL ƏDƏBİ DİL, ONUN NORMALARI

Dildə (eləcə də nitqdə) norma tənzimləyici nizamlayıcı funksiyası yerinə yetirir. Bu normalar dildə nisbi sabitliyi yaradır. Ədəbi dilin normaları mütləq deyil, dəyişkəndir, müəyyən tarixi şəraitdən asılı olaraq bu və ya digər dərəcədə dəyişikliyə uğrayır. Bu hal dilin orfoqrafik və leksik normalarında daha çox özünü göstərir. Orfoqrafiya qaydalarında dəfələrlə edilən dəyişikliklər, onlarla sözün yeni qaydalara uyğun yazılması, eləcə də dilin lüğət tərkibində bir sıra sözlərin ünsiyyətdən çıxması, yeni sözlərin dilə gəlməsi halları bu dəyişikliyə, yeniləşməyə sübutdur.

Ədəbi dilin normaları kütləvi xarakterdədir. Yəni hamı tərəfindən anlaşılan, hamının dil ünsiyyəti üçün yararlıdır. «Ədəbi dilin normalaşdırılması o deməkdir ki, onun lüğət tərkibi ümumxalq dilinin zəngin söz xəzinəsindən seçilir, ayrılır, sözlərin mənası və işlənmə məqamları, tələffüz tərzii və yazılış qaydası müəyyən prinsiplərə tabə edilir, sözdüzəltmə ümumi ənənəvi qaydada aparılır, ədəbi dil dialektlərə, loru dilə, jarqonlara qarşı qoyulur» (Bax. M.İ. Adilov və b. İzahlı dilçilik terminləri. Maarif, 1989, səh. 104.).

Ədəbi dilin normalarını pozanlar ictimaiyyət tərəfindən məzəmmət olunurlar. Fransa, Latviya və digər inkişaf etmiş ölkələrdə dil qanunlarını pozanlar hətta cəzalandırılır. Məhz bu normaların sayəsində nitqin bütün şəraitində – məişətdə, istehsalatda, ictimai-siyasi mühitdə, təhsildə və s. yerlərdə dil özünün müxtəlif ünsiyyət fəaliyyətini lazımi səviyyədə yerinə yetirə bilir.

Ədəbi dilin normaları onun bütün səviyyəsini əhatə edir: fonetik normalar, leksik normalar, qrammatik normalar, orfoqrafik normalar, orfoepik normalar, üslub normaları.

1. Fonetik normalar. Ədəbi dilin səs sistemi də müəyyən normalar əsasında tənzimlənir. Səslərin sözlərdə müəyyən

düzülüş forması və ünsiyyətdə məğbul sayılan fonetik dəyişmələrə uyğun variantları və ənənəvi deyiliş forması norma kimi qəbul olunur. Məsələn, dilimizin ahəng qanununa görə şəkilçilər sözlərin son hecasının ahənginə uyğun olaraq onlara qoşulurlar. Əgər binalar, anam, almaq, gəlmək kimi sözlərdə şəkilçilər binalər, anəm, almək, gəlməx kimi işlədilsə, bu, fonetik normaya görə qüsurlu sayılır. Başqa bir misal: dilimizdə şəkilçi tərkibində e, o, ö saitləri işlənmir. Yerli dialektlərdə sözlər aton, nənön, gələr, alacek, əmeg kimi işlədilsə, deməli, burada da fonetik norma pozulmuş olur. Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdə vurğu, əsasən, sözün son hecası üzərinə düşür. Bəzilərinin danışığında sözlər o/xu, da/ha, ba/şla, a/rzu, i/sim, si/fət kimi tələffüz olunsa, bu da fonetik normadan uzaqlaşmadır. Dilimizin orfoepik qaydaları fonetik normalara əsaslandığından təkrara yol verməmək üçün bu bərdə (fonetik normalar bərdə) ədəbi tənəffüzlə bağlı hissədə bir qədər geniş söhbət açmağı lazım bildik.

2. Leksik normalar sözlərin incəlik, zəriflik, rəvanlıq cəhətdən daha geniş işlənməsi, mənasının asan dərk olunması və s. baxımından uyarlısının müəyyənləşdirilməsi və ədəbi dilə gətirilməsinə xidmət edir. Bu normalara görə sözlərin ədəbi dildə işlənməsi aşağıdakı hallarda məqbul sayılır:

a) sözlərin yerli şivə və dialektlərdə işlənən və ümumiyyət tərəfindən az anlaşılan variantları: məs: cəviz (qoz), sərək (ağılsız), soruq (döşək ağı), qəlbi (hündür), tumo (zökəm) və s.

b) köhnəlmiş, ünsiyyətə az işlənən sözlər. Bura tarixizmlər və arxaizmlər daxildir. Məsələn, çuxa, əba, xış, badya (qab), düng, kəndxuda, suç, çuar (su çuarı) və s. kimi sözlərin lüğətə daxil edilməsi dilimizin müasir leksikası normaları baxımından məqbul sayılır.

3) loru sözlər və ifadələr. Məsələn, zırpı (böyük), lələş, qağa, fısqırıq, dürtmək və s.

4) söyüş xarakterli sözlər, ifadələr.

3. Qrammatik normalar dilin qrammatik quruluşunun nitq prosesində fəaliyyətini nizamlayır. Bu normalara dilin öz təbiəti, qanunauyğunluğu, dildə axıcılıq, rəvanlıq, ardıcılıq və s. tələblərin gözlənilməsi baxımından məqbul sayılan əlaqə formaları, şəkilçilərin ardıcılığı, sözlərin sıralanması, qrammatik kateqoriyaların işlənməsi və s. ilə bağlı qaydalar daxildir. Qrammatik normalara dair aşağıdakıları misal göstərək. Məs.: söz kökündən sonra əvvəlcə sözdüzəldici (söz yaradan), sonra isə sözdəyişildirici şəkilçi (qrammatik funksiyanı yerinə yetirən) işlənir. Məs.: arı-cı-lıq-dan, sənət-ci-lər və s; miqdar və qeyri-müəyyən sayından sonra işlənən isim cəm şəkilçisi qəbul etmir: beş qələm, xeyli adam, dörd göz otaq, əvəzinə beş qələmlər, xeyli adamlar, dörd göz otaqlar demək düzgün sayılmır. Nitq kommunikasiyasında sözlər müəyyən düzümə, düzülüş qaydasına malik olur: mübtəda cümlənin əvvəlində, xəbər sonunda, təyin isim və isimlə ifadə olunan üzvdən əvvəl, tamamlıq ismi və feli xəbərin, zərflik xəbər, xəbər qrupunun əvvəlində işlənir.

Deyilənlərdən əlavə digər kateqoriyaların, məsələn, mənsubiyyət, hal, dərəcə, zaman, şəxs və sairənin ədəbi dildə işlədilməsi ilə bağlı qrammatik normalar mövcuddur.

Həm yazılı, həm də şifahi nitqdə qrammatik normalardan uzaqlaşma halları tez-tez müşahidə olunur. Məsələn:

a) Uzaqlaşma əlaqəsinin pozulması ilə bağlı qüsurlar:

1. Bir neçə maşın torpaqları həyətə tökdülər.
2. G.İbrahimova 12 nəfərlik ailəsi ilə beton döşəmənin üstündə yaşayırlar.

Hər iki cümlədə xəbərlər (tökdülər, yaşayırlar) birinci şəxsin cəmində işlənməlidir.

b) İdarə əlaqəsinin pozulması ilə bağlı qüsurlar:

1. Ustalar 1400 oturacaq stullar təmir etdilər.
2. Bir çox ölkələrin müşahidəçilər seçkidə iştirak etdilər.

Birinci cümlədə stullar, ikinci cümlədə müşahidəçilər sözləri müəyyən təsirlik halında işlənmişdir.

c) Yanaşma əlaqəsinin pozulması ilə bağlı qüsurlar:

1. Onlar maneəsiz seçkilərin gedişini müşahidə edə bildilər. (olmalıdır: maneəsiz müşahidə edə bildilər).

2. Bizim daha da dostluğumuz artdı (olmalıdır: daha da artdı).

ç) Eyni və ya yaxın mənalı sözlərin təkrar olunması ilə bağlı qüsurlar:

1. Ona müvəffəqiyyət uğuru arzu edirəm.

2. Bu fəaliyyət XX əsrin əvvəlində daha da fəallaşdı.

3. Kompüterdə kompüterini öyrənirəm və s.

4. Yazılı nitq. Orfoqrafiya normaları. Nitq mədəniyyəti təhsildən söhbət gedəndə, adətən, onun (nitqin) şifahi forması nəzərdə tutulur, yazılı nitq bu anlayışa daxil edilmir. Əslində isə «nitq mədəniyyəti problemlərini nitqin səlis qurulması, dil vahidlərinin məqsədəuyğun, dəqiq, ahəngdar, aydın, məzmunlu və lakonik ifadə edilməsi və digər bu kimi məsələlərlə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Nitq mədəniyyəti problemi bunlarla yanaşı, dilin öyən, konkret ifadə vasitəsi olan yazı ilə də son dərəcədə bağlıdır». Dil sisteminin həm şifahi, həm də yazılı formalarında ədəbi dil normalarının gözlənilməsi dilin hərtərəfli inkişafı, onun sosial funksiyasının genişlənməsi baxımından başlıca şərtir. Nitq mədəniyyətindən, ədəbi dilin normaları əsasında fəaliyyət göstərən nümunəvi nitqdən, onun düzgünlüyü, aydınlığı, səlisliyi və sairədən söhbət gedirsə, o zaman yazılı nitqin orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarına əməl etmək də normativlik sayılmalıdır. Nitq inkişafı üzrə aparılan təlim işlərində onun yazılı və şifahi formaları vəhdət şəklində götürülməlidir. «... ancaq şifahi nitqə diqqət yetirib, yazılı nitqi unutmaq nitq mədəniyyətini birtərəfli inkişaf etdirmək deməkdir» (14. s. 15).

Ədəbi dilin şifahi və yazılı formalarının hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və bu səbəbdən irəli gələn fərqli

cəhətləri vardır. Həmin fərqlər dilçilik ədəbiyyatında aşağıdakı şəkildə göstərilir.

1. Yazılı nitq sərbəst və müfəssəl bir ünsiyyə formasıdır. Burada həmsöhbətlə əks əlaqə olmur. Yazan fikrini başqalarına nə dərəcədə çatacağını, aydın olub-olmayacağını daim diqqət mərkəzində saxlayır, bacardığı qədər şərhini aydın, anlaşıqlı qurmağa çalışır. Bunun üçün nitqin bu növündə daha münasib və yararlı dil vasitələrindən istifadə olunması lazım gəlir. Yazı prosesində çox vaxt danışqda az işlənən ifadələrdən, cürbəcür sintaktik quruluşlardan, dilin ifadəlilik vasitələrindən (emfatik vurğu, epitet, inversiya, ellipsis, anafora, ritorik sual və s.) daha tutarlısını fikirləşib tapmaq və yerində işlətmək üçün şifahi nitqə nisbətən müəyyən vaxt imkanı vardır.

2. Yazılı nitqdə fikir daha ardıcıl və rabitəli şəkildə ifadə oluna bilir. Danışq zamanı isə nitq heç də istənilən səviyyədə bu keyfiyyətə malik olmur. Rabitəsiz və məntiqsiz danışqlara təsadüf etmək o qədər də çətin deyildir.

3. Şifahi ədəbi dilin leksikasında hamıya aydın, ümumişlək sözlərə geniş yer verilir, yazılı ədəbi dildə isə elmi, texniki, siyasi və digər terminlər daha çox işlədilir.

4. Şifahi ədəbi dildə cümlələr, əsasən, qısa və quruluşca sadə olur, yazılı dildə isə əksinə, uzun və mürəkkəb cümlələrdən daha çox istifadə edilir.

5. Şifahi ədəbi dildə yarımçıq cümlələrə, qısa replikalara, yazılı ədəbi dildə isə bütöv cümlələrə, mürəkkəb cümlələrə daha geniş yer verilir. Buna görə də yazılı dilin sintaksisi daha mürəkkəb olar.

6. Şifahi ədəbi dildə intonasiya, vurğu, pauza kimi ifadəlilik vasitələrindən istifadə olunur. Yazılı ədəbi dildə həmin vasitələr durğu işarələri ilə göstərilir.

7. Şifahi ədəbi dildə fikrin ifadəsi üçün yardımçı vasitələrdən – mimika, jest və bədən hərəkətlərindən istifadə olunur. Yazılı ədəbi dildə isə həmin vasitələrin ifadə etdiyi məna çaları müəyyən təsvir yolu ilə oxucuya çatdırılır.

8. Şifahi ədəbi dil müəyyən vasitə olmadan bu və ya digər fikri gələcək nəsə çatdıra bilmir. Lakin yazılı nitq bu funksiyanı yerinə yetirə bilir. Biz lap qədimdə yazılan ədəbiyyatı – Nizami, Füzuli, Nəsimi və başqalarının əsərlərini yazılı dilin köməyi ilə oxuya bilirik.

9. Şifahi ədəbi dilin tempi sürətli, yazılı ədəbi dilin tempi isə aşağıdır, zəifdir (35. s. 22-23).

Deyilənlərdən aydın olur ki, yazılı nitq daha müfəssəldir və böyük quruluş mürəkkəbliyinə malikdir. Yazıdan istifadənin çətinlikləri də bununla bağlıdır. Hazırda işlətdiyimiz yazılı nitq dövlət tərəfindən təsdiq olunmuş, rəsmiləşdirilmiş, müəyyən qaydalara – orfoqrafiya qaydalarına əsaslanır ki, onları gözləmək bu dilin daşıyıcıları, həm də onu öyrənmək istəyərlər üçün vacib sayılır.

Orfoqrafiya yunan sözü olub orhos doğru, düzgün, graphos yazıram deməkdir. Bu, orfoqrafiyanın lüğəvi mənasıdır. Onun bir termin kimi mənası söz və qrammatik formaların vahid və sabit yazı qaydalarının məcmusu, toplusu deməkdir: «Orfoqrafiya – yazılı dil vahidlərinin yazılışını təmin edən qaydalar sistemidir» (16. s. 226). Milli dilimiz üçün cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən orfoqrafik qaydalar xalqa, milyonlara xidmət edir. Bu qaydalar dövlət tərəfindən təsdiq olunur, onun tətəlbərindən kənara çıxmağa heç kəsə yol verilmir.

Dilimizin orfoqrafiyası dildə əmələ gələn ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı dəfələrlə yenilənmiş, köhnə, dildə əsası qalmayan ünsürlər atılmış, bu yolla yazı qaydaları düzəldilmiş və təkmilləşdirilmişdir. Hər dəfə orfoqrafiya qaydalarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan dəyişikliklər, yeniliklər layihə şəklində respublikanın ali və orta məktəblərində, yazıçıların, mətbuat orqanlarının və digər əlaqədar təşkilatların yığıncaqlarında geniş bir şəkildə müzakirə olunmuşdur. Bu müzakirələrdə faydalı, elmi təkliflər nəzərə alınmış, orfoqrafiyada müəyyən dəyişikliklər aparılmışdır. Hər dəfə orfoqrafiyada edilmiş dəyişikliklərlə

bağlı orfoqrafiya lüğətləri də yenidən tərtib edilərək nəşr olunmuşdur. İlk orfoqrafiya lüğəti 1929-cu ildə (1925-ci ildə qəbul edilmiş orfoqrafiya qaydaları əsasında) nəşr edilmişdir. 1939-cu ildə yeni əlifbaya keçməklə əlaqədar orfoqrafiya qaydalarında xeyli dəyişikliklər edilmiş, həmin dəyişikliklər 1940-cı ildə nəşr olunan orfoqrafiya lüğətində öz əksini tapmışdır. Bu lüğətə 21 mindən artıq söz daxil edilmişdir. 1958-ci ildə qəbul olunmuş orfoqrafiya qaydaları əsasında 1960-cı ildə növbəti lüğət (üçüncü lüğət) nəşr edilmişdir. Axırcı orfoqrafiya lüğəti 1975-ci ildə nəşr olunmuşdur. Lüğət 58 minə qədər sözü əhatə edir. Bu lüğət dilimizin müasir leksikasını əks etdirə bilmək baxımından, təbii ki, köhnəlmişdir. Lüğətin tərtibindən keçən vaxt ərzində elm, texnika və mədəniyyətin inkişafı, ictimai quruluşun dəyişilməsi, sosial həyatın digər sahələrindəki tərəqqi və yeniliklərlə əlaqədar dilimizin lüğət tərkibi də xeyli zənginləşmişdir. Dildə bunun əksinə də proses baş vermişdir: bir sıra söz və terminin işlənmə tezliyi zəifləmiş, onların bir çoxu ünsiyyətdən çıxmış və ya bu prosesi keçirməkdədir. Bütün bu hadisələr yeni tərtib olunacaq orfoqrafiya lüğətində öz əksini tapmalıdır.

Yeni orfoqrafiya qaydalarının təsdiqi, ona müvafiq lüğətin tərtibini zəruri edən səbəblərdən biri də milli əlifbanın qəbul olunmasıdır. Məlumdur ki, bir neçə dəfə əlifbanı dəyişmək məcburiyyəti qarşısında qalmışıq. Hər dəfə yeni əlifbaya keçəndən dərhal sonra orfoqrafiya qaydalarında dəyişiklik edilmiş, yeniləri qəbul olunmuşdur. Ona uyğun orfoqrafik lüğət hazırlanıb çap edilmişdir. Yeni əlifbaya keçməyimiz on ildən artıqdır. Bu müddət ərzində orfoqrafiya qaydalarında müəyyən dəyişikliklər aparılaraq yeni qaydalar qəbul edilmişdir. Lakin bu qaydalar o qədər də təkmil olmamışdır. Belə vəziyyətdə yazanlar tez-tez «necə yazılmalıdır?» sualı ətrafında düşünməli olur, səhih və mötəbər bir mənbəyə əsaslanma bilmədiklərindən sözlərin, qrammatik formaların, mürəkkəb adların və sairənin

yazılışında qüsura yol verirlər. Dilimizin tətbiqi dairəsinin günü-gündən genişləndiyi indiki zamanda hər an yeni orfoqrafik qaydaların təsdiqi, ona müvafiq təkmil lüğətin, dilə hər gündə yaranan və kənardan dilə daxil olan söz və ifadələrin yazılışını göstərən yeni sorğu kitabları «Yeni sözlərin orfoqrafiya lüğəti», «Necə yazılmalıdır?», «Bitişik, yoxsa ayrı?», «Biz düzmü yazırıq?», «Orfoqrafiyamızda mübahisəli məsələlər» və s. başlıqlar altında nəşr olunub istifadəyə verilməlidir. Belə vəsaitlər orfoqrafiyadakı dəyişiklikləri, yenilikləri operativ şəkildə diqqətə çatdırmaq, göstərmək baxımından əhəmiyyətli, vacib sayılmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 26 may 2004-cü il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi yeni orfoqrafiya qaydaları bu sahədəki ehtiyacı ödəmək baxımından olduqca önəmli bir rol oynadı. Hal-hazırda yeni orfoqrafiya qaydaları əsasında tərtib olunmuş orfoqrafiya lüğəti çapdan çıxmışdır.

Lüğət öz həcminə, tutumuna, sözlərin sayına görə də fərqlənir. Belə ki, 1975-ci ildə kiril əlifbası ilə çap edilmiş sonuncu «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti» (artırılmış və təkmilləşdirilmiş üçüncü nəşri) cəmi 58.000 sözü əhatə edirdisə, latın qrafikası ilə nəşr olunan yeni orfoqrafiya lüğətində 80.000-ə yaxın sözün düzgün yazılışı göstərilmişdir.

Dildə, xüsusilə onun lüğət tərkibində keçən otuz ilə yaxın müddət ərzində baş vermiş yeniliklər, dəyişikliklər yeni orfoqrafiya lüğətində öz əksini tapmışdır. Şübhəsiz, dil daimi inkişaf edir, onda yeni sözlər yaranır və ünsiyyət prosesində istifadə olunur. Bu sözlərin də tərtib olunacaq növbəti lüğətə salınması zəruri hesab edilir. Təsəffü deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ümummilli liderimiz H.Əliyevin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı ilə qüvvəyə minmiş «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu»nun 13-cü maddəsinin 2-ci bəndində yazılır: «Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə

bir dəfədən az olmayaraq yazı dili normalarını təsdiq edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir».

Orfoqrafiya qaydaları tərtib olunarkən üç prinsip əsas götürülür: fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsip.

Fonetik prinsip – orfoqrafiyanın əsas və başlıca prinsipidir. Bu prinsipə görə sözlər eşidildiyi kimi, tələffüzə uyğun şəkildə yazılır. Dilimizdəki sözlərin böyük bir hissəsinin yazılışında bu prinsip əsas götürülür. Məs.: qardaş, bacı, adam, idman, qərənfil, qalın, qırmızı, yaşıl, altı və s. Fonetik prinsip yazıda həm asanlıq, həm də demokratikliyi təmin edən prinsipdir. Ona görə asandır ki, yazan tələffüzü əsas tutur, sözü necə eşidir və ya deyirsə, elə də yazır. Demokratikdir, ona görə ki, bu prinsip yazını canlı dilə, xalq dilinə yaxınlaşdırır, yazılışla deyiliş arasındakı ayrılığa, uyğunsuzluğa yol vermir. Lakin bununla belə, təkcə fonetik prinsipə əsaslanıb söz və qrammatik formaları tələffüzə uyğun səsləndirdiyi kimi yaza bilmərik. Çünki dildə eyni söz, yaxud şəkilçi müxtəlif şəkildə tələffüz olunur. Məs.: asan, asand, hasan, hasant; ev, əv, öy; pendir, pəndir, pənir; deyil, degil, dögül, dəyil; pəncərə, pencərə; darvaza, dərvaza və s. Təkcə sözlər deyil, şəkilçilər də dildə, xüsusən dialektlərdə bir neçə şəkildə tələffüz edilir. Məs.: lar/lər (quşlar, nəvələr); zar/zər (qızzar, dənizzər); dar/dər (atdar, işdər); nar/nər (adamnar, gəlinnər) və s. Yaxud sifət düzəldən – lı, – li, – lu, – lü şəkilçi qoşulduğu sözün son səmindən asılı olaraq bir neçə formada tələffüz olunur. Məs.: – qarrı (qarlı), addı (adlı), şannı (şanlı), qazdı (qazlı) və s.

Bu cür söz və şəkilçilər müəyyən bir orfoqrafik qaydada deyil, hər kəsin tələffüz etdiyi şəkildə yazılarsa, bu, yazıda hərc-mərcliyə, anarxiyaya gətirib çıxarar. Vaxtilə görkəmli metodist alim Mahmudbəy Mahmudbəyov bu məsələdən danışarkən yazırdı «Dilin orfoqrafiyası üçün tələffüz əsas ola bilməz, çünki hər bir yerdə, hər bir rayonda bir cür tələffüz vardır. Əgər tələffüzü orfoqrafiya üçün əsas tutsaq onda meydana 40-50 cür orfoqrafiyamız çıxa bilər ki, bu

da az-çox inkişaf tapmağa başlayan maarif, mətbuat və tədris işlərinə xeyli zərər vura bilər» (M.Mahmudbəyov «İmlamız», Bakı, 1911, səh. 2). Buna yol verməmək üçün fonetik prinsipin çatışmayan cəhətini tamamlayan bir prinsipə – morfoloji prinsipə əsaslanmaq zərurəti meydana çıxır.

Morfoloji prinsip yazıda sözlərin qrammatik tərkibini əsas götürür. Başqa sözlə, sözün və ya şəkilçinin bir tələffüz forması yazı üçün əsas sayılır, qalan formalar ona tabe edilir, sözün kökü və şəkilçisi vahid bir formada yazılır. Məs: adi danışq dilində ayaq – əyaq, qəbul – qabul, kənar – kanar, xəmir – xamır, pəncək – pəncək, bıçaq – pıçaq, bütöv – pütöv və s. kimi iki variantda işlənən sözlərin birinci tələffüz forması orfoqrafiyada düzgün sayılır. Yaxud, lar/lər, dar/dər, zar/zər, nar/nər formalarında işlənən kəmiyyət şəkilçisinin bir şəkli –lar/lər yazılı dildə əsas götürülür.

Orfoqrafik qaydaların tərtibində nəzərə alınan başqa bir prinsip tarixi – ənənəvi prinsipdir. Bu prinsipə görə sözün müasir danışq dilində (ədəbi danışq dilində) səslənməsindən asılı olmayaraq, onun vaxtilə mövcud olduğu yazılış şəkli saxlanılır, əsas götürülür. Dilimizdə yazılışı ədəbi tələffüzündən fərqli olan sözlərin müəyyən bir qismi (Məs.: dəftər, Səttar, səkkiz, doqquz, müəllim, növbə, şənbə, vicdan, uşaq, palıd, ailə və s.) tarixi-ənənəvi prinsip əsasında yazılır. Belə sözlərin vaxtilə ola bilsin ki, yazılışı ilə tələffüzü arasında fərq olmamışdır. Həmin sözlərin tələffüz tərzində tədricən dəyişmiş, ünsiyyətə daha yararlı, asan olan bir şəkil almış, bu səbəbdən də yazılı dildə bir sıra sözlərin orfoqrafiyası ilə orfoepiyası arasında uyğunsuzluq yaranmışdır. Belə bir uyğunsuzluq sözlərin yazılışının mənimsənilməsində müəyyən çətinliyə səbəb olur, yazını ağırlaşdırır. Lakin bununla belə, bu prinsipi kənara atıb müəyyən sözləri müasir tələffüzə uyğunlaşdırıb yazmaq da mümkün deyildir. Belə dəyişiklik yazıda ümumi bir dolaşıqlığa, savadsızlığa gətirib çıxarar.

Tarixi ənənəvi prinsipin başqa bir tələbinə görə alınma sözlər mənsub olduqları dillərin orfoqrafiya qaydalarına uyğun şəkildə yazılmalıdır. Məsələn, protokol, motor, konsert, komanda, orfoepiya və s. kimi sözlər dilimizdə mənbə dilin orfoqrafiya qaydalarına uyğun şəkildə (yuxarıda göstərilən kimi) yazılır. Əslində isə bu sözlər şifahi nitqdə həm alındığı dilin orfoepik qaydası, həm də dilimizin ümumi ahənginə müvafiq olaraq yazıldığından fərqli şəkildə – (pr(a)t(a)kol, m(a)tor, k(a)nsert, k(a)manda, (a)rf(a)epiya) şəklində tələffüz edilir.

Lakin bununla belə, bir sıra alınmalar dilimizin fonetik sisteminə – tələffüzünə uyğun olaraq mənbə dildən fərqli şəkildə yazılır. Məsələn, vokzal – vağzal, nomer – nömrə, stakan – stəkan, çemodan – çamadan, metall – metal, şosse – şose, proqramma – proqram və s.

Orfoqrafiyamızın tərtibi prinsipləri ilə bağlı deyilənlərdən belə bir nəticə hasil olur ki, fonetik prinsip yazımızda əsas və başlıca, morfoloji prinsip isə köməkçidir. Qalan digər prinsiplər (tarixi ənənəvi və alınma sözlərin yazılışı prinsipləri) orfoqrafiya qaydalarının bəzi maddələrində əsas götürülür. Orfoqrafiyamızın prinsiplərindən vəhdət şəklində istifadə olunur ki, bu, yazımızın inkişafını, yeniləşməsini, ümumxalqın orfoqrafiya qaydalarını asan mənimsəyə bilməsini təmin edir.

Nitqin yazılı formasından istifadə ilə bağlı bir sıra qüsurlar vardır ki, onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Məzmunun verilməsi ilə bağlı qüsurlar; səthlik, fikir dolaşıqlığı, rabitəsizlik, məntiqsizlik, sözçülük, uzunçuluq, yersiz təkrarlar və s.

2. Üslubi çatışmazlıq.

a) söz və ifadələrin yerində işlənilməməsi; b) artıq, lüzumsuz söz və ifadədən istifadə; c) cümlədə və mətndə eyni söz və ya ifadənin yersiz olaraq təkrarlanması; d) fikir səhvi və s.

3. Orfoqrafik qaydalırın pozulması nəticəsində baş verən qüsurlar.

Yazılı nitqdə bir sıra qüsurlara yol verilir ki, onların baş vermə səbəblərinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Düzgün tələffüzün təsiri ilə baş verən orfoqrafik səhvlər;

2. Qüsurlu tələffüzün – adi danışq dili və yerli şivəyə məxsus tələffüzün təsiri ilə baş verən səhvlər.

Birinci qrup səhvlərin özünü də aşağıdakı qruplara ayırmaq olar;

1) *Hərfburaxma*

a) sözün vurğusuz hesabında zəif tələffüz olunan *ı, i, u, ü* saitləri buraxılır. Məsələn, inqlab, qzmar (qızmar), məktəbmiz, əsəbləşmək, hamsı, öznü (özünü), səlqəli (səliqəli), ərzə (ərizə), iksi (ikisi), yubley (yubiley), tsbağa (tısbağa), sra (sıra), xalqmız və s.;

b) eyni qoşa samitli bir sıra sözlərdə (vurğusu qoşa samitdən sonra vurulan sözlərdə) qoşa samitlərdən biri yazılır. Məsələn, attestat (attestat), qramatika (qrammatika), kəşfiyat (kəşfiyyat), terror (terror), ədəbiyat (ədəbiyyat) və s.;

c) ədəbi tələffüz qaydasına görə iki kar samitlə bitən sözlərə samitlə başlanan şəkilçi artırıldıqda, sözün sonundakı qoşa samitdən biri düşür və ya başqa səslə əvəz olunur. Bu tələffüz qaydasının təsiri ilə yazıda səhvə yol verilir. Məsələn, güzəşsiz (güzəştisiz), dosluq (dostluq), nefççi (neftçi), növbəççi (növbətçi) və s.

2) *Hərftırma*

a) samitlə sonor samitin yanaşı işləndiyi sözlərdə. Məsələn, höküm (hökm), hökümdar (hökmdar), rəhimdil (rəhmdil), dövür (dövr), kəsir (kəsr mənasında), həpis//həbis (həbs) və s.;

b) müxtəlif qoşa saitlərin arasına. Məsələn, ayilə (ailə), poyema (poema), duyet (duet), arteziyan (artezian) və s.;

c) birhecalı qoşa samili sözlərdə: xəttkeş (xətkeş), hüsnəxət // hüsnuxət (hüsnxət), fənnlər (fənlər), sirrlər (sirlər) və s.;

ç) müxtəlif qoşa samitin yanaşı işləndiyi sözlərdə. Məsələn, noyabır, kiran/kırant (kran), Hüseyin, bırıqadır, psixoloq (psixoloq), valideyin, Birtaniya, Şekspir və s.

3) *Hərflərin əvəz olunması ilə bağlı qüsurlar*

a) alınma sözlərin vurgusuz hecasında o əvəzinə tələffüzə uyğun olaraq a yazılması. Məsələn, fantan, paraxod, mantyor, prakuror, marfalogiya, kansert, kamanda və s;

b) sözün ikinci hecasında saitın tələffüzə uyğun yazılması. Məsələn, mühüt (mühit), münbüt (münbit), müdür (müdir) və s;

c) kar samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi. Məsələn, dəftər, asdar, hətda, əlbətdə, kəşviyyat, şafdalı, respublika, Müşviq, bitgi və s;

ç) sözlərdə cingiltili samitlərin kar samitlərlə əvəz olunaraq yazılması. Məsələn, armut, palıt, qoçax, əhənk, həsət, kənt, qənt, aftomat, aftobus, süphəsiz və s;

d) söz ortasında cingiltili samitlərin əvəzlənməsi. Məsələn, təmbəl, şəmbə, gümbəz, görünməz, münbüt (münbit) və s;

e) sözlərin ortasında kar samitdən əvvəl gələn q samitinin k ilə yazılması. Məsələn, rəks (rəqs), iktidar (iqtidar), məksəd, nöksan, Oktay və s.

Adi danışiq dili və yerli şivəyə xas olan qüsurlar:

a) adi danışiq dilinə məxsus qüsurlar. Məsələn, ehtibar, hərif, tərbiyyə, hejsab, haçar (açar), zülüm, məhşur, istəkan, hökmət, görsətmək, doğurdan, təcürbə, hasan (asan), hindi (indi), əvəl (əvvəl), qüvət, işqaq, ustul (stul), telfun, şikil, sutun və s;

b) yerli şivəyə məxsus olan orfoqrafik səhvlər. Məsələn, mişar, aton, nənön, ineg, boba, qalistok, kinova, alıtımış, turşi, tusbağa, midalyon, xususi, manıt, qırax (qırx),

ırp, hayva, dəyil, bajı, dəyşet, kirpik, öysürmək, başarmaq, dəgirmi (dəyirmi), səhrəd (sərhəd), ürdək, cüclü (güclü) və s.

Yuxarıdakı qəbildən olan və qeyd etmədiyimiz digər səhvlərə (məsələn, xüsusi isimlərin, mürəkkəb sözlərin yazılışı, sözün sətirdən sətərə keçirilməsi və s.) yol verməmək, dilimizin yazılı formasından qüsursuz istifadə edə bilmək üçün yazan orfoqrafiya normalarına – vahid və sabit yazı normalarına, qaydalarına düzgün riayət etməyi bacarmalıdır. Bu normalar barədə yığcam söhbət açaq.

Orfoqrafiya qaydaları. Saitlərin yazılışı

1. **Ö** saiti alınma sözlər **a** və ya **o** ilə deyilməsindən asılı olmayaraq **o** ilə yazılır: avtomat, biologiya, velosiped, ensiklopediya, kollektiv, kombinat, laborant, obyekt, poeziya, poema, poçtalyon, problem, professor, solist, motor, polkovnik.

2. **Ü** saitli alınma sözlər **ü** ilə də yazılır: allüminium, bülleten, büro, jüri.

3. Aşağıdakı sözlər ədəbi tələffüzdə olduğu kimi iki heca ilə yazılır: qəbir, qədir, eyib, ətir, zəhin, isim, nəsil, ömür, səbir, sətir, sinif, fəsil, şəkil, heyif, meyil, əsil, şeir.

4. Əslində sonu **a** ilə bitən alınma sözlərdən aşağıdakılar **a**-sız yazılır: anket, aptek, armatur, atmosfer, vitrin, qəzet, idiom, kayut, kaset, kontor, konfet, lent, maşın, perspektiv, pyes, planet, reklam, sistem, sitat.

Samitlərin yazılışı

5. Birinci hecasındakı samiti həm **n**, həm də **m** ilə deyilən sözlər **n** ilə yazılır: anbar, qənbər, zənbil, günbəz, sünbül, şənbə.

Kombayn, **kombinat**, **kömbə**, **pambıq** sözləri istisnadır.

6. Əslində sonu qoşa samitlə bitən iki və ya çoxhecalı sözlər bir samitlə yazılır: ekspres, kilovat, kiloqram, konqres, metal, mühüm, proses, sərhəd, hüsxnət.

7. Sonu **-iy**, **-skiy** ilə qurtaran xüsusi və ümumi alınma isimlərin sonundakı **y** yazılmaz: Qorki, Yaroslavski, Mayakovski, ssenari, planetari, profilaktori.

Qeyd. Kimyəvi element adları əslinə uyğun olaraq yazılır: kalium, maqnezium, natrium.

8. Rus dilində tərkibində **ü** olan ümumi isimlər **s** ilə yazılır: dosent, konsert, sex, sirk, sement, litsey.

Xüsusi isimlərdə sözün əvvəlində **s**, sözün ortasında və axırında **ts** yazılır:

Setkin, Sialkovski, Vorontsov, Kuznetsov, Motsart, Muromets.

9. Rus dilində tərkibində **h** olan alınma sözlərin əvvəlində və axırında bir **ş**, sözün ortasında isə iki **ş** (**şş**) yazılır: Şedrin, şerba, sotka, borş, Vereşşagin, Quşşin, meşşan.

10. Əsli **h** samitli alınma sözlər **h** ilə yazılır: Heyne, hektar, Hegel, hegemon, hidrogen, himn, hospital, hotel.

11. Əsli **c** samitli alınma sözlər **c** ilə də yazılır: Cek London, semper, Siciliya.

12. Əsli **q** samitli alınma sözlər incə saitli hecalarda **g** ilə yazılır: biologiya, dialektologiya, genezis, general, geologiya, gigiyena, gimnastika, gitara.

Sözün müxtəlif yerdərindəki qoşa sait və samitlərin yazılışı

13. Qoşa saitlə deyilən sözlər qoşa saitlə də yazılır: maaş, saat, camaat, bədii, əmtəə.

14. Təkhecalı sözlərin sonunda qoşa samitin hər ikiçi yazılır: vatt, zənn, zidd, küll, rədd, sirr, fənn, xətt, haqq, hiss.

Bu sözlərə samitlə başlanan şəkilçi əlavə olunduqda söz kökündəki qoşa samitdən biri düşür: zid-dir, sir-daş, fən-lər, xə-t-siz.

15. İki sait arasında gələn qoşa samitlər qoşa samitlə yazılır: ballada, kassa, şassi, vassal, kapella, klassik, libretto, operetta, nəqqaş, səyyar, kəmiyyət.

Qeyd. Qruppa, antenna, tonna, apparat, parallel sözləri və **-ma** hecası ilə qurtaran sözlər aşağıdakı kimi yazılır: qrup,

anten, ton, aparat, paralel, diaqram, proqram, stenoqram, teleqram.

Şəkilçilərin yazılışı

16. Sözdüzəldici şəkilçilər aşağıdakı kimi yazılır:

1. Bir cür yazılan şəkilçilər:

1) **-i** və ya **-vi** şəkilçisi: daxili, tarixi, həyati, cənubi, şimali, dairəvi, kimyəvi, kütləvi, Gəncəvi.

2) **-vari** şəkilçisi: buynuzvari, qalxanvari, yüngülvari, üzükvari.

2. İki cür yazılan şəkilçilər: kar samitlə bitənlərdə **-qan, -kən**; cingiltili samitlə bitənlərdə **-gan, -gən** şəkilçiləri: yapışqan, çalışqan, döyüşkən, sürüşkən, burulğan, deyingən.

3. Dörd cür yazılan şəkilçilər:

1) **-ki, -kı, -ku, -kü** şəkilçisi: axşamkı, bildirki, səhərki, onunku, gündüzkü, bugünkü.

2) sifət və isim düzəldən **-ı, -i, -u, -ü** şəkilçisi: badımcanı, darçını, narıncı, ceyranı, dərbəndi, çərkəzi, novruzu, gümüşü;

3) fel köklərindən isim və sifət düzəldən şəkilçilər:

sonu kar samitlə bitənlərdə:

a) **-kı, -qı, -kü, -qu**: bıçqı, seçki, pusqu, sürtkü;

b) **-kin, -qın, -kün, -qun**: bitkin, satqın, ötkün, tutqun;

sonu cingiltili samitlə bitənlərdə:

a) **-gi, -gı, -gü, -ğu**: vergi, çalğı, bölgü, vurğu;

b) **-gin, -gın, -gün, -ğun**: əzgin, qırğın, düzgün, yorğun.

4) -stan şəkilçisi samitlə bitən sözlərə qoşularkən samitlər arasına sait artırılır: Dağıstan, Türkmənistan, Monqolustan, Türküstan.

Qeyd. Saitlə bitənlərdə **-stan** yazılır.

Rəqəmlə yazılan miqdar saylarında şəkilçilərin yazılışı

17. Rəqəmlə yazılan miqdar saylarına mənsubiyyət və hal şəkilçiləri əlavə edildikdə şəkilçidən əvvəl defis qoyulur. 20-dən, 3-də, 2-yə, 6-nın, 17-si, 5-i.

Ərəb rəqəmlərindən sonra ahəngə görə sıra sayının şəkilçisi ixtisarla (-cı, -ci, -cu, -cü) yazılır: 6-cı, 2-si, 10-cu, 3-cü.

Mürəkkəb sözlərin yazılışı

18. Bir vurğu ilə deyilən mürəkkəb sözlər bitişik yazılır: arabir, balacaboy, beşillik, beşmərtəbə, qalxanabənzər, qanunvericilik, qurultayqabağı, dilucu, günəbaxan, gülürüz, müxtəliflərəfli, özbaşınalıq, soyuqqanlı, ümumbəşəri, ucdantutma, bugünkü, hərgecəki, ilbəil, günbəgün, qaçaqaç, Bülbüloğlu, Qənbərqızı, Həsənoğlu, Çərkəzqızı, Əliağa.

19. Tərkibindəki sözlərin səiyyəindən asılı olaraq aşağıdakı halarda defisdən istifadə edilir:

1) qoşa sözlərdə: adda-budda, az-maz, qara-qura, kağız-kuğuz, qarma-qarışıq, qonaq-qara, dedi-qodu, əzik-üzük, sür-sümük, top-top, aşıq-aşıq.

2) tərkibində qeyri, əks, külli, anti, eks, vitse, kontr, ober, super sözləri işləndikdə: qeyri-adi, qeyri-iradi, əks-inqilab, əks-hücum, külli-ixtiyar, vitse-admiral, kontr-admiral, ober-leytenant, super-market;

3) izafət tərkiblərində: tərz-i-hərəkət, nöqtəyi-nəzər, həddi-büluğ, tərcüməyi-hal;

4) tərkibində mənaca bir-birinə yaxın və ya zidd sözlər işləndikdə: ab-hava, alış-veriş, ölüm-itim, kafe-restoran, kilovat-saat, cənub-qərb, şimal-şərq, az-çox, elə-belə, gec-tez, ağıllı-kamallı, ucsuz-bucaqsız, pis-yaxşı, fabrik-zavod, iki-üç, gedər-gəlməz, yazar-yazmaz, bitməz-tükənməz, dinməz-söyləməz.

Köməkçi sözlərin yazılışı

20. **İdi, imiş, ikən** köməkçi sözləri adlardan (isim, sifət, say, əvəzlik) və saitlə qurtaran fellərdən sonra ayrı, samitlə bitən fellərdən sonra həm ayrı, həm də ilk saiti buraxılaraq, şəkilçiləşmiş variantlarda bitişik yazılır: ata idi, ata imiş, ata ikən, uşaq idi, uşaq imiş, uşaq ikən, gəlməli idi, gəlməli imiş, gəlməli ikən, gəlmişdi, gəlmişimiş, gəlirkən, gəlmiş imiş...

21. **Qoşmalar iki cür yazılır:**

1) birhecalı qoşmalar (**-can, -cən, -dək, -tək**) aid olduqları sözə bitişik yazılır: dağacan, evəcən, kücəyədək, quştək;

2) ikihecalı qoşmalar (**qədər, kimi, ötrü, təki, təkin, üçün, ilə**) aid olduqları sözdən ayrı yazılır: evə qədər, adam kimi, ondan ötrü, sənin təki, şagird üçün.

Qeyd. İlə qoşması samitlə bitən sözlərdə ahəng qanununa uyğun olaraq **-la, -lə** şəklində bitişik yazıla bilər.

22. Mənşəcə mürəkkəb olan aşağıdakı bağlayıcılar bitişik yazılır: yəinki, yaxud, nəinki, habelə, halbuki, həmçinin, hərgah, hərçənd, çünki.

23. İki sadə bağlayıcıdan və sadə bağlayıcı ilə başqa nitq hissələrindən əmələ gələn bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər bir-birindən ayrı yazılır: belə ki, buna görə də, bununla da, bunun üçün, və ya, və yaxud, daha da, demək ki, yoxsa ki, guya ki, ona görə, ona görə də, onun üçün də, tutaq ki, həm də.

24. Ədatlar sözlərdən ayrı yazılır: di get, gör ha, dedim də, sən ki, daha gözəl, lap pis, ən yaxşı.

-mı, -mi, -mu, -mü və **sana / sənə** ədatları istisnadır. Onlar aid olduqları sözlərə bitişik yazılır: Qəşəngdirmi? Kitabdırımı? Oxudumu? A kos-kosa gəlsənə, torbanı doldursana?

Qeyd. **-mı, -mi, -mu, -mü** sual ədatı **da / də** ədatlardan ayr yazılır: Sən də mi gedirsən? O yenə də mi danışacaq?

25. Eyni nidanın təkrarından əmələ gələn nidalar defislə yazılır: bəh-bəh, vay-vay, pəh-pəh, uy-uy, ha-ha-ha.

26. Müxtəlif sözlərdən əmələ gələn nidalar ayrı yazılır: ay aman, ay haray.

Birinci hərfi böyük yazılan sözlər

27. Xüsusi isimlərin (yardımcı sözlərdən başqa) birinci hərfi böyük yazılır: Səməd Vurğun, Üzeyir bəy Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyli, Uzun Nəsən, Süleyman Rüstəm, Süleyman

Sani, Bəxtiyar Vahabzadə, İsgəndərlər, Mehdi Hüseynzadələr, Nizamilər, Hacı Qaralar...

28. Bədii əsərlərdə heyvanlar və cansız əşyalar surət kimi işlədildikdə onların adlarının birinci hərfi böyük yazılır: Qırat, Alapaça, Bozdar, Məstan...

29. Tarixi hadisələrin, dövrlərin, sülalələrin, nomenklatur terminlə işlənən yer adlarının, eləcə də qədim yazılı əbidələrin və s. adlarının birinci sözünün birinci hərfi böyük yazılır: Vətən müharibəsi, Yeddiillik müharibə, Versal sülhü, Dəmir dövrü, Orxon-Yenisey əbidələri, Çaldıran döyüşü, Sasanilər dövrü, Səfəvilər sülaləsi, Xəzər dənizi, Azadlıq meydanı, Şuşa qalası...

Belə mürəkkəb adlara fərqləndirici söz əlavə olunduqda onun da birinci hərfi böyük yazılır: Orta Paleolit dövrü, Son Paleolit dövrü.

30. Ölkələrin, muxtar respublikaların, vilayət və diyarların rəsmi adlarının tərkibindəki bütün sözlərin ilk hərfi böyük yazılır: Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti.

31. Yüksək dövlət vəzifələri (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Baş naziri, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Sədri), fəxri adlar, habelə nazirlik, komitə, birlik, cəmiyyət, qurum, akademiya, universitet, texnikum, teatr, filarmoniya, siyasi partiya, eləcə də tarixi günlərin və s. adlarının tərkibindəki bütün sözlərin (yardımçı sözlərdən başqa) birinci hərfi böyük yazılır: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası, Heydər Əliyev adına Bakı Beynəlxalq Aeroportu, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, M.Mirqasımov adına Respublika Klinik Xəstəxanası, Beynəlxalq Qadınlar Günü, Ağstafa Rayon Təhsil Şöbəsi...

1. Cümlənin həmçinin bəzi yerlərində, Məs.

32. Orden, medal, bədii əsər, opera, balet, kinofilm, qəzet, jurnal, kinoteatr, mehmanxana, nəşriyyat, kafe, restoran, düşərgə, yeməqxana, mağaza və s. adları dırnaqla və böyük hərflə yazılır: «İstiqlal» ordeni, «Azərbaycan Bayrağı» ordeni, «Ata və oğul» povesti, «Yeddi gözəl» baleti, «Uzaq sahillərdə» filmi, «Azərbaycan» qəzeti, «Cücələrim» kafesi, «Bahar» mağazası, «Badamlı», «İstisu» mineral suları...

Qeyd. Dırnaqda yazılan belə adlara artırılan şəkilçi dırnaqdan kənarda yazılır: «Xalq qəzeti»nin bugünkü nömrəsi, «Yeddi gözəl»in ilk tamaşası...

33. Mirzə, hacı, şeyx, seyid, şah, soltan, ağa, bəy, bəyim, xan, xanım və s. sözlər rütbə, ləqəb və titul bildirib sözlərdən əvvəl gəldikdə böyük, sözlərdən sonra gəldikdə isə kiçik hərflə yazılır: Mirzə Fətəli, Hacı Qara, Şeyx Nəsrullah, Seyid Əzim, Şah İsmayıl, Soltan Mahmud, Abbas mirzə, Nadir Şah, Abbasqulu ağa, Fətəli xan, Heyran xanım...

İxtisarlar (abreviaturalar)

34. İxtisarlar üç cür yazılır:

a) tam ixtisarlar aid olduqları sözlərə (xüsusi və ya ümumi isimlər) uyğun olaraq böyük və ya kiçiki hərflə yazılır: AR (Azərbaycan Respublikası), BMT (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı), MM (Milli Məclis), m. (metr), c. (cild)...

b) yarımçıq ixtisarlar aid olduqları sözlərə uyğun olaraq, böyük və kiçik hərflərlə, mürəkkəb adların tərkib hissələri isə bitişik yazılır: akad. (akademik), prof. (professor), Azərkitab (Azərbaycan kitabı)...

c) sözün orta hissəsinin düşməsi ilə yaranan ixtisarlar defislə yazılır: d-r (doktor), z-d (zavod)...

35. İxtisarlara əlavə edilən şəkilçilər onların son hecasına uyğun olaraq yazılır: MEA-dan, BMT-yə, MDB-nin...

Sözün sətirdən sətərə keçirilməsi:

36. Sözlər yeni sətərə hecalarla keçirilir: və-tən, mək-təb-li-lər... Bir saitdən ibarət hecalar istisnadır: a-ilə, radi-o.

Durğu işarələri, onların işlənmə məqamları.

Yazılı nitqdə bir sıra durğu işarələri işlənir ki, onların bir qismi (nöqtə, defis, dırnaq kimi) orfoqrafik, digər qismi (vergül, nöqtəli vergül, sual, nida kimi) sintaktik funksiya daşıyır. Bu işarələrin bəzisi nitq prosesində hələ də üslubi çalarların verilməsinə xidmət edir. Durğu işarələrinin işlənmə məqamları rəngarəngdir. İmkanın məhdudluğu üzündən onlar haqda bir qədər yığcam məlumatla kifayətlənməmişik.

NÖQTƏ

Bu işarə aşağıdakı hallarda qoyulur:

1) Nəqli cümlənin sonunda. Məs: *Xalqımın Nizami, Füzuli, Sabir, Vurğun kimi poeziya duhaları vardır. Nəbi Xəzri lirik sairdir.*

2) Yarımçıq nəqli cümlələrdən sonra. Məs:

— *Maşınız harada qalıb?*

— *Kəndin yanında.*

— *Sən haralısan?*

— *Qaramanlı.*

3) Ad və ata adlarının qısaltma formalarından sonra. Məs:.

Qəsəbəmizin mərkəzindəki parka H.Əliyevin adı verildi. N.Abdullayev təcrübəli müəllimdir.

4. Və, ilaxır və sair, və başqa sözləri ixtisarla yazıldıqda. Məs:

Bir sıra sözlər dilimizə rus dilindən olduğu kimi qəbul edilmişdir: modern, monoloq, predikat, rota, referat və s.

M.F.Axundov, F.Köçərli, Ə.Nazim, M.Arif, M.C.Cəfərov və b. görkəmli təhqidçi – ədəbiyyatşünaslar olmuşlar.

5. Əsərlərindən misal gətirilən müəllifin adı ixtisarla verildə. Məs: *Gərək ya Hacı Səmədağanın əlinə baxam, ya da gedib polis qulluğuna daxil olam (Ə.H.).*

VERGÜL

Aşağıdakı hallarda qoyulur:

1. Cümlənin həmçins üzvləri arasında. Məs:

*Hanı mənim arxam, qolum-qanadım,
Hörmətim, izzətim, şöhrətim, adım?!
Qardaş bərabəri gözəl arvadım
Söyləyin, durnalar, gözüm yoldadı.*

(Ə.Cəmil)

Gecəyədək yedilər, içdilər, danışdılar, güldülər.
(S.Qədirzadə).

2. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında. Məs:

*Əlini uzadıb qar dənəsinin altına tutdum, astaca gəlib
ovucumun içinə düşdü. (S.Behrəngi).*

3. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında
*Deyirlər ki, bir zaman isti ilə buxar əl-ələ verib
dünyaya böyük bir zəlzələ salmışdı (N.Gəncəvidən)*

*Ovçu Piri qərribə ovçunun əhvalatını klubun qabağına
toplaşan kəndlilərə yenidən nağıl edib qurtarmışdır ki, çadırdə
S.Vurğunun «Ceyran» şerini oxudular. (İ.Əfəndiyev).*

4. O, bu əvəzliliklərindən sonra

O, bu əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədə isim, sifət,
və ya sayla ifadə olunan cümlə üzvündən əvvəl gələrsə ondan
(mübtədadan) sonra vergül qoyulur. Məs.:

*O, ağacın yanına gələr, budaqları əyib salxım gülləri
iyləyər, dayanıb ağacın gözəlliyinə tamaşa edərdi
(İ.Əfəndiyev).*

Bu, ilk və son ayrılıq oldu (M.Cəlal).

5. Ara sözlərdə:

a) Ara söz cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra.

Məs: *Əlbəttə, hər gülü yox, xoşuma gələn gülləri dərərdim
(M.Cəlal); Bəlkə, səadətin rəngi mavidir? (N.Xəzri)*

b) Cümlənin ortasında gələn ara sözün hər iki
tərəfində. Məs.: *Onlardan biri, nəhayət, ağır addımlarla
qadının buz heykəlinə doğru gedir (Ə.Məmmədخانlı).*

c) cümlənin sonunda gələn ara sözdən əvvəl Məs.:
Yazda əkdiiyim şaftalı ağacı quruyur, deyəsən.

6. Hətta, ələlxüsus, habelə, baxmayaraq sözləri ilə xüsusiləşən cümlə üzvündən əvvəl. Məs.:

1. *Bütün ölkələrin xalqları, o cümlədən də Azərbaycan xalqı terrorizmi pisləyir və ona qarşı mübarizə aparır.*

2. *Göyün üzünə ulduzların səpələnməsinə baxmayaraq, çayın vadisi qaranlıq idi (İ.Şıxlı).*

7. Xitablarda vergül

a) xitab cümlənin əvvəlində gələndə ondan sonra.

Məs:

A qardaşlar, iş başına!

Biz də bir iş görəlim! (Ə.Cavad)

b) xitab cümlənin ortasında gələndə ondan əvvəl və sonra. Məs:

— *Eybi yoxdur, mənim balam, kefini pozma, ondan daha yaxşısını alaram.*

c) xitab cümlənin sonunda gəldikdə ondan əvvəl vergül qoyulur. Məs.:

Səhər çağı

Göy meşədən

Dərdim səni, ağ çiçək.

(N.Xəzri)

8. Nidalarda vergül.

Alçaq tonla deyilən cümlələrdə nidadan sonra. Məs:

Əfsus, qocaldım ağacım düşdü əlimdən,

Səd heyf cavanlıq.

(Sabir)

Bir adam olsaydı, ax, keçən günləri geri qaytaraydı (Ə.Haqqverdiyev).

9. Təsdiq, inkar, sual, əmr sözlərindən sonra. Məs: *Çox gözəl, qonaqlara söz verin, ürəklərindəkiləri desinlər; Bəli, elə bil ki, bunlar yuxu imiş.*

Baş üstə, yatmaram gecəni bir an,

Əsən küləklərdən gözlərim onu.

(S.Vurğu)

Məs: Səni yaz
qatarı
apardı tezdən
Elə bil dünyanı
Qarlı qış aldı.
(Nəbi Xəzri)

ÜÇ NQÖTƏ

1. Fikrin bitmədiyini bildirmək məqsədilə cümlənin sonunda qoyulur. Məs:

Axşam...
Göy fikirli...
Dəniz nigaran....
(N.Xəzri)

— Əsgərlik yaşına çox var, heylədir, yoxsa yox? Gərək məktəbi birirəsiniz, sonra... (C.Əlibəyli)

2. Yüksək hiss-həyəcanla deyilib özündən sonrakı sözdən müəyyən fasilə ilə ayrılan xitabdan sonra. Məs.:

Ay Qurban... Nə deyim bircə səni bağrıma basaydım, ondan sonra ölsəydim də, qənim olmazdı (Ə.Haqqverdiyev).

3. Dialoglarda müsahib cavab vermədikdə. Məs.:

— Günah özündədir!..

— ...

— Əlbəttə, günah özündədir. (M.Cəlal)

SUAL İSARƏSİ.

Cavab almaq məqsədilə verilən sual cümləsinin sonunda qoyulur.

İran hakimi Kərim xan Zəndə bir tərən bağışlamışdılar O, quşa baxıb:

— Bu quş nə üçündür? – deyə soruşur.

— Göyərçin, kəklik tutmaq üçün – demişdilər.

— Özü nə yeyir?

— Gündə bir quş.

— Elə isə buraxın getsin, özü tutsun, özü də yesin.

Danışqda heç bir cavab tələb etməyən sual cümlələri də işlədilir. Bunlar ritorik sual cümləsi adlanır. Məs.:

Alçalmısam, ucalmısan,
Ömür sürüb qocalmısan,
Nə vermişən, nə almısan,
O dövrandan, bu dövrandan?

(R.Rza)

NİDA İŞARƏSİ

1. Bu işarə nida cümlələrinin sonunda qoyulur. Məs.:

Bayatına yaslı serim qoşulsun,
Sənin dərdin, mənim serim bir olsun!

(Ə.Cavab)

Nida intonasiyası ilə deyilib təkid, alqış, razılıq, təşəkkür, buyuruq, çağırış və s. bildirən əmr cümlələrindən sonra nida işarəsi qoyulur. Məs.:

Kəsin eyşi-nuşi, gələnlər, susun!
Dumandan yorğanı, döşəyi – yosun.
Bir yorğun pəri var: bir az uysun,
Uysun dağların maralı Göy göl!

(Ə.Cavad)

Meymun dedi: - bir dayanın, qardaşlar!
Bu növ ilə oturmazlar, yoldaşlar!

(İ.A.Krılov)

2. Xitablardan sonra. Məs:

Quşlar, quşlar, a quşlar!
Qaranquşlar, a quşlar!
Cəh-cəh vurun burada,
Gah yerdə – gah havada

(A.Şaiq)

Müəllim! Belə bir şərəfli adı daşıyan sənin kimi kamil bir adamla ünsiyyətdə olmaq mənim üçün xoşdur.

3. Bəli, xeyr, çox gözəl, yox kimi təsdiq və inkar sözlərindən sonra. Məs.:

Çox gözəl! Razıyam (nağıl)

Yox! Arvad, bu olan şey deyil, mən gedib ov ovlamalıyam (nağıl)

Bəli! Mən ona zəhər verib öldürərəm, heç kəs də bilməz. (nağıl)

ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ NORMALARI

Ədəbi tələffüz öz əhatə dairəsinə görə geniş bir anlayışdır. Bu anlayışa söz, qrammatik forma və sintaktik quruluşların dildə işlənən sabit və vahid qaydaları daxildir. Tətbiqi dilçilikdə ədəbi tələffüzlə yanaşı, orfoepik tələffüz termini də işlədilir.

Orfoepiya yunanca «düzgün», «dürüst» mənasında olan orpos sözü ilə «danışmaq», «nitq» mənasında olan epos sözünün birləşməsindən düzəldilmiş bir termindir. Bu terminin ifadə etdiyi anlayışa dilin fonetik sistemi ilə bağlı olub hər hansı bir səsin müəyyən fonetik şəraitdə – sözün əvvəlində, ortasında, sonunda, qrammatik formalarda, söz birləşmələrində, işləndikdə özünü göstərən tələffüz xüsusiyyətlərini tənzimləyən qaydalar daxildir.

Azərbaycan dili orfoepiyasının tədqiqi tarixi o qədər də qədim deyildir. Keçən əsrin ortalarından başlayaraq tətbiqi dilçiliyin bu sahəsində tədqiqatlar aparılmış bir sıra məqalə və həcmcə o qədər də böyük olmayan əsərlər yazılmış, dərslik, dərs vəsaitlərində orfoepik məsələlərə müəyyən dərəcədə yer verilmişdir. Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, Ə.Əfəndizadə, A.Qurbanov, N.Abdullayevin apardığı araşdırmalar orfoepik normaların müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır (16., 36, 18, 35, 4). Lakin bütün bunlarla yanaşı, orfoepiya sahəsində hələ də tədqiqə ehtiyacı olan bir sıra məsələlər vardır. Onların düzəldilməsi vahid orfoepik normaların yaradılması, müəyyənləşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunların bir neçəsini göstərək:

1. Qrammatik kategoriya və sintaktik quruluşların tələffüz normaları.

2. Orfoepiyanın orfoqrafiya, eləcə də adi danışq dili və dialekt tələffüzü ilə sərhədi.

3. Ədəbi tələffüz normalarının əsasında duran prinsiplər.

4. Ədəbi tələffüzün üslubları.

5. Mürəkkəb qısaltmaların, alınma sözlərin tələffüz qaydaları.

6. Şeir dilinə, poeziyaya məxsus orfoepik məsələlər – poetik orfoepiya.

7. Ədəbi tələffüz və orfoepik tələffüz anlayışları, onların fərqi.

8. Orfoepik normaların təşəkkül tapması və inkişafı tarixi və s.

Yüksək nitq mədəniyyəti, nümunəvi tələffüzə nail olmaq üçün birinci növbədə orfoepiyanın yuxarıda qeyd etdiyimiz və etmədiyimiz digər məsələlərini dilimizin bugünkü inkişafı səviyyəsində tədqiq etmək, araşdırmaq lazım və vacibdir. «Təəssüf ki, bu vaxta qədər orfoepik normalar bir layihə formasında tərtib olunub ziyalıların müzakirəsinə verilməmişdir. Geniş müzakirə həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən zəruridir. Bu cəhəti nəzərə alsaq deyə bilərik ki, əlimizdə hamının bəyəndiyi, normaya çevirdiyi təsbit olunmuş qaydalar məcmuyu yoxdur, onu yaratmaq günün aktual problemlərindən biridir» (26). Ədəbi dilin sabit və vahid tələffüz normalarının müəyyənləşdirilməsi, həmin normalara əsaslanan qaydaların danışq və oxuya tətbiqi nitq mədəniyyətinin inkişafı baxımından olduqca vacibdir. Şifahi dilin fəaliyyət dairəsinin genişləndiyi indiki zamanda ədəbi tələffüz normalarını gözləmək daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ədəbi-bədii gecələrdə istək və arzularını, hiss və həyəcanlarını oxucuları ilə bölüşən ədib və şairlər, teatr səhnəsində çıxış edən görkəmli aktyorlar, radio və televiziya verilişdəri vasitəsilə xalqla daim ünsiyyətdə olan diktorlar, tələbə və şagirdlərə biliklərin əsaslarını mənimsədən, onlara yüksək əxlaqi keyfiyyətlər aşılayan müəllimlər, xitabət kürsülərindən dövlət əhəmiyyətli məsələlərdən bəhs edən natiqlər və b. şifahi ədəbi dilin zəngin imkanlarından

məharətlə istifadə edirlər. Həm də bu o zaman daha yaxşı səmərə verir ki, danışan şəxs dilin başqa normaları ilə yanaşı, tələffüz normalarına da düzgün və ciddi əməl etmiş olsun. Bu baxımdan ədəbi tələffüz normaları ictimai ünsiyyətdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu normalar ayrı-ayrı adamların istək və arzuları, fərdi xüsusiyyətləri, şəxsi zövqü ilə deyil, dilimizin daxili qanunları ilə bağlı olduğundan nitq prosesində onları pozmağa, təhrif etməyə heç kəsə icazə verilmir, danışanın tələffüz qaydalarına əməl etməsi onun ictimai borcu kimi qiymətləndirilir.

Ədəbi tələffüz normalarına uyğun qurulan nitq dinləyicilər tərəfindən asan qavranılır. Belə danışığın estetik təsiri daha güclü olur. Bu keyfiyyətə sahib olan natiqlər öz dinləyicilərinə, eyni zamanda gözəl nitq nümunəsi verirlər. Əksinə, tələffüz qüsurlu olan natiqi istənilən səviyyədə dinləmək mümkün olmur. Belə nitqdə diqqət yayınır, çox vaxt bu cür danışiq gülüş və rişxəndə də səbəb olur.

Danışanların (eləcə də mətn əsasında oxuyanların) nitqində ədəbi tələffüzə bağlı bir sıra qüsurlar özünü göstərir ki, onların iki forması daha xarakterikdir.

Bunlardan birincisi, yerli şivə və adi danışiq dilinə məxsus qüsurlardır. Nitqdə bəzən söz və qrammatik formalar yerli şivədə və ya adi danışiqda olduğu şəkildə tələffüz edilir. Məsələn: həlbəttə, hasan, hacar, müraciət, genə (yenə), cuma (cümə), varağ (vərəq), deyşət (dəhşət), huğuğ (hüquq), qırış (qır), ilik (ilk), bajı (bacı), yanı (yəni), nöş (nə üçün), mıy (bunu), dərmən (dərman), olsoydu (olseydi), əyyani (əyani), diqət (diqqət), Azərbaycan (Azərbaycan), qlobal (qlobal), Ukranya, Lermantov, döyür (dövr), doğurdan, tilvizir, döylü (deyil), direktir, qəbul (qəbul), qulub, nərazılıq, həmməşə (həmişə), müsəlmançalıq və s. Bu qəbildən olan tələffüz qüsurlarının digər bir qismi sözlərdə (daha çox alınma sözlərdə) vurğunun düzgün deyilməməsi nəticəsində baş verir. Məsələn: İngiltərə, ope'ra, Xo'srov, nəzə'riyyə, ba'sqa, bü'tün, kafe'dra, kafe'l, bü'ro, Şa'mo, si'fət, i'sim, ə'dat, da'ha, o'xu,

si'ğorta, mü'xtəlif, teo'rem, Pifa'qor, ə'sasən, e'tibarən, gü'norta, peda'qoq və s.

Ədəbi tələffüz normalarının pozulmasının ikinci həli orfoepiyanı orfoqrafiyasından fərqli olan sözlərin yazıldığı kimi deyilməsi və oxunmasıdır. Hərfi tələffüz (buna kitab tələffüzü də deyilir) bir sıra alınma sözlərin, həm də dilimizə məxsus söz və şəkilçilərin deyilişində (daha çox oxusunda) özünü göstərir. Alınma sözlərdə: məsələn: Lomonosov / Lamanosov əvəzinə /, Moskva / Maskva əvəzinə/, intonasiya (intanasiya əvəzinə), orfoqrafiya (arfaqrafiya əvəzinə) və s. Dilimizə məxsus sözlərin və şəkilçilərin deyilişində: məsələn: vicdan (vişdan əvəzinə), uşaq (uşax əvəzinə), məqsəd (məksəd əvəzinə), başlayır (başlıyır əvəzinə), dinləyirlər (dinliyllər əvəzinə), qanlı (qannı əvəzinə), atamla (atamnan əvəzinə), görsə idi (görsəydi əvəzinə) və s.

Ədəbi tələffüzdən uzaqlaşmanın yuxarıda göstərilən formaları müəllimlərin danışiq və oxusunda müşahidə olunur ki, bu şagirdlərin, tələbələrin yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi işinə öz mənfi təsirini göstərir. Xüsusən, müəllimlərin ədəbi tələffüz baxımından qüsurlu danışığı ilə heç bir halda razılaşmaq olmaz. Ədəbi dilimizin qoruyucuları, təbliğatçıları, tənzimləyiciləri, yayıcıları olan müəllimlər düzgün tələffüz qaydaları əsasında danışmağı və oxumağı bacarmalıdırlar. Düzgün danışiq, nümunəvi tələffüz müəllimin ixtisasca hazırlığını, mədəni səviyyəsini səciyyələndirən başlıca göstəricilərdəndir. Müəllim biliyi, dünyagörüşü, davranışı, geyimi və s. ilə bərabər, öz nitqi (həm yazılı, həm də şifahi nitqi) ilə də başqalarına nümunə olmalıdır. Müəllimin nitqində bir dənə də belə söz və ifadə pozğunluğuna yol verilməməli, onun danışiq və qiraəti öz aydınlığı, səlisliyi, axıcılığı, intonasiyaca zənginliyi ilə xoşagəlimli olmalı, diqqəti cəlb etməlidir. Bunun üçün müəllim, hər şeydən əvvəl, ədəbi tələffüz baxımından mədəni nitqə verilən tələbləri bilməli, öz danışiq və oxusunda onları gözləməlidir.

Hatıqədə, eləcə də hər hansı bir savadlı və mədəni adında ədəbi tələffüz normaları əsasında danışmaq və oxumaq vərdişi birdən-birə yaranmır. Bunun üçün ciddi səy, möhkəm iradə, nitq üzərində müntəzəm işləmək tələb olunur. Natiq, hər şeydən əvvəl, nitq mədəniyyəti, o cümlədən ədəbi tələffüz, intonasiya ilə bağlı dilçilik ədəbiyyatını, natiqlik sənəti və məharətinə dair yazılmış kitabları, məqalələri müntəzəm şəkildə mütaliə etməlidir. O, əhatə olunduğu adamların danışıqı üzərində daima müşahidə aparmalı, nitqdəki qüsurları tutmağı, onların başvermə səbəblərini müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır.

Nümunəvi danışıqı əxz etmək, onun məziyyətlərini mənimsəmək məqsədilə aparılan müşahidələrdən daha çox səmərə verəni diktorların, aktyorların və digər söz ustalarının danışıq və ifadəli oxusunun dinlənilməsidir. Diktor və aktyorların çoxunun nitqi ədəbi tələffüz baxımından etalon səviyyəsindədir, ona görə də başqaları üçün nümunə ola bilər. Bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, bu sənət sahiblərinin danışıq və oxusunda istər kitab, istər yerli dialekt, istərsə də sadə danışıq dilinə məxsus tələffüz qüsurları, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Onların nitqinin intonasiyası zəngin və rəngarəngdir. Bu cəhəti nəzərə alaraq natiq radio və televiziya verilişlərini müntəzəm şəkildə dinləməli, sözlərin və ifadələrin tələffüz tərzinə diqqət verməli, lazım gəldikdə qeydlər aparmalıdır.

Ədəbi tələffüz vərdişlərinə yiyələnməkdə danışan və ifadəli oxuyanın öz nitqi üzərində müşahidə aparması olduqca vacibdir. Natiq öz danışıq və oxusunu dinləməyi, onun məziyyətlərini və qüsurlarını tutmağı, nitqini ədəbi tələffüz baxımından təshih etməyi bacarmalıdır. Bu məqsədlə radio və televiziya verilişlərindən xarakter mətn (aktyor və diktorların ifasında bədii əsərlərdən parçalar, publisistik məqalələr və s.) maqnitofon lentinə yazılır və dəfələrlə dinlənilir. Natiq öz oxusu ilə diktor oxusunu tutuşdurur, müqayisələr aparır, çatışmayan cəhətləri müəyyənləşdirir. Aparılan bu cür

müşahidə və müqayisə ədəbi tələffüz qaydalarının, intonasiya normalarının mənimsənilməsi, nitqə tətbiqi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Natiq ehtiyac duyduqda orfoepik sorğu lüğətlərinə də müraciət edə bilər. Hələlik dilimizdəki söz və terminlərin əhatəli orfoepik lüğəti tərtib olunub istifadəyə verilməmişdir. Belə bir vəziyyətdə natiq heç də məəttəl qalmamalı, bu sahədəki ehtiyacı qismən də olsa, ödəyə bilən sözlüklərdən, lüğətlərdən faydalanmağa çalışmalıdır (8).

Orfoepik qaydaların müəyyənləşdirilməsində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülür.

1. Fonetik prinsip. Bu prinsipə görə orfoepik qaydalar geniş xalq kütləsinin malik olduğu ümumxalq dilinə tamamilə uyğun olmalı, onun tələblərinə cavab verməlidir. Söz və qrammatik formaların əksəriyyət tərəfindən işlədilən tələffüz şəkli orfoepiyada norma kimi əsas götürülür. Məsələn, felin sert şəklinin hekayəsi nitqdə bir neçə variantda tələffüz olunur: görsəydim, görsöydüm, görseydim. Axırmı deyiliş tərzindən daha geniş istifadə olunduğundan «görseydim» tələffüz şəkli orfoepiya baxımından məqbul sayılır və norma kimi qəbul edilir. Başqa bir misal. Sonu a, ə saitləri ilə bitən çoxhecalı sözlərə əvvəlində bitişdirici j samiti olan müəyyən şəkilçilər qoşulduqda həmin saitlər ahəng qanununa uyğun olaraq [ı], [u], [i], [ü] saitlərindən birinə çevrilərək tələffüz olunur. Məs: meşəyə - meş[i]yə, arabaya - arab[ı]ya, yaşayır - yaş[ı]yır, söyləyir - söyl[ü]yür, oynayır - oyn[u]yar və s. Əksəriyyətin işlətdiyi bu tələffüz şəkli də dilimizdə orfoepik qayda kimi məqbul sayılır.

2. Morfoloji prinsip. Bu prinsipin tələbinə görə canlı danışqda (xüsusən dialektlərdə) bir neçə formada işlədilən tələffüz variantlarından biri orfoepik norma baxımından məqbul sayılır. Məs: ev, əv, öy; dəyil, döyül, değil, deyil; alıram, alıyam, aleram, ala varam kimi tələffüz şəkillərindən deyil, ev, alıram düzgün sayılır və orfoepik norma kimi qəbul edilir.

3. Söz və qrammatik formaların tələffüzünün dil hənginə uyğun olması, incə səslənməsi, asanlıqla və sürətlə tələffüz olunan variantına üstünlük verilir. Məsələn: gecdir, gedi, vicdan, anandan, sərbəstlik, gəlirsiniz, alərlər, qanlı kimi söz və qrammatik formaları gejdır, uşdu, vıjdan, namnan, sərbəslik, gəlırsız, alallar, qannı şəklində işlətmək həm ahəngdarlıq, həm səslənmə, həm də tələffüzdə asanlıq baxımından da münasib sayılır, orfoepik norma kimi məqbul hesab edilir.

4. Qrafik prinsip. Bu prinsipə görə dildə sözün iki tələffüz şəklindən daha tipik olanı – orfoqrafiyada işlədilən forması orfoepiyada əsas götürülür. Məs: darvaza – dərvaza, xalça – xəlçə, pəncək – pəncək, pəndir – pəndir, xəmir – xəmir, rahat – rahət, davamiyyət – dəvamiyyət, pəncərə – pəncərə, qəbul – qəbul, kənar – kanar və s. kimi sözlərin birinci tələffüz şəklə orfoepiyada düzgün sayılır.

5. Mənbə dilin tələffüz qaydalarına əməl etmək. Alınmaların (rus dili və başqa dillərdən dilimizə keçmiş sözlərin) müəyyən bir qismi dilimizin fonetik təbiətinə uyğun şəkildə tələffüz olunur. Onların digər bir hissəsinin tələffüzündə isə alındığı dilin orfoepik normaları əsas götürülür.¹

Tələffüzün üslubları. Nitq ünsiyyəti onun şəraitindən asılı olaraq müxtəlif şəkillərdə qurulur. Nitqin şəraiti deyiləndə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

a) müraciət edilən adam kimdir? (uşaq – böyük, yad – tanış, qoca – cavan, savadlı – savadsız və b.)

b) müsahibin miqdarı: bir adama, iki və daha çox adama, böyük bir auditoriyaya müraciət olunur.

q) danışmaq harada gedir? (evdə, küçədə, sınıfdə, auditoriyada, digər ictimai və rəsmi yerlərdə, radio və televiziya verilişində və s.)

e) söhbət nə haqdadır? (məişət, elmi, siyasi və s. mövzularda.)

¹ Bu barədə bölmənin axırında ətraflı bəhs olunur.

d) söhbət nə məqsədlə aparılır? (sadəcə olaraq məlumat vermək, söylənilən fikri sübut etmək, əsaslandırmaq, müsaibə nədənsə çəkəndirmək, nəyəsə sövq etmək və s.)

Yuxarıda qeyd olunan şəraitdən, amillərdən asılı olaraq yaranan müxtəliflik nitqin həm leksikası, həm qrammatikası, həm də tələffüzündə özünü göstərir. Bu baxımdan – nitqin məqsəd və şəraitinə uyğun gələn fonetik vasitə və imkanlarından istifadə olunmaqla bağlı tələffüzün də üsulları yaranır, formalaşır. Məşhur fonetisist-orfoepist R.V.Şerba, prof. Ə.Dəmirçizadə və prof. Ə.Əfəndizadə öz tədqiqatlarında tələffüzün üsulları haqda müxtəlif fikirlər söyləmiş, bölgülər irəli sürmüşlər (49, 16, 19).

Biz tələffüzün üsullarından bəhs edərkən prof. Ə.Əfəndizadənin müəyyənləşdirdiyi üç üslub haqda danışmağı lazım bildik: normativ üslub, kitab üslubu, adi danışq üslubu.

Normativ üslub. Ədəbi tələffüz normaları əsasında yaranan üslub normativ üslub adlanır. Əgər danışan və ya hər hansı bir mətni oxuyan adamdan, uşaqlar, gəlirlər, konsert, başlayır, işləyir kimi söz və qrammatik formaları ədəbi tələffüzə uyğun şəkildə: adamnan, uşaxlar, gəlillər, kansert, başlıyır, işliyir kimi söyləyirsə, o, normativ tələffüz üslubunda danışmış və ya oxumuş olur. Normativ üslub orfoepiyanın əsasını təşkil edir.

Kitab üslubu. Bu üslubda danışanlar, oxuyanlar sözlərin yazılışını, hərflərini əsas götürür və belə başa düşürlər ki, sözlər nə cür yazılırsa, elə də tələffüz olunmalıdır. Məktəblilərin, tələbələrin, radio və televiziya verilişində çıxış edənlərin danışığında (daha çox mətn üzrə oxusunda) yazılışı tələffüzündən fərqli olan sözlərin (məs: atamdan, vətəndən, yarpaqlar, komissiya, intonasiya, aile, gəlirsiniz, qanlı, növbətçi, dovğa və s.) yazıldığı kimi deyilməsi hallarına təsadüf olunur. Belə deyiliş ədəbi tələffüz baxımından qüsurlu sayılır, natiq bu qəbildən olan, yəni orfoepiyanı

orfoqrafiyasından fərqlənən söz və qrammatik formaları ədəbi tələffüz qaydasında söyləməli və ya oxumalıdır.

Adi danışiq üslubu. Dil ünsiyyətinin geniş forması bu üslubda aparılır. Adi danışiq üslubunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, normativ üslubda mənimçün, bizdən ötrü, stəkan, bacarmaq kimi tələffüz olunan sözlər adi danışiq üslubunda məmcün, bizzənörü, istəkan, başarmaq kimi tələffüz edilir.

Ümumiyyətlə, adi danışiq dili şivəyə nisbətən ədəbi dilə yaxın olduğu kimi, onun tələffüz qaydaları da ədəbi dilin tələffüz qaydalarına yaxındır. Adi danışiq dili ilə ədəbi dil arasında ümumi cəhətlər çoxdur. Ədəbi dil ümumxalq dili (bura adi danışiq dili də daxildir) əsasında meydana gəlir, yaşayır və inkişaf edir. Ədəbi dilin başqa normaları kimi, tələffüz norması da müəyyənləşdirilərkən adi danışiq dilinin tələffüz şəkilləri üzərində seçmə əməliyyatı aparılır. Həmin şəkillər ədəbi dil baxımından saf-çürük edilib, dilimizin fonetik sisteminə uyğun, tələffüzə asan və ahəngdar, orfoqrafik qaydalara yaxın olan variantlar orfoepik norma kimi götürülür. Bir sıra söz və qrammatik formalar, məsələn, məndən, plandan, dovşan, alsa idi, anbar və s. adi danışiq dilində mənnən, plannan, d[o:]şan, alseydi, ambar şəklində tələffüz olunur. Ədəbi dildə də bu tələffüz şəkilləri düzgün sayılır. Ona görə də həmin söz və qrammatik formaların adi danışiq dilində uğradığı dəyişiklik, bu dəyişikliyə səbəb olan fonetik hadisə və qanunlar ədəbi dil üçün də məqbul hesab edilir. Lakin bu tələffüz eyniyyətini bütün söz və qrammatik formalara şamil etmək olmaz. Adi danışiq dilinin yerli dialektlə müştərək olan bəzi tələffüz formalarına ədəbi dildə yer verilmir. Həm dialekt, həm də adi danışiq dilində işlədilən istansiya, istəkan, nüksan, qazzar, işdəmək, haçar, hasand və s. kimi tələffüz variantları ədəbi dil üçün xarakterik deyildir. Eləcə də dialekt xüsusiyyətli tələffüz tərzləri (məs: almeg, nöş, boba, hancarı, gəlcik, xabar, simavər, uniki (on iki)) və s. nə adi danışiq, nə də ədəbi dilə aid hesab edilə bilər. Beləliklə,

həm şivə, həm adi danışiq dili, həm də ədəbi dilin hər birinin özünəməxsus tələffüz xüsusiyyətləri vardır ki, natiqlik praktikasında bunu nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Orfoepik qaydalar. Tələffüz zamanı səslərin bir-birinə təsiri, bu səbəbdən səslə hərflər, yazı ilə deyiliş arasında yaranan fərqli cəhətlər, əsasən, üç fonetik məqamla bağlı olur:

1) Sözüün daxilində baş verən fonetik dəyişmə. Bu özünü aşağıdakı formalarda göstərir.

a) bir səsin yanaşı gələn digər səsə təsiri nəticəsində həmin səslərdən birinin öz hərfləri işarəsindən fərqli tələffüz olunması. Məs:

yazılır – sünbül, mənbə, dəftər, nöqtə, səkkiz, məftil, avtobus, Səttar

deyilir – sümbül, məmbə, dəfdər, məfdıl, nöktə, səkgiz, aftobus, Sətdar.

b) müəyyən bir səs tələffüz olunmur. Bu hal qoşa saitli və samitli sözlərin deyilişində özünü göstərir. Məs:

yazılır – müəllim, müasir, ziddiyyət, attestat, qrammatika, keyfiyyət

deyilir – m(ə:)llim, m(a:)sir, ziddi(y)ət, a(t)estat, qra(m)atika, keyfi(y)ət və s.

c) tələffüz olunan səsin hərfləri işarəsi olmur. Məs: ailə – a(y)ilə, dairə – da(y)irə, Nailə – Na(y)ilə və s.

2) Söz sonunda səsin tələffüzü. Bu aşağıdakı şəkillərdə müşahidə olunur:

a) sözüün son səsi şəkilçinin ilk səsinin təsiri ilə dəyişilib başqasına keçir. Məs: növbətçi - n[ö:]bə[ç]çi, uçdu - u[ş]du, gedir - ge[j]dir, qaşqsız - qaşı[x]sız, yanmış - ya[m]mış, kənddən - kən[t]dən, rusca - ru[ç]ça və s.

b) şəkilçinin ilk səsi sözüün son səsinin təsiri ilə dəyişib başqa səslə tələffüz olunur. Məs: məndən - mən[n]ən, Salməndan - Salman[n]an, qarlı - qar[r]ı, qanlı - qan[n]ı, atlı - at[d]ı və s.

3) Söz birləşmələrində ikinci sözüün ilk səsinin təsiri ilə birinci sözüün son səsi dəyişilərək tələffüz olunur, bəzi hallarda

tələffüzdən düşür. Məs: palıd kötüyü - palı[t] kötüyü, uşaq kitabxanası - uşa[x] kitabxanası, oxumaq həvəsi - oxuma[x] həvəsi, dost köməyi - dos köməyi, kənd yumurtası - kən[t] yumurtası və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz müxtəlif məqamlarda (fonetik, morfoloji və sintaktik məqamlarda) səslərin öz hərfi işarəsindən fərqli tələffüz olunması, bu zaman yaranan tələffüz şəkilləri, çalarlar (ədəbi dil baxımından məqbul sayılan) dilimizin orfoepiyasını, onun qaydalarını yaradır. Bu qaydalar saitlərin, samitlərin və qrammatik formaların tələffüzü ilə bağlı üç növ üzrə qruplaşdırılır:

I. Saitlərin tələffüzü ilə bağlı olan orfoepik qaydalar

Saitlər aşağıdakı hallarda uzun tələffüz olunur:

1) a saiti ərəb və fars mənşəli alınma sözlərdə. Məsələn: a:lım, za:lım, sa:kit, ma:hur, na:dir, əma:nət, na:mus və s.

2) u saiti: ərəb və fars mənşəli alınma sözlərdə. Məsələn: ümu:mi, Füzü:li, xüsu:si, Səbu:hi və s.

3) o saiti. Sözlərdə v samitindən əvvəl gəldikdə. Məsələn: do:ğa, ço:ğun, do:şan, ço:dar, no:ruz, No:xanı və s.

4) ə saiti. Sözlərdə v samitindən əvvəl gəldikdə. Məsələn: nö:bə, tö:bə, mö:humat, mö:süm, kö:rək, gö:də və s.

5) i saiti. Bəzi ərəb və fars mənşəli sözlərdə. Məsələn: əqi:də, ni:zə, həqi:qət, məri:fət, vəsi:qə və s.

6) Əvvəllər apostrofla yazılan ərəb mənşəli sözlərdə.

a) ə saiti: də:vət, mə:na, mə:dən, tə:rif və s.

b) e saiti: e:lan, me:mar, e:dam, ne:mət və s.

v) ö saiti: mö:təbər, şö:lə, şö:bə, mö:tərizə və s.

II. Müəyyən sözlərin tərkibində işlənən müxtəlif qoşa saitlər sözlərdə aşağıdakı qaydada tələffüz olunur:

1) ae, ia, io, iu, ei, oe, ue, eo qoşalıqlı sözlərin tələffüzündə bu saitlər arasına bir y samiti artırılır. Məs.: epidiaskop - epid/iya/skop, divizion - diviz/iyo/n, akvarium - akvar/iyu/m, poema - p/oye/ma, ailə - /ayi/lə, dairə - d/ayi/rə, zəif - z/əyi/f və s.

2) ea və eo səslərləşməli sözlərdə həmin qoşalıqdakı birinci sait (e saiti) i ilə əvəz olunur. Yanaşı gələn saitlər iyi, iyo çalarında deyilir. Məsələn: teatr - i/iya/tr, okean - ok/iya/n, realizm - r/iya/lizm, frazeologiya - fraz/iya/logiya, teorem - t/iyo/rem və s.

3) üa, üə birləşmələri qısa ü və uzun a və ə ilə tələffüz olunur. Məsələn: müasir - m/üa:/sir, müavin - m/üa:/vin, müayinə - m/üa:/yinə, müəllim - m/üa:/lim, müəssisə - m/üə:/ssisə və s.

III. Alınma sözlərin bir qrupunda vurğulu hecadan əvvəlki hecada (hacalarda) o saiti a ilə əvəzlənərək tələffüz olunur. Məsələn: morfologiya - m/a/rf/a/logiya, proqram - pr/a/qram, orfoqrafiya - /a/rf/a/qrafiya, epopeya - ep/a/peya və s.

Samitlərin tələffüzünə aid orfoepik qaydalar.

Müəyyən fonetik məqam və şəraitdən asılı olaraq samitlərin cingiltiləşməsi, karlaşması, əvəzlənməsi və tələffüzdən düşməsinin ədəbi dil baxımından məqbul sayılan bir sıra halları samit səslərin deyilişi ilə bağlı tələffüz normalarını yaradır. Bu normalara aşağıdakılar nümunə göstərək.

Cingiltili samitlərin tələffüzü

1) b, c, d, g, z, cingiltili samitləri ilə bitən çoxhecalı sözlər ayrılıqda tələffüz olunduqda və bunlardan sonra samitlə başlanan şəkilçi və ya söz gəldikdə həmin sözlərin sonundakı cingiltili samitlər müəyyən dərəcədə karlaşır. Məsələn, kita/b/, kita/b/sız, kita/b/ rəfi; bulu/d/suz, bulu/d/ dağıldı; ota/q/, ota/q/da, ota/q/ tutmaq; çəki/c/, çəki/c/dən, çəki/c/ vurmaq.; Ara/z/, Ara/z/da, Ara/z/ sahili; uşa/q/, uşa/q/lar, uşa/q/bağçası; ağa/c/, ağac/dan/, ağa/c/ kəsildi və s.

Qeyd. Sonor samitlərdən əvvəl gələn d, c və g samitləri ilə bitən sözlər də (məs: kənd, qənd, kürd, gənc, pələng, əhəng və s.) bu qaydaya tabedir.

2) Rus dilindən alınma sözlərdə *t* samitindən əvvəl gələn *v* samiti *f* kimi tələffüz edilir. Məsələn: avtomat – a[f]tamat, evkalint – e[f]kalint, avtoportret – a[f]tapartret və s.

3) Söz ortasında işlənən qoşa *q* samitindən əvəlcisi *k'* kimi (*q* samitinin *kar* qarşılığı kimi) tələffüz olunur. Məsələn: rəqqasə – rə/k'/qasə, şaqqa – şa/k'/qa, baqqal – ba/ k'/qal və s.

4) Söz ortasında *kar* samitdən əvvəl gələn *q* samiti *kar* tələffüz olunur. Məsələn: rəqs – rə/k'/s, nöqsan – nö/k'/san, məqsəd – mə/k'/səd, Oqtay – O/k'/tay və s.

Kar samitlərin tələffüzü

1) *Kar* samitdən sonra gələn *t* cingiltililəşərək tələffüz olunur: dəf/t/ər, dəst/t/ə, məf/t/il, iş/t/irak, ix/t/iyar, tax/t/a, apos/t/rof, qals/t/uk və s.

2) Söz ortasında qoşa işlənən *t* samitinin ikncisi cingiltili tələffüz olunur: əlbət/t/ə, hət/t/a, Sət/t/ar və s.

3) *Kar* samitdən sonra gələn *k* səsi cingiltili tələffüz edilir: təş/k/il, əs/k/ər, seç/k/i, kəs/k/in, öt/k/ün və s.

4) Ortasında qoşa *k* işlənən sözlərdə ikinci *k* cingiltili tələffüz edilir: sək/k/iz, təşək/k/ür, Mək/k/ə və s.

5) Alınma sözlərin bir qismində işlənən *k* samiti özündən sonra incə sait gəldikdə *ke* kimi (dil ortası, partlayan və *kar* vəziyyətdə) tələffüz olunur. Məsələn, an/k/et, pa/k/et, Qor/k/i, ja/k/et, /k/isel, /k/inə və s. Həmin samitdən sonra qalın sait gəldikdə *k* dılarxası, partlayan və *kar* vəziyyətdə deyilir. Məs: /k/olxoz, yarmar/k'/a, mi/k'/rob və s. Bu qəbildən olan sözlərdə *k* əvəzinə *q* və ya *k* işlətmək qran/kran/, qlub /klub/, qanfet /konfet/, traxtor /traktor/, doxtor /doktor/, axtyor /aktyor/ tələffüz qüsurlarına yol vermək deməkdir.

6) *k* samiti ilə bitən sözlərdən sonra samitlə başlanan şəkilçi və ya söz gəldikdə həmin səs *y* samitinin *kar* qarşılığı ilə (bu səs tələffüzdə *x'* işarəsi ilə göstərilir) deyilir. Məsələn, inəklər – inəx'/lər, inək yağı – inə/x'/ yağı və s.

7) Ortasında qoşa *p* samiti işlənən sözlərdə ikinci *p* cingiltili tələffüz edilir: Məsələn, ağap/p/aq, hop/p/anmaq, tap/p/ıltı və s.

8) p samiti kar samitlə yanaşı gəldikdə cingiltili tələffüz olunur. Məs., res/b/ublika, eks/b/ort, as/b/irant və s.

Samitlər əvəzlənərək tələffüz olunur.

1) n samiti b, m samitlərindən əvvəl gəldikdə m kimi tələffüz edilir. Məs., Xanbaba – Xa[m]baba, tənbel – tən[m]bel, sünbül – sü[m]bül, şənbə – şən[m]bə, qənbər – qən[m]bər və s.

2) c samitindən sonra dil-diş samiti (t, d, s, z, n) gəldikdə c əvəzinə j tələffüz edilir. Məs., əcdad – ə[j]dad, səcdə – sə[j]də, vicdan – vi[j]dan, gecdir – ge[j]dir və s.

3) ç samiti ilə bitən təkhecalı sözlərdən sonra dil-diş samiti gəldikdə ç əvəzinə ş tələffüz olunur. Məs., qaçdı – qa[ş]dı, köçdü – kö[ş]dü, açsa – a[ş]sa, üç dəst – ü[ş] dəst, heç zaman – he[ş] zaman və s.

Səslər tələffüzdən düşür

1) st, şt və xt səs birləşmələri ilə bitən sözlərin sonunda t səsi həmin sözlərdən sonra samitlə başlayan şəkilçi və ya söz gəldikdə tələffüzdən düşür. Məsələn, dostluq (dostluq), dos sözü (dost sözü), güzəşsiz (güzəştiz), güzəş getmək (güzəşt getmək), xoşbaxdır (xoşbaxtdır), xoşbəx tələbə (xoşbəxt tələbə) və s.

2) Sözlərdə o və ö saitlərindən sonra v samiti gələrsə, v tələffüzdən düşür. Məs., dovşan – do:şan, dovğa – do:ğa, çovdar – ço:dar, növbə – nö:bə, lövbər – lö:bər və s.

3) Samitin yanaşı işləndiyi bəzi alınma sözlərdə t tələffüzdən düşür. Yazılır: dispetçer, resept, Rembrandt, Şmidt; deyilir: dispeçer, resep, Rembran, Şmid.

4) Bəzi alınma sözlərdə yanaşı işlənən qoşa samitdən biri tələffüz olunmur. Məsələn, attestat – a/t/estat, barrikada – ba/r/ikada, qrammatika – qra/m/atika, sessiya – se/s/iya, keyfiyyət – keyfi/y/ət və s.

Bəzi grammatik formaların tələffüzü

Bəzi şəkilçilər müəyyən şərait və məqam daxilində yazılışından fərqli tələffüz olunur ki, bu deyiliş tərzini orfoepik norma kimi qəbul edilir. Şəkilçilərin orfoepik tələffüzünə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

1. İsmiñ çıxışlıq hal şəkilçisi m, n samitləri ilə bitən sözlərdən sonra nan, nən şəklinde tələffüz olunur. Məsələn, adamdan – adam/nan/, atamdan – atam/nan/, milyondan – milyon/nan/, birindən – birin/nən/, məndən – mən/nən/ və s.

2. Üçüncü şəxsin xəbər şəkilçisindəki r samiti tələffüzündən düşür. Həmin şəkilçilər – dı, -di, -du, -dü formasında tələffüz olunur. Məsələn: şagirdidir – şagird/di/, həkimdir – həkim/di/, yazmışdır – yazmış/dı/ və s.

3. a, ə saitləri ilə bitən fellərə saitle başlanan şəkilçi artırıldıqda söz sonundakı açıq saitlər (a, ə saitləri) ahəng qanununa uyğun şəkildə müvafiq qapalı saitlərin biri ilə əvəz olunaraq tələffüz edilir. Məsələn: başlayır – başlayır, işləyir – işləyir, gözləyir – gözləyir, ovlayan – ovlayan və s.

4. II şəxs cəm şəkilçisi –sınız, –siniz, –sunuz, –sünüz bir heca ilə –sız, –siz, –şuz, –süz şəklinde tələffüz olunur. Məsələn: gedirsiniz – gedir/siz/, görürsünüz – görür/süz/, yorğunsunuz – yorğun/suz/ və s.

5. Sifət düzəldən –lı, –li, –lu, –lü şəkilçisi qoşulduğu sözün son samitindən asılı olaraq –rı, –ri, –ru, –rü; –dı, –di, –du, –dü; –nı, –ni, –nu, –nü şəklinde tələffüz olunur. Məsələn: ətli – ət/di/, unlu – un/nu/, dadlı – dad/dı/, qazlı – qaz/dı/, varlı – var/rı/, ətirli – ətir/ri/, qüsurlu – qusur/ru/ və s.

6. Cəm şəkilçisi –lar//lər qoşulduğu sözün son samitindən asılı olaraq –rar//rər, dar//dər, nar//nər şəklinde tələffüz olunur. Məsələn: qərarlar – qərar/rar/, dəftərlər – dəftər/rər/, qovunlar – qovun/nar/, gəlinlər – gəlin/nər/, işlər – iş/dər/, atlar – at/dar/ və s.

7. İndiki zaman III şəxsin cəmində işlənən fellərdə zaman şəkilçisi –ıl, –il, –ul, –ül şəklinde tələffüz olunur. Məsələn: alırlar – al/ıl/lar, gəlirlər – gəl/il/lər, oxuyurlar – oxu/yul/lar, görürlər – gör/ül/lər və s.

8. –ma//mə şəkilçisindən sonra y ilə başlanan şəkilçi gəldikdə inkarlıq şəkilçisinin saiti söz kökünün ahənginə uyğun qapalı saitle əvəz edilir. Məsələn: gəlməyim –

gəlm/i/yim, almayım – alm/ı/yım, oxumayım-oxum/u/yum, görməyim – görm/ü/yüm və s.

9. Nəqli keçmiş zaman şəkilçisindən sonra III şəxs xəbər şəkilçisi gəldikdə zaman şəkilçisindəki *ş* samiti tələffüz olunmur. Məsələn: baxmışsan – baxmısan, baxmışsınız – baxmısız, gəlmişsən – gəlmisən, gəlmişsiniz – gəlmisiz, oxumuşsan – oxumusan, oxumuşsunuz – oxumusuz və s.

10. *idi*, *imış* hissəçecikləri saitlə bitən isim, sifət və fellərə qoşulduqda hissəciyin əvvəlinci saiti düşür, sözün son saiti bitişdirici *y* samitinin təsiri ilə müvafiq qapalı saitə çevrilərək tələffüz olunur. Məsələn: *alsa idi* - /alseydi/, *gəlsə idi* - /gəlseydi/, *görsə imiş* - /göresymiş/, *xına imiş* - /xıneymiş/, *nəvə idi* - /nəveydi/, *dərə imiş* - /dəreymiş/, *ata idi* - /ateydi/, *ata imiş* - /ateymiş/, *acı idi* - /acyidi/, *quru imiş* - /quriymiş/, *xırda idi* - /xırdeydi/, *incə imiş* - /inceymiş/ və s.

11. *İlə* qoşması samitlə bitən sözlərdə *nan*, *nən*, saitlə bitən sözlərdə isə *ynan*, *ynən* şəklində işlədilir.

Samitlə bitən sözlərdə: müəllimlə – müəllimnən, məktəblə – məktəbnən, qardaşımla-qardaşımnan və s.

Saitlə bitən sözlərdə: küçə ilə – küçeynən, ana ilə – aneynan, sürü ilə – sürüynən, Arzu ilə - Arzuynan, nənə ilə – nəneynən və s.

12. *Üçün* qoşması tələffüzdə ahəng qanununa tabe olaraq əvvəlinci ü saitinin düşməsi ilə dörd variantda –*çin*, –*çin*, –*çun*, –*çün* şəklində tələffüz edilir: Məsələn, *anamız üçün* - /anamızçın/, *vətənimiz üçün* - /vətənimizçin/, *onun üçün* - /onunçun/, *üzüm üçün* - /üzümçün/ və s. Bu qoşma sonu *a*, *ə* saitləri ilə bitən sözlərdən sonra gəldikdə həmin saitlər bitişdirici *y* samiti qarşısında *e* qapalı saitə çevrilərək tələffüz olunur. Məsələn, *ana üçün* - /aneyçün/, *idarə üçün* - /idareyçün/ və s.

Mürəkkəb qısaltmaların (abreviaturaların) tələffüz qaydaları.

Baş hərflərdən ibarət mürəkkəb qısaltmalar aşağıdakı şəkildə tələffüz olunur:

a) səslərin adı ilə oxunanlar: YAP – (Yeni Azərbaycan Partiyası), ABŞ (Amerika Birləşmiş Ştatları), AVCIYA (Azərbaycan Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası), ATƏT, YUNESKO, AŞPA (Avropa Şurası Parlament Ansambleyası) və s.

b) hərflərin adları ilə oxunanlar: MSK (emseka), (Mərkəzi Seçki Komissiyası), MDB (emdebe), (Müstəqil Dövlətlər Birliyi), BMT (beemte) (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı) və s.

c) bütöv şəkildə, tərkibdəki sözlərlə oxunanlar: DYP (Dövlət Yol Polisi), KİV (Kütləvi İnformasiya Vasitələri), QDİƏ (Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı), AMEA (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası), ADPU (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) və s.

ç) ixtisarla yazılan ad və ata adları bütöv oxunur: N.Ə.Abdullayev, Z.T.Məmmədov, T.İ.Tahirov və s.

ALINMA SÖZLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə başqa dillərdən xeyli miqdarda söz daxil olmuşdur ki, onların çoxu bu gün hamı tərəfindən başa düşülür, həm yazılır, həm də şifahi nitqdə geniş şəkildə işlənir. Bu cür sözlərin böyük hissəsi rus dili, bu dil vasitəsi ilə Avropa dillərindən alınmalardır. Məsələn: *rus dilindən*: paroxod, parovoz, katyuşa, kosmonavt, kosmos, artist və s.; *yunan dilindən*: lent, ikona, monastır, maqma, bazis, qalaktika, kafedra, metro, atom, anonim, sinonim və s.; *alman dilindən*: buterbrod, sex, orden, lift, kran, ştap, fleyta, kurort, vafli və s.; *fransız dilindən*: ansambl, jarqon, balet, taksi, büro, paraşüt, bandrol, blaknot, depo, loja, mebel, kaşne, janr, kotlet və s.; *italyan dilindən*: tenor, opera, libretto, ariya, fleyta, karnaval, fortepiano, kantata, novella, duet, mozaika, benzin, soda, mumiya, pomidor və s.; *ingilis dilindən*: vağzal, tramvay,

ekskalator, reys, tunel, konveyer, klub, tort, traktor, boks, xokkey, start, lider, basketbol, film, kompas, vimpel, reyd və s. Bu sözləri işlənmə dairəsinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Məişətlə əlaqədar əşya və geyim adları: qaloş, şlyapa, şotka, lampoçka, televizor, çaynik, kran, parket, palto, kaşne, brezent, şnur, şifer, qalstuk, furajka, bokal, royal və s.

2. Elm və texnikaya aid sözlər: enerji, teleqraf, texnika, anatomiya, morfologiya, orqanizm, tembr, transkripsiya, ultra, urologiya, uran, maqnit, ellips, fizika, operator, xlor, ştat və s.

3. Mədəni-maarif və incəsənətə aid sözlər: teatr, klub, balet, jest, pantomimika, konsert, salon, yolka, harmoniya, fleyta, opera, simfoniya, konservatoriya və s.

4. Sənaye və kənd təsərrüfatına aid sözlər: fabrik, zavod, briqada, metallurq, silos, kombayn, hektar, plantasiya, armatur, asfalt, kran, filial, problem, bitum, kanal və s.

5. Tibbə aid sözlər: doktor, rentgen, mikrob, feldşer, terapevt, infarkt, insulin, malyariya və s.

6. Hərbi sənayeyə aid olan sözlər: atom, baza, binokl, snayper, marşal, kater, zona, mina, palata, tank və s.

7. İdmana aid olan sözlər: tennis, lider, finiş, start, olimpiada, həndbol, boks, kubok, grossmeyester, gimnastika, manevr, marafon, taktika və s.

Alınma sözlərin əksəriyyəti mənbə dillərin məqbul sayılan orfoepik normaları əsasında tələffüz olunur. Yalnız bir qrup alınma sözün tələffüzündə dilimizin spesifik normaları əsas götürülür.

Yazı vasitəsilə danışığa daxil olan söz və terminləri mənbə və Azərbaycan dilində yazılış və tələffüzü baxımından aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Rus dilinin orfoepik normaları əsasında tələffüz olunanlar:

a) rus dilində tələffüzü yazılışından fərqlənməyən sözlər: bint, traktor, rels, spektr, temp, pult, marşal, antrakt, inkubator, elektrik, orqan, matros, maqnit və s. Bu cür sözlər

bizim dildə də yazıldığı kimi tələffüz olunur. Başqa sözlə, bu qəbildən olan sözlərin deyilişində (eləcə də yazılışında) mənbə dilin orfoepik və orfoqrafik normaları əsas tutulur.

b) rus və Azərbaycan dilində yazılışca fərqlənən sözlər. Rus dilində: apparat, kasseta, massaj, şosse, vokzal, kristall, million, qramm; Azərbaycan dilində: aparat, balon, kaset, masaj, şose, vağzal, kristal, milyon, qram. Bu tipli sözlər mənbə dildə yazılışından fərqli tələffüz olunur. Azərbaycan dilində isə həmin sözləri yazılışı tələffüzünə uyğunlaşdırılmış, orfoepiyası ilə orfoqrafiyası arasındakı fərq aradan qaldırılmışdır.

v) həm mənbə dildə, həm də Azərbaycan dilində yazılışı ədəbi tələffüzdən fərqlənən sözlər. Yazılır: lokator, komediya, korroziya, lokomotiv, attestat deyilir: l(a)kator, k(a)mediya, k(a)(r)eziya, l(a)k(a)m(a)tiv, a(t)estat. Bu qrupa daxil olan sözlər mənbə dilin orfoepik və orfoqrafik normalarına uyğun şəkildə yazılır və tələffüz olunur.

2. Dilimizin orfoepik normalarına uyğunlaşdırılaraq tələffüz olunanlar:

a) vurğusu dilimizə uyğunlaşdırılaraq deyilən sözlər. Rus dilində la'mpa, su'mka, se'ment, ça'ynik, şa'pka, ko'fta, va'nna, knö'pka, ma'rka, fo'to kimi deyilən sözlər Azərbaycan dilində lampa' sumka', seme'nt, çayni'k, şapka', kofta', vanna', knopka', marka', foto' kimi tələffüz olunur.

b) əslindən fərqli olaraq yazılış və deyilişi dilimizə uyğunlaşdırılan sözlər:

Rus dilində	
yazılır	deyilir
planeta	planeta
apteka	apteka
vedro	v(i)dro
vokzal	v(a)kzal
fonar	f(a)nar

Azərbaycan dilində

yazılır	deyilir
planet	planet
aptek	aptek
vedrə	vedrə
vağzal	vağzal
fənər	fənər

Alınma sözlər aşağıdakı orfoepik qaydalar əsasında tələffüz olunur:

Saitlərin tələffüzü ilə bağlı orfoepik qaydalar.

1. Alınma sözlərin böyük bir qrupunda vurğusuz hecadan əvvəlki hecadakı (və ya hecalardakı) *o* saiti *a* kimi tələffüz olunur. Yazılır: problem, proqram, omonim, ornament, olimpiya, orkestr, mikroskop; deyilir: pr(a)blem, pr(a)qram, (a)monim, (a)rnament, (a)limpiya, (a)rkestr, mikr(a)skop.

Qeyd: folklor, roman, Zolya, Sokrat, noyabr, oktyabr, Şopen, Mopassan, Flober, foto, fotoetüd, fotoalbom, fosfat, fokstrot və s. kimi bir qrup sözün deyilişi bu qaydaya tabe deyildir.

2. Sözün vurğusuz hecasındakı *i* saiti bəzən qısa (zəif) tələffüz olunur.

Yazılır: dirijabl, dirijor, seminar, orijinal, univermaq;

Deyilir: dir(i)jabl, dir(i)jor, sem(i)nar, or(i)jinal, un(i)vermaq.

3. Sait qoşalığı olan sözlər aşağıdakı çalarda tələffüz olunur:

a) *ai*, *ia*, *io*, *iu* qoşalıklı sözlərin tələffüzündə bu saitlər arasında *y* samiti artırılır və *i* saiti bir qədər qısa tələffüz olunur. Məsələn: yazılır: divizion, simpozium, epidiaskop, artezian; – deyilir: diviz(iyo)n, simpoz(iyu)m, epid(iya)skop, artez(iya)n.

b) *ea*, *eo* sait birləşməli sözlərdə həmin saitlərdən birincisi (*e* saiti) *i* ilə əvəz olunur, qoşalığ *iyo*, *iya* çalarında

üz edilir. Məsələn, yazılır: teatr, okean, realizm, ologiya, teorem; – deyilir: t(iya)tr, ok(iya)n, r(iya)lizm, iyalogiya, t(iya)rem.

v) *ao*, *au*, *ua* qoşalığı olan sözlərdə (raund, aktual, pauza, fauna və s. kimi sözlərdə) saitlər, əsasən, *diği* kimi deyilir.

Samitlərin tələffüzü ilə bağlı orfoepik qaydalar.

1. Sonu *b*, *d*, *v* samitləri ilə bitən sözlər ayrılıqda ləndə, onlardan sonra samitlə başlanan şəkilçi və ya söz ləndə söz sonundakı cingiltili samitlər karlaşaraq tələffüz olunur. Məsələn, *mikro(b)*, *mikro(b)suz*, *mikro(b) düşmək*; *spekti(v)*, *perspekti(v)lik*, *perspekti(v) plan*; *zavo(d)*, *o(d)dan*, *zavo(d) tikmək* və s.

2. Söz daxilində *kar* samitdən əvvəl gələn *v* samiti karlaşaraq tələffüz olunur. Məsələn: *a(v)tomat*, *A(v)striya*, *tobus*, *e(v)feizm*, *o(v)çarka*, *e(v)kalipt* və s.

3. *p*, *t*, *f* *kar* samitləri *s* saiti ilə yanaşı gəldikdə bir lər cingiltili tələffüz olunur. Məsələn: *res(p)ublika*, *p(i)rin*, *ra(p)sodiya*, *as(t)ronom*, *apos(t)rof*, *İs(t)ambul*, *s(t)uk*, *as(f)alt*, *fos(f)or*, *atmos(f)er* və s.

4. *k* samiti qalın hecalı sözlərdə dılarxsa, partlayan, *kar* mit kimi tələffüz olunur. Məsələn: *(k)urort*, *a(k)tyor*, *Jonfrans*, *mi(k)rob*, *(k)ran*. *K* başqa məqamda – incə saitli caların sonunda gəldikdə də həmin tərzdə (dilarxsa, partlayan, *kar*) tələffüz edilir. Məsələn: *akademi(k)*, *elektri(k)*, *mi(k)rob*, *fabri(k)* və s.

5. Vurğusu qoşa samitlərdən sonra vurulan sözlərin üəyyən bir qrupunda həmin samitlərin biri tələffüzdən düşür. Yazılır: akkord, kollektiv, kommentariya, attestat, akumlyator, qrammatika, korrektor; – deyilir: a(k)ord, a(l)ektiv, ka(m)entariya, a(t)estat, a(k)umlyator, qra(m)atika, re(r)ektor.

Bu qəbildən olan digər bir qrup sözlərdə qoşa samitlər uzun səs keyfiyyətində (bir samit yarım kəmiyyətində) tələffüz olunur. Yazılır: assimilyasiya, Hannibal, immunitet,

perron, effekt; – deyilir: a(s:)imilyasiya, Ha(n:)ibal, i(m:)unitet, pe(r:)on, e(f:)ekt.

Vurğusu qoşa samitlərdən əvvələ düşən sözlərdə cüt samitlər uzun kəmiyyətdə (və ya yazıldığı kimi) tələffüz olunur. Yazılır: dollar, novella, elleps, qamma, madonna, kassa, libretto, professor, propeller; – deyilir: do(l:)ar, nove(l:)a, e(l:)epis, mado(n:)a, ka(s:)a, libre(t:)o, profe(s:)or, prope(l:)er.

7. *st* səs birləşməsi ilə bitən sözlər ayrılıqda işləndikdə, həmin sözlərdən sonra samitlə başlanan şəkilçi və söz gəldikdə birləşmədəki ikinci samit tələffüzdən düşür. Yazılır: manifest, manifestdə, manifest vermək; – deyilir: manifes, manifesdə, manifes vermək.

Alınma sözlərin bəzində vurğu əvvəlinci, bəzində ortada gələn, bəzində isə sonuncu heca üzərində tələffüz olunur. Məs.: *a) vurğusu birinci hecaya düşən sözlər*: ariya, bazis, bosman, bunker, yarmarka, yumor, kabel, kassir, kater, lupa, orden, opera və s.; *b) vurğusu orta hecada tələffüz olunan sözlər*: akvarium, ekzotika, grammatika, ornament, diktator, konstitusiya, gigiyena, notarius, uroloq və s.; *v) vurğusu son hecada deyilən sözlər*: aqreqat, bomba, vitamin, qarnizon, dialog, kiloqram, manevr, sovka, foye və s.

Vurğusu söz əvvəli və ortasında gələn sözlərə şəkilçi artırıldıqda vurğunun yeri sabit qalır, dəyişilmir. Məs: a'riya – a'riyalar, le'ksika – le'ksikaya, o'pera – o'peranın, Ame'rika – ame'rikalılar, dikta'tor – dikta'torluq və s.

Vurğusu son hecaya düşən sözlərə şəkilçi (və ya şəkilçilər) artırıldıqda vurğu axırncı hecanın üzərində tələffüz olunur. Məsələn: memua'r – memuarla'r, vitami'n – vitaminlə'r, benzi'n – benzinsi'z və s.

Alınma sözlərin dilimizin fonetik sisteminə uyğun gəlməyən bəzi spesifik cəhətləri (sözlərdə saitlərin və samitlərin yanaşı işlənməsi, çoxhecalılıq, heca vurğusunun qeyri-sabitliyi və s.) onların yazılış və tələffüzünü çətinləşdirir. Bu səbəbdən nitqə bir sıra orfoepik və

orfoqrafik qüsurlara yol verilir. Həmin qüsurları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Kitab tələffüzü ilə bağlı qüsurlar: orfoepiyanı orfoqrafikasıdan fərqli olan sözlər yazıldığı kimi tələffüz edilir. Məsələn: morfologiya (marfalogiya), poeziya (paeziya), postament (pastament), fonetika (fanetika), Odessa (Adessa), akkordeon (akardiyon), qrammatika (qramatika) və s.

2. Sözlər yerli dialektə və ya adi danışığ dilinə uyğun şəkildə yazılır və deyilir. Məsələn: oxtiyabr (oktyabr), Ukranya (Ukrayna), kərtəf (kartof), işkaf (şkaf), qruppa (qrup), qosmos (kosmos), rezin (rezin), birqədər (briqadır), deputat (deputat) və s.

Bu qrupa aid edilən qüsurların digər qismi heca vurğusunun düzgün deyilməməsi ilə bağlıdır. Bu özünü iki şəkildə göstərir: a) vurğunu sonrakı hecadan əvvəlki heca üzərinə keçirilməsi. Məsələn: fone'm, reji'm, mode'l, pedaq'o'q, morfe'm əvəzinə fo'nem, re'jim, mo'del, peda'qoq, mo'rfem deyilməsi; b) əksinə, əvvəlki hecadakı vurğunun sonrakı heca üzərinə keçirilməsi. Məsələn: ka'fedra, o'pera, o'rden, fi'zika, fi'rma, Lo'ndon, o'fis, meta'fora, si'ntez əvəzinə kaf'e'dra, ope'ra, orde'n, fizi'ka, firma', Londo'n, ofi's, metafo'ra, sinte'z kimi tələffüz olunması.

Alınma sözlərin deyiliş və yazılışında yol verilən qüsurlar nitqə ümumi bir pozğunluq gətirir. Belə tələffüzlə (həm də yazılışla) ifadə olunan nitqin məzmunu itir və ya çətin anlaşılır, təsir gücü azalır. Qüsurlu tələffüz yazıya da öz mənfi təsirini göstərir. Yazılı işlərdə sözlərin, xüsusilə alınmaların nöqsanlı deyilişindən irəli gələn orfoqrafik səhvlərə tez-tez təsadüf etmək mümkündür. Deməli, yazıdakı qüsurları aradan qaldırmaq üçün, birinci növbədə alınma söz və terminlərin nitqdə düzgün deyilməsinə nail olmaq lazımdır. Bunun üçün yararlı sayılan vasitələrdən biri alınma sözlərin düzgün yazılış və tələffüz şəklini göstərən sorğu kitabları, sözlüklər, lüğətlərdir. Bu cür vəsaitin olmaması nəticəsidir ki, danışanlar çox zaman nə cür tələffüz etməyin düzgün

olduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Eyni çətinlik alınma sözlərin yazılışında da özünü göstərir. Belə bir ehtiyac nəzərə alınaraq bu sətirlərin müəllifləri tərəfindən alınma sözlərin yığcam orfoqrafik və orfoepik lüğəti tərtib olunmuşdur. Lüğətə təxminən 4 minə yaxın söz daxil edilmişdir. Oraya nisbətən çoxışlənən, həm də yazılış və tələffüzündə müəyyən çətinliklərin qarşıya çıxma bilməsi ehtimal olunan sözlər, terminlər, coğrafi yer adları, məşhur şəxsiyyətlərin adları və s. salınmışdır (8).

NİTQİN ÜSLUBLARI

Nitq üslubu danışanın (eləcə də yazanın) dil vasitələrindən, onun fonetik, leksik və grammatik imkanlarından məqsəd və məqama uyğun istifadə edə bilmə tərzidir, sistemidir. Bu istifadə bir sıra amillərlə, şərtlərlə (ünsiyyətin şəraiti, məqsədi, müsahibin marağı, anlama səviyyəsi və s.) bağlı olur və müxtəlif formalar kəsb edir. Bir halda danışan müsahibindən nəyisə öyrənmək və ya ona hər hansı əşya, hadisə barədə məlumat vermək, başqa bir halda təbiət və cəmiyyətdəki hadisələr, qanunauyğunluqlarla bağlı biliklərini şərh etmək, digər bir halda əşya və hadisələrin təsvirində müsahibin hisslərinə, duyğularına təsir göstərmək və sair məqsədləri qarşısına qoyur. Üslub fərddir, danışanların hər birinin özünəməxsus nitq üslubu vardır.

Eləcə də ünsiyyətin hansı şəraitdə (rəsmi, qeyri-rəsmi yerlərdə, bir nəfərlə və ya kollektivlə, savadlı və ya savadsızla, uşaqla və ya böyüklə, tanışla və ya yadla və başqaları ilə) baş verməsi onu (nitqi) şəraitə uyğun formalarda qurmağı, dil vasitələrindən məqsədəuyğun şəkildə istifadə edə bilməyi tələb edir. Bütün bunlar (ünsiyyətin məqsəd və şəraitə uyğunluğu) dilin (nitqin) üslublarını yaradır ki, dilçilik ədəbiyyatında onların bir sıra növlərindən bəhs olunur: bədii üslub, elmi üslub, ictimai-publisistik üslub, rəsmi üslub, şəxsi yazışma üslubu.

Qeyd: Nitq mədəniyyətinin mərkəzi mövzularından olan üslub normalarına mövcud dilçilik ədəbiyyatında,

slıklərdə, monoqrafiyalarda işlənən səviyyədə aydınlıq
irilməməsi, dürüstləşmə aparılmaması mədəni nitq
sələlərinin işlənməsində müəyyən çətinlik yaradır.

Bu üslubların həm ümumi, həm də fərqli xarakterik
cəhətləri vardır ki, natiqlik sənətində bunların nəzərə alınması
zərurətə əhəmiyyət kəsb edir. Natiq, mühazirəçi öz nitqini
müəyyənləşdirərək, məqsədə uyğun şəkildə qurmağı bacarmalıdır.
Bəhsiz ki, eyni mövzuda (məsələn, «Dövlətimizin iqtisadi
səbəbi» mövzusunda) söhbət auditoriyadan asılı olaraq
fərqli şəkildə aparıla bilər. Əgər auditoriyada
müəyyənləşdiricilər ziyalılarsa, mütəxəssislərsə belə auditoriyada
nitq, əsasən, elmi üslubda qurulmalıdır. Əgər həmin söhbət
ictimai auditoriyalarda aparılırsa, orada nitq sadə şəkildə
qurulmalı, rəqəmlərə, elmi faktlara az müraciət olunmalı, uzun
və mürəkkəb cümlələrə, qəliz termin və ifadələrə yol
verilməməlidir.

Nitq situasiyası söylənilən fikrin həm forması, həm də
məzmununa öz təsirini göstərir. Hər hansı bir hadisə, əşya
haqqında məlumat (məzmun) adi danışq dilində bir cür (bir
qədər səthi, rəhbərsiz, lüzümsüz təkrarlarla, subyektiv
fikirlərlə və s.) söylənilərsə, digər üslublarda (məs.: elmi
üslubda) həmin fikirlər daha dəqiq, yığcam, məntiqi, obyektiv,
səbəb-nəticə əsasında ifadə olunur. Bu fərq fikrin ifadə
formasında da özünü göstərir. Birincidə fikirlər təbii şəkildə,
sərbəst formada söylənilir, yarımçıq cümlələr işlədilir,
söylənənlərə münasibət bildirilir, ara sözlər, xitablar, nidalar
və sairədən istifadə olunur. İkincidə isə (elmi üslubda) fikirlər
sübutlarla, faktlarla, məntiqi ardıcılıqla şərh olunur,
ümumiləşdirilmə aparılır. Burada hər cür termindən,
anlayışdan, ölçülü – biçimli cümlələrdən istifadə olunur.¹
Əgər həmin fikir başqa üslubda, məsələn, deyək ki, bədii
üslubda ifadə olunursa, orada canlı təsvirə, təəssürat və
duyğulara, bədiilik və emosionallığa, onları yaradan ifadəlilik

¹ Qeyd: Terminlər təkcə elmi üslubda işlənmir. Digər üslubların da, məsələn, publisistik, dəftərxana yazışma üslublarının da özünəməxsus terminləri vardır.

vasitələrinə, məcazi mənalı sözlərə və ifadələrə, nida, əmr və sual cümlələrinə, intonasiyaya və s. geniş yer verilir.

Deyilənlərdən heç də belə bir nəticə çıxmamalıdır ki, nətiq öz nitqini hər hansı bir üslub çərçivəsində qurmalı, digər üslublara məxsus ifadə tərzindən istifadə etməməlidir. Bu heç də belə deyildir. Mühazirəçi öz nitqinin təsirini artırmaq, dinləyiciləri fəallaşdırmaq, onların marağını ələ almaq və s. məqsədi ilə digər üslublara da müraciət edə bilər. Məsələn, elmi mövzuda mühazirə oxunarkən ehtiyac hiss olunarsa və onun üçün münasib məqam yaranarsa, obrazlı ifadələrdən, sözlərdən, atalar söz və məsələlərdən, aforizmlərdən, şer parçalarından və sairədən istifadə edilə bilər. Lakin bu müəyyən ölçüdə olmalı, ümumi üsluba xələl gətirməməlidir.

Bu nöqteyi-nəzərdən zamanəmizin görkəmli nətiqi H.Əliyevin nitqləri mühazirəçilər üçün ən yaxşı nümunədir. «H.Əliyevin nitqlərində, çıxışlarında ədəbi dilin bütün funksional üslubları bir vəhdətdə götürülür, orada yeri gəldikcə bütün üslub növlərindən istifadə edilir. Bununla belə, nitqin mövzusundan, auditoriyanın tərkibindən və səviyyəsindən asılı olaraq onun nitqlərində həmişə üslub uyğunluğu gözlənilir və bu məsələ nətiqin ciddi nəzarəti altında olur. H.Əliyev elmi işçilərin yığıncağındakı nitqində əksər elmi üslub ünsürlərinə, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin qurultaylarında və tədbirlərində bədii üslub ünsürlərinə daha geniş yer verirsə, dövlət və hökumət aparatı əməkdaşlarının tədbirlərində daha çox işgüzar, ictimai-siyasi üsluba əsaslanır. Xarici ölkələrdə səfərdə olarkən müxtəlif xalqların müxtəlif səviyyəli auditoriyalarında rəsmi üslub, diplomatiya əsas götürülürsə, kənd zəhmətkeşləri, qaçqınlar və məcburi köçkünlərlə söhbətlərində, onların qarşısındakı çıxışlarında, nitqlərində məişət-danışiq üslubi aparıcı rol oynayır» (30. s. 86).

Nitqin üslub baxımından müvafiqliyi ayrı-ayrı nitq üslublarında uyğun ifadə formalarına (söz, söz birləşməsi, qrammatik kateqoriya, sintaktik quruluşlar və sairəyə) və

anunauyğunluğa riayət olunmasını tələb edir. Bu tələbin gözlənilməməsi, məzmunu uyğun gəlməyən ifadə formasının şlədilməsi nitqin effektini və təsir gücünü azaldır. Kompyüter texnikasının orta məktəbdə öyrədilməsi mövzusunda dissetasiya müdafiəsi idi. Sovetin üzvlərindən bir nəfərə söz verildi. O öz çıxışına şerlə başladı. Onun danışığı başdan-başdan obrazlı sözlər, təmtəraqlı cümlələrdən ibarət idi. Çıxışının sonunu da şerlə bitirdi. Onun çıxışı elə təəssürat yaradırdı ki, sanki burada hər hansı bir ədəbi mövzuda yazılmış əsər haqqında rəy söylənilir. Zaldakılar bu danışığa tərzinə təəccüb etdilər, etirazlarını bildirdilər. Sədr bunu hiss edərək dedi: «Axı belə danışmaq, çıxış etmək kimə lazımdır. Siz ədəbi məclisdə, evdə, küçədə danışmırsınız. Elmi məclisdə, elmi əsər barədə rəyinizi bildirirsiniz. Ona görə də elmi dildə danışmalı, əsər barədə dəlillərlə, sübutlarla fikir söyləməli, münasibət bildirməlisiniz». Gətirdiyimiz bu misallar göstərir ki, natiq situasiyanı nəzərə almalı, nitqini həmin situasiyaya uyğun qurulmalıdır. Nitq üzərində apardığımız bir müşahidəni bu baxımdan nümunə göstərək. Biz – bu sətirlərin müəllifləri M.F.Axundov adına Opera və Balet Teatrının tamaşa zalında Böyük Vətən Müharibəsinin 60 illik yubileyi münasibətilə «Bakı qəhrəman şəhəridir» mövzusunda Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyasının prezidentinin çıxışını – məruzəsini dinləməli olduq. Ciddi, rəsmi üslubda qurulan çıxışdan böyük zövq aldığımız. Natiqin aydın diksiyası, gözəl intonasiyası, fərdi deyim maneraları, haqqında danışdığı məsələni özünəməxsus tərzdə mənalandırmaq bacarığı, daxili məntiq, elmi-fəlsəfi təhlil, dediklərini əsaslandırmaq üçün gətirdiyi faktlar, sübutlar, gəldiyi nəticələr və s. onu dinləyənlərdə qibtə doğururdu. Bu nitq sona qədər böyük maraqla dinlənildi.

Həmin natiqin başqa situasiyada – kollektiv üzvlərindən birinin yubiley şənliyindəki nitqini dinləmək də bizə müəssər oldu. O xeyli sərbəst danışdı. Atmacaları, duzlu söhbətləri, məzəli xatirələri, replikaları, incə yumoru ilə həm

yubiliyara, həm də orada iştirak edənlərə xoş ovqat gətirir, yubiley tədbirlərinin təsirini artırır.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, mədəni nitqə yiyələnmək üçün təkcə ədəbi dilin normalarına riayət etmək kifayət deyildir, belə bir keyfiyyətin yaranması üçün dilin üslub normalarını, çalarlarını da gözləmək lazımdır. Ona görə ki, «... nitq mədəniyyəti ədəbi dilin qaydalarının və funksional üslubların normal sistemidir» (32. s. 94).

BƏDİİ ÜSLUB

Bu üslubda yazıcının varlıqla bağlı fikir və düşüncələri bədii şəkildə, müxtəlif təsvir vasitələri ilə ifadə olunur. Bədii üsluba bədii dil də deyilir. Bu üslubun tarixi digər üslublarla müqayisədə qədimdir. Bədiilik, müxtəsərlik, yığcamlıq, lakoniklik bədii üslubun əsas xüsusiyyətlərindəndir. Bədii üslubda insanı, onun yaşadığı həyatı təsvir etmək üçün dilimizdəki sözlərin müxtəlif məna qruplarından – omonimlərdən (eyni səslənməyə malik olan sözlərdən), sinonimlərdən (yaxın mənanı ifadə edən sözlərdən), antonimlərdən (mənası zidd olan sözlərdən), məcazların müxtəlif formalarından (bənzətmə, metafora, simvol, kinayə, mübaligə və s.), hətta vulqar leksika, jarqon, köhnəlmiş və ya dilə yenicə gəlmiş sözlərdən istifadə olunur. Aşağıda verilən eyni mətnin müxtəlif ifadə şəkillərini müqayisə etsək, bədii üslubun, ifadəlilik emosionallıq baxımından nitqdəki rol və əhəmiyyətini aydın görə bilərik.

Adi üslubda.

«Dağın ətəyində bir yer. Çoban ney çalır. Meşə yuxudan oyanır. Günəş çıxır. Şeh quruyur. Qoyunlar mələşir, quzular qarışır, ana qoyunlar öz balalarını tumarlayır. Quzular analarını əmirlər. Sürü yavaş-yavaş dağın ətəklərinə yayılır. Bizim maşınımız yola düşür. Maşın bizi mənzərədən uzaqlaşdırır».

Bədii üslubda.

«Sıldırım qayalı, başı qarlı, ətəkləri yaşıl çəmənli dağın yaxınlığında bir yer. Səhərin şirin yuxusundan yenicə oyanmış

çoban ətrafa züm-zümə salan ney çalırdı. Gecənin dəhşətli qaranlığında yorğun adamlar kimi ağır yatmış meşə öz şirin yuxusundan yavaş-yavaş oyanırdı. Utancaq şərqli qızlarına məxsus bir əda ilə gizlənpac oynayırmış kimi görünüb batan günəş sıldırım qayaların arxasından nəhəng yanar kürə kimi çıxırdı. Günəşin göz qamaşdıran şüaları altında inci danələri kimi parlayan, yaşıl yarpaqları və çiçəkləri bahar nuru ilə çimdiren səhər mehi körpə uşağın üzünə çilənmiş ana südü kimi izsiz, ləkəsiz quruyurdu. Çobanın təhriki ilə isti qazmadan qızıl nura boyanmış yaşıl yamaca köpüklənən dağ çayı kimi hərəkət edən qoyunlar ətrafdakı süku pozaraq mələşir. Səbhə qədər bala həsrəti çəkən qoyunlar səbirsizliklə ana qoynuna sığınmaq üçün can atan quzulara qarışır. Anaş-anaş qoyunlar öz balalarını sinələrinin altına alaraq elə bil ki, onları tumarlayırdı. Dəcəl çevik quzular isə ana südünə həsrət uşaqlar kimi acgözlüklə öz analarını əmirdilər. Sürü insan gözünün güclə seçə biləcəyi bir sürətlə dağın ətəklərinə yayılırdı. Bizim içi müxtəlif eksponatlarla dolu maşınımız yola düşdü. Get-gedə şoran dağ gölünü xatırladan sürü insan gözünün istirahəti üçün gözəl lövhə olan yaylaqda hələ də görünürdü. Maşın əyri-üyrü yollarla Azərbaycan xalısı kimi əlavən çiçəklərlə bəzənmiş qarşdakı böyük düzə çıxır, təbiətin insana bəxş etdiyi bu gözəl mənzərədən bizi uzaqlaşdırırdı».

Bədii dil iki üsluba bölünür:

Nəzm üslubu və nəsr üslubu. Nəzm üslubu nəsr üslubundan fərqli cəhətlərə malikdir. Bu üslubda müəyyən ölçülər gözlənilir: söz və ifadələrin heca tərkibi, bölgü, qafiye, ritm, sətirdəki sözlərin mütənasib şəkildə növbələnməsi və s. Bu üslubda daha çox yığcam, mənalı, təsirli, məzmun və mənası ilə yanaşı ahəngdar, musiqili söz və ifadələr işlədilir. Nəsr üslubunda yazılan əsərlərin (hekayə, oçerk, roman və s.) dili sərbəstdir. Oradakı sətirlərin həcmi və ya xüsusiyyətləri barədə sərtlər qoyulmur. Nəsr üslubunda şer dilinə nisbətən həqiqi və müstəqim mənalı sözlərə daha çox üstünlük verilir.

Elmi üslub. Bu üslub elmi əsərlər üslubudur. Elmi üslub bədii üslubdan aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə fərqlənir:

1. Terminlərə geniş yer verilir. Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilinə aid yazılan əsərdə fonetika, assimilyasiya, dissimilyasiya, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksika, onomologiya, semosiologiya, frazeologiya, derivatologiya və s.; ədəbiyyatşünaslığın əsasları fənninə dair əsərdə konpozisiya, lirik növ, epik növ, dram növü, satira, yumor, metafora, sineqdoxa, klassizm, sentimentalizm və s. terminlərdən, ifadələrdən istifadə olunur.

2. Mücərrəd mənalı sözlər çox işlənir: Məs: məfhum, təkamül, quruluş, mitinq, tərbiyə, həyat, kütlə, məğlub-edilməz, tərəqqi, həcm və s.

3. Beynəlmiləl sözlər və terminlərə daha çox təsadüf olunur.

4. Bu üslubda şərh olunan fikirlər konkret, dəqiq və birmənalıdır.

Sözlər müstəqim (əsil) mənada işlədilir. Məcəzi (köçürmə) mənalı sözlərə az təsadüf olunur. Emosionallıq, obrazlılıq bu üsüb üçün xarakterik deyildir. Amma bununla belə elmi üslubda yazılan əsərlərdə də bəzən məcazi mənada söz və ifadələr işlədilir. Məsələn, kimya tədrisi metodikasına dair yazılan vəsaitdə «incə, ancaq ciddi bir sual», «həyata pəncərə olan kimya», «dərman qoxulu laboratoriya», «ağ xalatl balalarımız» və s. kimi ifadələr, cümlələr işlənmişdir ki, bunlar elmi üslub baxımından məqbul sayılmır.

5. Mürəkkəb cümlə tipinə daha çox üstünlük verilir.

6. Sual və əmr cümlələri demək olar ki, işlədilmir.

7. İşarələrdən istifadə olunur. Məsələn, dilimizin səs sisteminin, dialektlərin tədqiqi zamanı transkripsiya işarələri tətbiq edilir. Eləcə də digər elm sahələrində müvafiq işarələrdən istifadə olunur.

8. Məsələlər səbəb və nəticə əlaqələrinin müəyyən-ləşdirilməsi, ümumiləşdirmələr aparılması və nəticə çıxarılması istiqamətində izah edilir, şərh olunur.

9. Elmi üslub yığcamlıq və dəqiqlik tələb edir. Yəni mətləbə daxil olmayan fikirlərə, yaygın mihakimələrə, uzunçuluğa, ehtiyac olmadan haşiyədən çıxma hallarına və s. yol verilməməlidir.

Deyilənlərdən heç də belə bir nəticə çıxmamalıdır ki, elmi üslubda danışan və ya yazan digər üslublara müraciət etməməlidir. Elmi məsələləri şərh edən nətiq ehtiyac duyduqda (diqqəti daha çox cəlb etmək, fikrin təsirini artırmaq, nitqə müəyyən canlılıq gətirmək və s.) bədii dilə məxsus vasitələrdən – obrazlı ifadələr, aforizm, atalar sözü və sairədən istifadə edə bilər. Hər halda bu müəyyən ölçüdə olmalıdır.

İctimai – publisistik üslub. Qəzet, jurnal, ictimai-publisistik və tənqidi məqalələr bu üslubda yazılır. Radio və televiziya verilişləri də bu üslubda aparılır. Bu üsluba mətbuat üslubu da deyilir. İctimai-publisistik üslubda fikirlər ümumən quru, rəsmi dillə ifadə olunur. Emosionallığı, obrazlılığı yaradan dil vasitələrinə – epitet, metafora, inversiya, nida, sual və sairəyə demək olar ki, az yer verilir. Lakin bununla belə, qəzetlərdə, jurnallarda очерк, felyeton və hekayələr də verilir ki, bunlar maraqla oxunur, oxucuya yaxşı təsir bağışlayır. Mətbuat üslubunun başlıca xüsusiyyəti dilinin sadəliyi, aydınlığı, mənalılığı, hamı tərəfindən başa düşülməsidir. Dil kasıblığı, söz məhdudluğu bu üslubdakı yazıların oxunması işini çətinləşdirir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, çağdaş mətbuatımızın, xüsusən qəzetlərin dilində ədəbi dil normalarından uzaqlaşma hallarına – yersiz təkrarlara, lüzumsuz təfərrüata, terminlərə, dolaşq cümlələrə və sairəyə tez-tez təsadüf olunur. «Xudafərin» adlı qəzetdə (18 oktyabr 2002-ci il) idarəetmə mədəniyyəti ilə bağlı məqalədəki dolaşq cümlələrdən biri belədir:

«Hal-hazırda idarəetmə mədəniyyəti hər hansı bir kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər, kollektivdə psixoloji iqlimin yaradılması, münaqişəli vəziyyətlərin əmələ gəlməsi və onların aradan qaldırılması, idarəçilik və rəhbərlik prinsipləri qaynaqlarının potensialının yaradılmasını forma və

məzmununda yeni kontekstdən, əsaslı konseptual model baxımından yanaşmağı tələb edir».

Bu qəbildən olan qüsurlara digər qəzetlərin də səhifələrində rast gəlmək mümkündür.

Kütlələrə təsir göstərmək, qarşıda duran problemlərin həllinə insanlarda maraq oyatmaq, onları bu işə cəlb etmək məqsədini qoyan mətbuatın, hər şeydən əvvəl, dili canlı, aydın və anlaşıqlı olmalıdır.

Rəsmi üslub. Rəsmi sənədlər, təlimatlar, qanunvericilik aktları və s. bu üsluba uyğun yazılır, tərtib olunur. İfade düzgünlüyü, fikir dəqiqliyi, yığcamlıq rəsmi üsluba xas olan xüsusiyyətlərdir. Bu üslubda ümimişlək sözlərlə yanaşı, rəsmi üsluba məxsus leksikadan da istifadə olunur ki, onlar müxtəlif məzmunlu sənədlərin dilinə uyğun üslubi-semantik çalar, kolorit verir.

Dilçilik ədəbiyyatında rəsmi sənədlərin dili aşağıdakı şəkildə seçiyyələndirilir:

- a) hər bir məsələ aydın və olduqda qısa izah edilir.
- b) artıq, lüzumsuz sözlərə, təkrarlara, bədii hadisələrə yol verilmir.
- v) ikimənalılığa, dolaşqılığa yol verməmək üçün hər bir anlayışa dair dəqiq terminlər seçilir.
- d) hər hansı bir məfhumun izahı üçün ədəbi dilin qrammatik normalarına düzgün riayət olunur.
- q) şamp xarakterli xüsusi tərkiblərdən, ifadələrdən geniş istifadə olunur (34. s. 27).

Rəsmi üslub əsasında qurulan nitqdə (yazılı nitqdə) əməli nitq, əməli yazı da deyilir.

Nitqin üslublarından danışılarkən onun rəsmi üslubu əsasında formalaşan əməli nitq, əməli yazılar barədə ayrıca bəhs açmağı və həmin yazıların bir neçəsinə nümunə verməyi lazım bildik.

Əməli nitq həyatın praktik tələbləri ilə bilavasitə bağlıdır. O, həm dövlət və ictimai idarələrin bir-biri ilə, həm də idarələrin, müəssisələrin əhali ilə əlaqəsini yaradır, təmin

edir. Nitqin bu formasından rəsmi sənədlərin tərtibi, ayrı-ayrı faktların hesaba alınması üçün istifadə olunur.

Əməli nitq qədim bir tarixə malikdir. Hələ Şah İsmayıl Xətayi öz hökmranlığı zamanında Azərbaycan dilində bir sıra fərmanlar vermişdir. Hökmdarların sarayında, sonralar ayrı-ayrı xanların, bəylərin divanxanalarında hazırlanmış belə fərman, sərəpcam və digər rəsmi sənədlər zaman-zaman təkmilləşmiş, onların müxtəlif növləri yaranmışdır. Belə rəsmi sənədləri, adətən xüsusi mirzələr tərtib edirdilər. Bu mirzələrin tərtib etdikləri sənədlər vasitəsilə dövlət başçıları və xanlar bir-biri ilə məktublaşar, mühadimələr, müqavilələr bağlayırdılar. Get-gedə ticarət işləri ilə bağlı əlaqələr genişləndikcə əhali, sadə adamlar da bu ünsiyyət vasitəsindən, əməli yazıların müxtəlif növlərindən istifadə etməyə başlayırlar. Vaxtilə həmin kağızlara verilən adların bir çoxu indi də dilimizdə işlənir. Məs.: «etimadnamə», «etibarnamə», «dəvətnamə», «qəbz», «bəratilqövl» (protokol), «təliqə» və s.

Əməli yazıların özünəməxsus üslubu vardır. Bu yazıların forması, hər şeydən əvvəl, onun məzmununu təyin edir, forma məzmunu ifadə etmək üçün bir qayda olaraq ölçü yaratmış olur. Ona görə də hər bir əməli kağızda bilavasitə işin məzmunu ilə olan sözlər işlədilir.

Qeyd. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilində yazılmış rəsmi sənədlərə aid Axund Hacı Kərbəlayi Soltan Hüseynqulu oğlunun «Şah İsmayıl Xətai» adlı kitabında nümunəvi verilmişdir. Həmin sənədlərdə işlədilən hüquq terminlərindən (məs: hökm, hakim, iş, hüquq, fərman, qərar, yataq, vəkil, sərəncam, qayda, göstəriş, əmr və s.) indi də rəsmi sənədlərin dilində istifadə olunur. (S.Əliyeva Azərbaycanca məhkəmə sənədlərinin dili. Avtoreferat, Bakı – 2002 səh. 7).

Orta əsrlərdə Yaxın və Orta şərqdə məktub, ərizə, fərman, qərar, hökm, fərmannamə, əhdnamə, təşəkkür, təbrik, elan və s. sənədlərdən bəhs edən inşa adlı bir elm sahəsi də olub. Bu elm həm mərkəzi, həm də əyalət hökmdarlarının saraylarında çalışan mirzələrə, katiblərə əməli sənədlərin

yazılış tərzini haqqda məlumat verərlərdi. Həmin dövrdə dəftərxanalarda hər növ sənədə aid nümunələr də olardı.

Əməli yazıların dili yığcam, dəqiq və aydın olmalıdır. Əgər oradakı sözlər, ifadələr qeyri-dəqiq işlədilsə, cümlələr düzgün qurulmazsa, faktlar təhrif edilsə, hər hansı bir əməli yazı öz funksiyasını yerinə yetirə bilməz.

Əməli yazılar öz məzmununa görə aşağıdakı qruplara ayrılır:

1. Bilavasitə yazışma məqsədi daşıyan yazılar: teleqram, anket, təliqə, ərizə, raport, məruzə, yazılı məlumatlar.

2. Müəyyən faktı təsdiq etmək üçün istifadə edilən yazılar: vəsiqə, arayış, ezamiyyət vəsiqəsi, vəkalətnamə və s.

3. Müəyyən hadisə və faktları əks etdirən kağızlar: akt, protokol, müqavilə və s.

4. İclas, müşavirə, yığıncaq, konfrans, qurultay və s. tərəfindən qəbul olunmuş qərarları özündə əks etdirən əməli yazılar: protokol, stenoqrafik hesabat və s.

Ərizə. İdarə və ya təşkilat başçısına müəyyən bir xahiş üçün edilən rəsmi müraciətdir. Ərizəçi öz müraciətində idarə və ya təşkilatdan nə xahiş etdiyinin müxtəsər və yığcam şəkildə göstərməlidir. Ərizənin sonunda tarix və imza qoyulmalıdır.

Nümunə:

ADPU-nin filologiya fakültəsinin dekani

H.Baliyev cənablarına

401-ci qrup tələbəsi Məmmədova Dilarə

Qasım qızından

Ərizə

2005-ci il mayın 15-də ailəmiz yeni mənzilə köçəcəkdir. Həmin gün mənə icazə verməyinizi xahiş edirəm.

İmza: D.Məmmədova

19/V/2005

«Kəpəz» mebel firmasının direktoru

A.M.Vəliyev cənablarına

Bakı şəhəri, Atatürk küçəsi, 27-ci evin, 56-cı mənzilində yaşayan Kərimov Aydın Qədir oğlundan

Ərizə

Məni mühasib vəzifəsinə keçirməyinizi xahiş edirəm.

İmza:

A.Q.Kərimov

25/VI/2005

Arayış. İdarə, məktəb, ictimai təşkilat və s. tərəfindən müəyyən bir şəxsin kim olduğunu və eləcə də digər faktları təsdiq etmək üçün verilən əməli yazı növüdür. Arayışda aşağıdakılar olmalıdır: sol tərəfin üst küncündə idarənin stampı, ortada sərlovhə, məzmun, arayışı təsdiq edən idarə rəhbərinin imzası və möhürü.

Nümunə:

Abdullayev Mehman Firudin oğlu Bakı şəhərində Azadlıq prospekti, 48-ci evin 12-ci mənzilində yaşayır.

Arayış Rabitə Nazirliyinə təqdim etmək üçündür.

3 saylı mənzil istismar idarəsinin sədri
İ.Q.İsmayılov.

Arayış

Məhərrəmov Abbas Həmid oğlu 1984-cü ilin setyabr ayından Səbail rayonundakı 49 saylı məktəbdə müəllim işləyir. O, mənzil növbəsində dayanmışdır.

Arayış Səbail Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısına təqdim etmək üçündür.

Məktəbin direktoru: (imza) Z.T.Məmmədov

Elan. Nümunə:

Elan

15 iyun 2005-ci ildə saat 14:00-da kiçik ikt zalında fakültə elmi şurasının iclası olacaqdır.

Gündəlik:

1. 2004-2005-ci tədris ilinin yekunları və qarşıda duran vəzifələr.
2. Cari məsələlər.
3. Seçki.

Dekanlıq

Tərcümeyi - hal. Nümunə:

Tərcümeyi-hal

Mən, Qədirov Xəlil İslam oğlu, 1951-ci ildə Mingəçevir şəhərində anadan olmuşam. 1958-ci ildə şəhərdəki 4 saylı məktəbin birinci sinfinə daxil olub, 1968-ci ildə orta məktəbi bitirmişəm. Həmin ildə Azərbaycan Politehniki İnstitutunun birinci kursuna qəbul olunmuş, 1973-ci ildə inşaatçı ixtisası ilə ali təhsilimi başa vurmuşam.

1973-1975-ci illərdə orduda xidmət etmişəm. 1975-ci ildə Bakı şəhərinə köçmüşəm. O vaxtdan indiyə qədər Bakı evtikmə kombinatında iş icraçısı işləyirəm.

Atam Qədirov Müslüm Oruc oğlu təqaüddür. Anam Qədirova Gülövşə Rəcəb qızı həkim işləyir. Evliyəm. Həyat yoldaşım Qədirova Məsmə Əli qızı müəllimdir. Oğlum Qədirov Mahmud Xəlil oğlu Azərbaycan İqtisadiyyat İnstitutunun IV kurs tələbəsidir. Qızım Təranə Bakı Ali Pedaqoji Qızlar Seminariyasında oxuyur.

İmza: X.M.Qədirov
16/II/2005

Protokol

İclaslarda, konfranslarda və s. kimi ictimai yerlərdə müəyyən hadisəni, faktı, qəbul olunmuş qərarı özündə əks etdirən əməli yazıdır. Protokol quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olur. Sadə protokol geniş müzakirə aparılmayan kiçik yığıncaqlarda yazılır. Bu, əsasən, «əşidildi» və «qərara alındı» bölmələrindən ibarət olur.

Mürəkkəb protokollarda «əşidildi» və «qərara alındı» sərlövhəsi ilə verilmiş bölmələrin arasında çıxış edənlərin familiyası, hər çıxışın qısa məzmunu, məruzəçiyə verilən suallar, alınan cavablar və s. qeyd olunur. Bu cür protokolda müzakirədə irəli sürülən fikirlərin ən mühüm yerləri qısa şəkildə öz əksini tapır.

Protokolun sadə forması. Nümunə:

15 aprel 2005-ci il tarixdə Bakı şəhəri 3 saylı məktəbin XI sinif şagirdlərinin ümumi iclası oldu.

Sədr H.Ağayev

Katib F.Qurbanova

Eşidildi:

Sinif şagirdlərinin respublika iməciliyindəki fəaliyyəti haqqında sinif rəhbərlərinin hesabatı dinlənildi.

Qərar:

XI sinif şagirdlərinin respublika iməciliyində iştirakı bəradə hesabat nəzərə alınsın.

Sədr H.Ağayev

Katib F.Qurbanova

Protokol (mürəkkəb forması)

10 sentyabr 2001-ci ildə 36 saylı məktəbdə valideyn iclası keçirildi. İştirak etdi: 110 nəfər valideyn, 12 sinif rəhbəri, məktəb rəhbərliyi, məktəb şurasının sədri H.Quliyev,

53 sayılı mənzil-ismismar idarəsinin rəisi K.İbrahimov, sahə polis müvəkkili Q.Tahirov.

Sədr

P.Babaxanov

Katib

K.Verdiyeva

Gündəlik məsələ:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsil islahatlarının həyata keçirilməsində valideynlərin vəzifələri.

Dinləndi:

Məsələ haqqında məktəb şurasının sədri H.Quliyev məruzə etdi. (məruzənin mətni protokola əlavə olunur).

Çıxışlar:

1. T.Mahmudov – valideyn komitəsinin sədri: məruzədə təhsil islahatlarının mahiyyəti, məzmunu, əsas istiqamətləri ətraflı şərh edildi. Bu işdə valideynlərin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Biz uşaqların ailədə tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmalı, məktəbə ümumxalq köməyinin təşkilində fəallıq göstərməli, bunun üçün bütün imkanlardan istifadə etməliyik.

2. Z.Məmmədov – məktəbin direktoru: islahat uzunmüddətli proqramdır. Müasir dövrdə təlim-tərbiyə şagirdlərin və valideynlərin tələbatına müvafiq şəkildə yerli şərait və milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla qurulmalıdır. Əhali arasında pedaqoji təbliğatı, valideynlərin maariflənməsi işini yüksəltmək üçün müəllim və tərbiyəçilər ailələrlə ciddi iş aparmalıdırlar.

3. Q.Tahirov – polis sahə müvəkkili: uşaqların tərbiyəsində valideynin rolu böyükdür. Buna görə də islahatın həyata keçirilməsində ailə ön plana çəkilir. Bu işdə məktəb, ictimaiyyət, mənzil istismar idarələri, əmək kollektivləri ailə ilə birgə fəaliyyət göstərməlidirlər.

Qərar: 1. Azərbaycan Respublikasında təhsil islahatının

1. Azərbaycan Respublikasında təhsil islahatının
ta keçirilməsində valideynlərin fəaliyyəti ilə əlaqədar
irlər planı təsdiq edilsin.

2. Uşaqların tərbiyəsində ailənin rolunun yüksəldiyi
ki şəraitdə valideynlərin məsuliyyəti artırılsın.

3. Mənzil – istismar kontoru, polis sahə müvəkkilliyi-
əməkdaşları yaşayış yerlərində uşaq, yeniyetmə və
clərin tərbiyəsi, onların asudə vaxtının səmərəli təşkili
də ailələrlə birgə tədbirlər həyata keçirsinlər.

4. Ailələrlə işin canlandırılması, valideynlərin pedaqoji
ətdən maariflənməsi, onlara metodik köməyin gücləndirili-
si pedaqoji kollektivdən tələb edilsin.

5. Qərarla əlaqədar görülmə işlər barədə valideyn
nitəsinin sədri T.Mahmudovun məlumatı dinlənilsin.

6. Qərarın icrasına nəzarət məktəb şurasına
Quliyeva) və məktəb rəhbərliyinə (Z.Məmmədova)
şırılsın.

Sədr: (imza) R.Babaxanov

Katib: (imza) H.Hacıyeva

Akt müəyyən bir faktı və hadisəni, məsələn: idarəni,

üəssisəni və sairəni başqasına təhvil verdikdə və yaxud

arılmış yoxlamanın nəticəsini və s. dəqiq surətdə təsvir

mək lazım gəldikdə akt tərtib edilir. Aktda aşağıdakı

əşələlər əks olunmalıdır: sərlovhə şəklində akt sözü, tərtib

lunma tarixi, aktı tərtib edən şəxslərin ad və familiyası, aktda

eyd olunan hadisəyə dair faktik məlumatlar, nəticə və aktı

tərtib edənlərin imzası. Nümunə:

AKT.

2005-ci il mart ayının 15-də filologiya fakültəsinidəki auditoriyaların vəziyyəti yoxlanıldı. Yoxlama zamanı aşağıdakılar müəyyənləşdirildi:

1. 137 və 139№-li otaqlarda pəncərələr sınımışdır.
2. 129 və 147№-li auditoriyaların qapıları bağlanmışdır.
3. Auditoriyadakı bəzi stolların üstü yazılmışdır.
4. Auditoriyalar vaxtlı-vaxtında təmizlənmir.

Bu nöqsanlar həmin auditoriyalarda məşğələ keçən bəzi tələblərin intizamsızlığı, təsərrüfat işlərinə baxanların məsuliyyətsizliyi nəticəsində baş vermişdir. Həmin nöqsanların üç gün ərzində aradan qaldırılması üçün fakültə dekanlığı və təsərrüfat işləri üzrə prorektor tədbir görsünlər:

Aktı tərtib etdilər:

1. (imza) İ.İsmayılov – fakültə həmkarlar ittifaqı komitəsinin sədri.
2. (imza) G.Əliyeva – 403-cü qrupun təşkilatçısı.
3. (imza) H.İbrahimov – dosent.

Aktla tanış edildilər:

1. (imza) C.Əzizov – fakültə dekanı.
2. (imza) F.Seyidov – təsərrüfat işləri üzrə prorektor.

Təliqə (məktub forması): müəyyən bir idarənin başqa bir idarəyə və yaxud vəzifəli bir şəxsə rəsmi xarakterdə müraciət etməsidir. Təliqənin sol tərəfinin üst güncündə idarənin şampı, həmin şamda isə idarənin adı, ünvanı, tarix və göndərmə nömrəsi qeyd olunur. Nümunə.

TƏLİQƏ.

Ağsu Xalq Təhsili şöbəsinin müdiri H.Əliyev cənablarına.

Sizin 23 mart 2005-ci il tarixli 312 №-li məktubunuza cavab olaraq bildiririk ki, fakültənin qiyabi şöbə üzrə IV kurs tələbəsi Quliyeva Məhərrə Əsəd qızı xəstə olduğu üçün qış sessiyasında iştirak edə bilməmiş, təkrar IV kursda saxlanmışdır. Hal-hazırda həmin kursda oxuyur.

Quliyeva Mahirə Əsəd qızı yaxşı oxumaqla bərabər, fakültənin ictimai işlərində yaxından iştirak edir.

Riyaziyyat fakültəsinin dekanı: (imza) S.Məcədov

30/III 2005

Qəbz. İdarələrindən və ya xüsusi şəxslərdən birinin pul, qiymətli şeyə müəyyən bir material, kitab və s. aldığını təsdiq edən sənəddir. Nümunə:

Mən, filologiya fakültəsinin V kurs tələbəsi Alıyeva Sənubər Qurban qızı, tələbələrə paylamaq üçün institutun nəşriyyat şöbəsinə 400 (dörd yüz) ədəd metodik vəsait aldım.

(imza) S.Əliyeva

25/II 2005.

Etibarnamə. (Vəkalətnamə) Müəyyən bir idarə tərəfindən başqa bir idarəyə təqdim olunmaq üçün xüsusi şəxslərə verilən sənəd. Belə vəkalətnamələr, adətən, xüsusi formada, mətbəədə çap olunur. Nümunə.

Etibarnamə

(Vəkalətnamə)

Mən, Qasımov Muxtar Məcəd oğlu Şamaxı rayonunun Göylər kəndindən mənə göndərilmiş 500 min (beş yüz min) manat pulu qrup yoldaşım Hüseynov Kamil Nemət oğluna (pasport seriyası №) almaq ixtiyarını verirəm.

(imza) V.Vəliyev

12/II 2005.

Muxtar Qasimovun imzasını təsdiq edirəm.
Coğrafiya fakültəsinin dekanı (imza) M.Z.Məmmədov
15/II 2005.

Fərman. Bir məlumatı müzakirə etdikdən və ya bir problem haqda düşünüldükdən sonra müəyyən nəticəyə gəlmək, qəti bir fikir söyləmək, qərar çıxarmaq, qərar vermək.

Nümunə:

**«Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında»
Azərbaycan Respublikası Qanunun tətbiq edilməsi barədə
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
FƏRMANI**

«Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında»
Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə
əlaqədar həmin qanunun tətbiq edilməsini təmin etmək
məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə
tapşırılsın ki, bir ay müddətində:

– qüvvədə olan qanunvericilik aktlarının Azərbaycan
Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikası
Qanununa uyğunlaşdırılması barədə təkliflərini hazırlayıb
Azərbaycan Respublikasının prezidentinə təqdim etsin;

– Nazirlər Kabinetinin və müvafiq mərkəzi icra
hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının həmin
qanuna uyğunlaşdırılmasını təmin etsin və bu barədə
Azərbaycan Respublikasının prezidentinə məlumat versin;

– həmin qanunun pozulmasına görə məsuliyyət
növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktlarının layihəsini
hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının prezidentinə təqdim
etsin;

– həmin qanunun 4.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş
«müvafiq icra hakimiyyəti orqanları»nın səlahiyyətlərini

həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanlarına dair təkliflərini Azərbaycan Respublikasının prezidentinə təqdim etsin;

– həmin qanunun 9-cu və 10.1-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş müvafiq qurumun səlahiyyətlərini həyata keçirən orqana dair təkliflərini Azərbaycan Respublikasının prezidentinə təqdim etsin;

– «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunundan irəli gələn məsələləri öz səlahiyyətləri daxilində həll etsin.

2. Müəyyən edilsin ki, «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.5-ci, 13.1-ci və 13.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş «müvafiq icra hakimiyyəti orqanları»nın səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Dil Komissiyası həyata keçirir.

3. Bu Fərman dərc olunduğu gündən qüvvəyə minir.

HEYDƏR ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının prezidenti

Bakı şəhəri, 02 yanvar 2003-cü il.

Sərəncam (nümunə)

**BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAYIN
80 İLLİK YUBİLEYİ HAQQINDA
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
SƏRƏNCAMI**

2006-cı ilin fevral ayında Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin 80 illiyitəmin olmur.

Qurultay türkdilli xalqların tarix və etnoqrafiyasının, dil və ədəbiyyatlarının aktual problemlərinin həllində mühüm rol oynamış, bu xalqların mədəni inkişafında yeni bir mərhələnin təməlini qoymuşdur. Qurultayda müzakirə obyektinə olan problemlər arasında türk dillərinin əlifba, orfoqrafiya və terminologiyası məsələləri xüsusi yer tutmuş, bu sırada isə yeni əlifbaya keçidi təmin etmək başlıca məqsəd olmuşdur.

Əlifba islahatı məsələsi Azərbaycanda XIX əsrdən başlayaraq, Mirzə Fətəli Axundov başda olmaqla dövrün tərəqqipərvər ziyalılarının diqqət mərkəzində dayanmışdır. Həmin dövrdən etibarən Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafını müəyyənləşdirən Avropa yönümlü maarifçilik hərəkatının nümayəndələri latın qrafikası əsasında tərtib olunmuş əlifba ideyası uğrunda mübarizə aparmışlar. Məhz buna görə belə mütərəqqi hərəkatın önündə gedən Azərbaycanın əlifba islahatlarının həyata keçirilməsində də qabaqcıl mövqe tutması təbii hal kimi qarşılanmalıdır. Hələ 1922-ci ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə yaradılmış Yeni türk əlifba komitəsinin səyləri nəticəsində 1923-cü ildən etibarən latın əsaslı əlifbaya keçmə prosesi sürətlənmiş, bu isə yeni əlifbaya keçidlə bağlı tərəddüd edən türkdilli xalqların daha mütəşəkkil fəaliyyətinə təkan vermişdir. Bu baxımdan türk dünyasında uzun illər ərzində aparılan mübahisə və müzakirələrə son qoymuş Türkoloji Qurultayın artıq dünya türkologiyasının mərkəzinə çevrilən Bakıda keçirilməsini qanunauyğun hal hesab etmək mümkündür. Qurultaydan sonra yeni əlifbanın tətbiqi xüsusilə geniş vüsət alsada, təəssüf ki, 1940-cı ildə siyasi motivlərə görə qəti olaraq dayandırılmışdır.

Bununla belə, Azərbaycan xalqının qabaqcıl nümayəndələri sonralar da dilimizin inkişafı yolunda öz imkanları daxilində bu və ya digər dərəcədə fəaliyyət göstərmişlər. Əllinci illərin siyasi ab-havasında meydana çıxan yumşalma ana dili ilə bağlı proseslərin müsbət istiqamətdə sürətlənməsinə müəyyən təsir göstərmişdir. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra isə dilimizin inkişafı yeni mahiyyət kəsb etmişdir. Bu proses Azərbaycan dilinin tərəqqisində növbəti mərhələnin başlanğıcı olmuşdur. Həmin illərdən etibarən Azərbaycan dilinin istifadə dairəsi genişlənmiş, onun tədrisi və tədqiqi ilə məşğul olan müəssisələrə xüsusi qayğı göstərilməyə başlanmışdır. Azərbaycan dili sabiq Sovet İttifaqı xalqlarının

dilləri arasında öz ölkəsinin konstitusiyası ilə təsbit edilmiş az sayda dövlət dillərindən biri olmuşdur.

Müstəqillik illərində dilimiz sözün əsil mənasında dövlət dili statusu qazanmışdır. Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 18 iyun 2001-ci il tarixli, 506 nömrəli və «Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında» 9 avqust 2001-ci il tarixli, 552 nömrəli müvafiq fərmanlar isə ana dilimizin inkişafında mühüm istiqamətverici sənədlər hesab edilə bilər. Bütün bunlar Türkoloji Qurultayın qərarlarının məntiqi davamı olmaqla, həmin qərarların tarixi əhəmiyyətini təsdiq edir və onların obyektiv zərurətdən meydana gəldiyini göstərir.

Türkdilli xalqların, eləcə də Azərbaycan xalqının mədəni həyatında böyük rol oynamış Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinin keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə **qərara alıram**:

1. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.*

2. *Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.*

İLHAM ƏLİYEV

Azərbaycan

Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 9 noyabr 2005-ci il

VI FƏSİL

NİTQIN ETİK MƏSƏLƏLƏRİ

Həzrət Əli: İnsan dilinin altında gizlənir. Danışmayınca onun ağıllı və ağılsız olduğu bilinmir.

Dil mədəniyyətinin başlıca müddəalarından biri də danışığın etikasıdır. Mənşəcə latın sözü olan etika (etiqa) termini adı altında mədəni, nəzakətli danışiq, onun qaydaları, normaları nəzərdə tutulur.

Bu qaydaların insanların əlaqə və münasibətlərinin tənzim olunması, normal həyat tərzinin yaradılması sahəsində rolu böyükdür. Etik normalar xalqın lap qədimdən yaratdığı və qoruyub saxladığı adət-ənənələrindən, müsbət əxlaqi keyfiyyətlərdən yaranmış, formalaşmışdır. Ta qədimdən yazıb-yaradan ədiblər, zəka sahibləri, dövrünün tanınmış ictimai xadimləri, maarifçilər və başqaları danışiq etikası, nəzakətli nitq barədə dəyərli fikirlər söyləmiş, bu normaları gözləməyin insanların mədəniyyətinin ümumi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsinə, dil ünsiyyətinin keyfiyyətə yaxşılaşmasına göstərdiyi müsbət təsiri dönə-dönə vurğulamışlar. Böyük mütəfəkkir N.Tusinin «Əxlaqi - Nasirin» əsərində bu baxımdan söylədiyi aşağıdakı fikirlər, mülahizələr bu gün də dəyərlidir, ibrətamizdir: «Çox danışmamalı, başqasının sözünü yarımçıq kəsməməli, başqasının nağıl etdiyi hekayət və ya rəvayəti bilirsə, bunu üzə vurmamalı və onun danışib qurtarmasına imkan yaratmalıdır. Başqasından soruşulana cavab verməməli, ümumidən edilən sualda camaatı qabaqlayıb hövləki irəli düşməməlidir. Biri cavab verməklə məşğul isə, daha qabil cavab verməyə qadir olsa da səbir etməli, o, sözünü qurtardıqdan sonra, öz cavabını verməlidir, lakin əvvəlkinə tənə etməməlidir. Onun yanında iki adam söhbət edirsə, qarışmamalı, ondan gizlidilirsə, gizlin qulaq asmamalıdır; özləri müraciət etməsələr, söhbətə qoşulmamalıdır.

Böyükrlə danışarkən kinayə işlətməməli, nə bərkdən, nə yavaşdan, mülayim səsle sözünü deməlidir.

şəddətli məsələ qəlizdirsə, aydın misallarla izah etməyə çalışmalıdır, başqa hallarda qısa və yığcam danışmalıdır. Çatışmalı kəlmələr işlətməməli, qondarma ibarələr işlətməməli, ona deyilənlərə axıra qədər qulaq asmamış kimi verməməli, deyəcəyi fikri beynində bişirməmiş dilinə işlətməməli, ehtiyac olmadan sözü təkrar etməməlidir, ehtiyac üzündən təkrar lazım olduqda tərəddüd göstərməməlidir. Nalayıq sözlər işlətməməli, dilini söyüşə öyrətməməli, zərurət üzündən ayıb kəlməyə ehtiyac yarandıqda onu azlı, məcazi ibarələrlə anlatmalı, şux və zərif ifadələrdən istifadə etməməli, hər məclisə münasib danışmağı bacarmalıdır. Sözün əl-qolunu işə salmamalı, qaş-gözüni oynatmamalıdır. Hərəkətləri yalnız danışılan əhvalat tələb etdikdə tələb olunan hərəkətli və gözəl bir tərzdə göstərmək olar.

Yalan, doğru üstündə məclisdə höcət etməməli, ədalətsizliklə böyüklər və səfəhlərlə; yalvar-yaxar təsir etməyən təpəkləməyə, yalvarmamalı, münaqişə və mübahisədə rəqibin haqlılığını gördükdə üstünlüyü ona verməlidir.

Avam, uşaq, arvad, divanə və sərxoş adamların təbəqələrindən bacadıqca uzaq gəzməlidir. Başa düşməyən təpəkləməyə, incə və üstüörtülü söz deməməli, danışıda nəzakətli olmalı, heç kəsin işini, sözünü, hərəkətini pis şəkildə ona çatdırmamalı, qorxulu şayiələr yaymamalıdır».

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, klassik, eləcə də müasir yazıçıların əsərlərində, maarifçilərin tərtib etdikləri məsləhətlik və vəsaitdə Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Nəvəisi, Ə.Şirvani, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, S.Məmmədquluzadə, Ə.Ə.Sabir, S.Sabbarlı, S.Vurğun və başqalarının əsərlərində, N.Ə.Tusinin «Əxlaqi-Nasiri», A.Bakıxanovun «Nəsihətnamə», Ə.Ə.Şirvaninin «Mövsüm Nəvvabın «Nəsihətnamə», M.T.Sidqinin «Həkimanə sözlər», M.S.Yusifzadənin «Ata-baba nəsihətləri» kimi didaktik yazılarda danışmaq etikasına xalqın təfəkküründən, etik görüşlərindən yaranan qiymətli fikirlər, təvəllüləhizələr, nümunələr olduqca çoxdur, onların əksəriyyəti təkrar olunmazdır, orijinaldır. Lakin çox təəssüf ki, onlar

tədqiq olunub oxucuların, xüsusilə bu sahə ilə məşğul olanların istifadəsinə verilməmişdir. Həmin nümunələr əsasında tarixən işlənilən hansı səbədənsə arxaiqlaşmış ifadələrin, nitq etiketlərinin bugünkü baxımdan yararlı və uyarlı sayılanları ortaya çıxarılsa, danışqda işlədilsə, bu, nitqin etik normalarının zənginləşməsinə səbəb olardı.

Danışq etikası məsələləri zəngin və rəngarəngdir. Bura aşağıdakılar daxildir: müraciət qaydaları, nitqi dinləmə mədəniyyəti, sualvermə, söhbətəqoşulma qaydaları, danışqda təvazökarlıq, mənalı hərəkətlərdən istifadə qaydaları və s.

Müstəqillik qazandığımız, adamların öz ana dilində ünsiyyət saxladığı indiki dövrdə nəzakətli danışq qaydalarına əməl etmək xüsusilə vacib sayılır. Vətənimizi, ölkəmizi, xalqımızı sivil, mədəni bir ölkə, xalq kimi dünyaya tanıtmada digər amillərlə yanaşı, mədəni danışığın, yüksək nitq mədəniyyətinin rolu da böyükdür. Bu baxımdan respublikamızın prezidenti İ.Əliyevin çıxışları, nitqləri hamıya nümunədir. İ.Əliyev cənabları Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 2004-cü il yay sessiyasının iclasında çıxış etdikdən sonra Şuranın sədri Piter Şuder dinlədiyi nitqlə bağlı demişdi: «Cənab Prezident, olduqca gözəl çıxışınıza görə sağ olun. Assambleya və Avropa Şurasına ünvanladığınız nəzakətli sözlərə görə sağ olun».

Adamlar həmişə, hər yerdə mədəni ünsiyyətinə, nəzakətli danışığına görə təqdir olunmuş, müsahibinin (və ya müsahiblərinin) nəzakətli sözləri, ifadələri ilə «mükafatlandırılmışlar».

Müraciət formalarından düzgün istifadə olunması.

Azərbaycan nitq etiketində bir çox müraciət formaları vardır ki, onlardan yerində və düzgün istifadə nitq mədəniyyəti baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qohumluq əlaqələrinə, yaşa, vəzifəyə və sairəyə görə ümumiyyətin qəbul etdiyi sözlər (bunlara vokativ sözlər deyilir) müraciət olunanları razı salır, onları hərəkət etməyə, fəaliyyət göstərməyə sövq edir. İnsanlara edilən müraciət

aları yaşa, qohumluğa, şəxsi və rəsmi münasibtlərə və s. rəngarəngdir. Bunların bir qismi qohumluq münasibətini rən adlardır. Bu sözlərlə həm qohumlara, həm də yadlara müraciət olunur. Məs: *ana, anacan, atacan, bacı, bacıqızı, qardaş, qardaşoğlu, xala, xalaoğlu, bibi, bibiqızı, dayıoğlu, əmi, əmioğlu, əmiqızı, əmican, Nərgizcan* və s. müraciət bildiren sözlərin digər qismi vəzifə, peşə, sənət, fəaliyyət münasibətlərlə bağlıdır. *Müəllim, həkim, sürücü, satıcı, mühəndis, biznesmen, fermer, direktor, dekan, müdir, professor* və s. belə sözlərdəndir. «Müəllim» sözü ünsiyyətdə iş şəkilində işlənən müraciət formasıdır. Bu söz iki şəkildə işlənir: həm ayrı, həm də xüsusi vokativ sözlə – adlarla. Müəllim-tərbiyə ilə məşğul olan adama, həm də rəsmiyyət və fəaliyyət əlaməti kimi digər sənət sahiblərinə (müəssisənin direktoru, nazirliyin işçiləri, hökumət rəhbərləri və s.) müraciət zamanı müəllim sözü şəxs adı ilə işlənir. (məs. Aslan müəllim, Sərvər müəllim, Həsən müəllim və s.) Müəllim sözünün əvvəlinə cənab, yoldaş kimi sözləri artırıb, cənab müəllim, yoldaş müəllim də demək olar.

Həkim, sürücü, satıcı kimi sözlər həm ayrılıqda, həm də ümumi vokativ sözlərlə (yoldaş, vətəndaş, cənab) işlənir: yoldaş həkim, cənab həkim, yoldaş sürücü, vətəndaş Elxan və s.

Mühəndis, fermer, direktor, dekan kimi adlar təklikdə müraciət forması kimi işlədilmir. Onlara cənab, yoldaş sözlərindən biri əlavə olunur: cənab mühəndis, yoldaş direktor, cənab dekan və s.

Dinləyicilərə edilən müraciət formasının əvvəlinə əziz, əzizim, hörmətli, möhtərəm sözlərini də əlavə etmək olar. Məsələn, hörmətli Qabil, möhtərəm İsmayıl müəllim, əziz tələbələr, əziz Seymur ağa, möhtərəm bəylər, hörmətli qonaqlar və s.

¹ «Yoldaş» sözü hazırda müraciət etiketləri sırasında çıxmaqdadır. Onun əvəzində vəzifəli şəxslərə «cənab» deyərək müraciət olunur.

Ünsiyyət prosesində yaşca böyük adamlara, tanış olmayanlara (bəzən də qohum və tanışlara), vəzifə sahiblərinə, qadınlara və başqalarına «siz» deyə müraciət olunur. Bu hörmət və ehtiram formasını bəziləri rus etikətinin təsiri sayırlar. Halbuki «hələ XI əsrdə M.Kaşqari yazırdı ki, türklər özlərindən yaşca və vəzifəcə kiçiklərə sən, böyüklərə siz deyirlər («Divan», I c. «Daşkənd» nəşri, səh. 326). Azərbaycan yazılı abidələrində də bu diferensiallaşmanın tarix boyu mövcudluğunu təsdiqləyən faktlar istənilən qədərdir. Ona görə də müasir Azərbaycan etikətində «siz» müraciət formasının işlənməsi heç bir təsirin nəticəsi deyil, əksinə, tam milli xüsusiyyətdir» (14. s.166). Yuxarıda qeyd etdiyimiz situasiyalarda «sən» deyə müraciət olunması bütün hallarda adamlar tərəfindən onlara qarşı hörmətsizlik və nəzakətsizlik kimi qiymətləndirilir. Rus nitq etikətində «siz» ehtiram formasına o qədər əhəmiyyət kəsb edir ki, çox zaman «sən» deyə müraciət edənlərə cavab belə verilmir.

Özündən yaşlı adamlara (bir qədər ağsaqqal sayılan adamlar) adı ilə müraciət etmək qəbahət sayılır. İtimai yerlərdə *lələ*, *qağa*, *cənciyər* və s. kimi müraciət formalarının işlənməsi başqalarına hörmətsizlik kimi qiymətləndirilməlidir. Yazıçı, publisist Həsən Mehdiyev öz xatirələrində yazırdı ki, «...müsaibim mənə «qəqəni» deyə müraciət etdi. Bu sözün rayon yerində gədə-güdəyə, əl altında qalana deyildiyini bildirdim. Söz məni yaman bərk tutdu. Bir mülahizəyə görə özümü saxladım. Müsaib bunu hiss etdi, məndən üzr istədi» («Musavat» 15 may 2001). Bu həyati misal müraciət formasının ünsiyyətdə, qarşılıqlı münasibətlərdə nə qədər əhəmiyyətli rol oynadığına əyani bir sübutdur.

Müəllimlər şagird və tələbələrə adından başqa *oğlum*, *qızım*, *bala* kimi sözlərlə də müraciət edə bilirlər. Valideynlər öz uşaqlarına müraciət edərkən *gülüm*, *əzizim*, *quzum*, *sonam*, *ceyranim*, *maralım*, *bülbülüm*, *canım-ciyərim*, *evim-eşiyim*, *dilbərim*, *qurban olduğum*, *qurban kəsim*, *başına dönüm*,

adını alım və s. kimi oxşama və əzizləmə mənalı söz və fədələri işlətsələr, daha yaxşı olar.

Qadınlara və kişilərə müraciət zamanı rəsmiyyət və hörmət əlaməti olaraq xanım, bəy sözləri də işlədilir. Bu sözlərdən iki formada istifadə olunur: a) təklikdə, sadəcə olaraq xanım, bəy formasında; b) adlardan sonra Leyla xanım, Rəşad bəy və s. Adamların tez-tez işlətdikləri ağsaqqal, eloğlu, elli, elqızı, bibi, nənə, qohum kimi müraciət formaları nəzakət və hörmət baxımından məqbul sayılır.

Son zamanlar ağa, bəy müraciət formalarını işlənməsinə də təsadüf edilir. Ağa müxtəlif mənbələrdə mülkədar, bəy, zadəgan, sahib, böyük qardaş, əmi, ata, yaşlı, savadlı adamlara müraciət forması olaraq kişilərə aid edilmişdir. Bəzən mədəni ailələrdə bacılardan böyüyünə «ağa bacı» deyərək müraciət olunma halı da mövcuddur. Tarixən hökmdar, başçı, hakim, böyüklük mənasını ifadə edən bəy sözü, titulu (Türk dillərində bu söz bek, bəy, biy, bey şəkillərində işlənmişdir), əsasən hakim təbəqəyə müraciət forması kimi işlənmişdir. Hazırda bəy formasından məsləkdaşlar bir-birinə müraciət məqsədilə (çox geniş yayılmasa da) istifadə edirlər. Yazılı nitqdə şifahi nitqən fərqli olaraq cənab, cənablarına, zati-əlilərinə hörmət əlaməti kimi yeni müraciət formaları da işlənir. Belə halda familiya bildirən sözlərin əvvəlinə «hörmətli, çox hörmətli, möhtərəm, istəkli, sevimli və s. kimi hörmət və ehtiram bildirən sözlər də əlavə oluna bilər.

Qeyd: Nitq mədəniyyəti məsələləri ilə məşğul olan görkəmli dilçi alim H.Həsənov cənab və cənablarına müraciət formasını ünsiyyət üçün yararlı saymır. «Cənab və cənablarına sözünün müraciət forması kimi işlədilməsi xalqımızın milli müraciət və ənənəsinə ziddir. Bu, təqlidçilik, modabazlıq təsiridir, ənənvi, milli müraciət formalarını unutturur, onlara kölgə salır, ünsiyyət mədəniyyətini özgələşdirir». Amma nə etmək olar? Həsərat müəllimin özünün etiraf etdiyi kimi bu müraciət forması artıq dəbdədir. Xüsusən rəsmi məqamlarda (daha çox yazılı nitqdə) geniş şəkildə işlənir.

Sualvermə, söhbətəqoşulma. İctimai yerlərdə natiqə, ya da hər hansı bir adama söylənilən fikirlə bağlı veriləcək suallar münasiblik, lazımlıq, vaciblik və s. baxımından ölçülüb-biçilməli, götür-qoy edilməlidir. Bəsit suallar onun sahibinin səviyyəsinin, dünyagörüşünün, bilik və məlumatının səthliliyini büruzə verir. Verilən sualı başqa cür yenidən təkrar etmək, deyilmiş və həmişə aydın olan məsələ barədə sual vermək müzakirə olunan və ya haqqında söhbət gedən, mətləblə heç bir əlaqəsi olmayan bir şeyi soruşmaq məsləhət görülmür. Rəsmi yerlərdə, verilişlərdə ənənəvi, bir növ, qəliblənmiş, çeynənilmiş suallar da dinləyiciləri təmin etmir. Televiziya verilişlərindəki söhbətlərin birində aparıcı müsahibinə belə suallar verirdi: «Eldar müəllim, olduğunuz kimi olmaq istəyirsiniz, yaxsa göründüyünüz kimi?»; «Siz nədən sevinir, nədən kədərlənirsiniz?»; «Dördüncü babanızın adını bilirsinizmi?»; «Eldar müəllim, yüksəklikdən qorxmursunuz ki?» və s. Bu cür məntiqsiz və mənasız suallara radio və telefiziyaya verilişlərində tez-tez təsadüf olunur.

Şübhəsiz ki, suallar (xüsusilə rəsmi yerlərdə, geniş auditoriyalarda, radio və televiziya verilişlərində qoyulan suallar) ölçülüb-biçilməli, onların əhatəli, düşündürücü, məntiqli, maraqlı olmasına ciddi fikir verilməlidir.

Hər hansı bir məsələni araşdırmaq, öyrənmək, müsahibi söhbətə, dialoqa cəlb etmək məqsədilə belə ifadələri işlətmək daha münasib olar: Zəhmət olmazsa, deyin görüm; Zəhmət olmazsa, başa salın, Deyə bilməzsiniz ki... Sizin fikrinizi bilmək olar?; Sizə zəhmət vermək istəyirəm; Sizə bir sual vermək olar? və s. Söhbət dinlədildikdən və ya suala cavab aldıqdan sonra müsahibə razılıq əlaməti olaraq belə ifadələr işlədilə bilər: Danışığınızdan məmnun oldum, çox sağ olun; Sizdən razı qaldım; Təşəkkürümü bildirirəm; Minnətdaram və s.

Söhbət, məlumat, mühazirə və s. müsahibi qənaətləndirmirsə, danışana belə ifadələrlə müraciət etmək olar: Fikriniz aydın olmadı, xahiş edirəm, bir də təkrar edin;

əhmət olmasa, nümunə göstərin; Bu məsələyə sizin şəxsi münasibətiniz necədir?; Siz buna əminsinizmi?; Düşünmək lazımdır; Mən ayrı yolu seçərdim; Siz bu təklifə necə axırsınız?; Siz yəqin ki, bu barədə maraqlanırsınız; Siz belə fikirləşirsiniz ki...?. Danışan sözünün axırında dinləyicilərə azılıq əlamət olaraq belə ifadələrdən istifadə edə bilər: «Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm», «Sizi yordum, vaxtınızı aldım» və s.

Suallar xüsusi nəzakət və razılıqla qəbul edilməlidir. Bu, natiqin, müəllimin, suala cavab verən digər şəxsin münasibətində əks olunmalıdır. Verilən suala dərhal münasibət bildirilməlidir: «Sual yerində verilmişdir», «Yaxşı sualdır», «Mən bu sualı gözləyirdim», «Düşünülmüş sualdır» və s.

Sual bəsit və məqsədə dəxli olmayanda və ya düzgün qurulmadıqda: «Bu nə sualdır?», «Hələ sən onu da bilmirsən?», «Belə də sual olar?», «Vaxtımızı alırsan», «Sual verəndə yaxşı-yaxşı fikirləşmək lazımdır», «Mane olmayın, imkan verin işləyəək», «Səni heç cür başa sala bilmərəm» kimi ifadələr işlətmək məsləhət deyildir. Bunun əvəzində «Sən bu sualı belə qoyadın», «Bəlkə soruşmaq istəyirsən...?», «Bu sualı başqa şəkildə də verək olar» və s. kimi ifadələrlə natiq qüsurlu və ya düzgün qoyulmayan suallara müəyyən təshihlər aparmalı, sonra onlara cavab verməlidir.

Fikrin istənilən səviyyədə çatıb-çatmadığını müəyyənləşdirmək məqsədilə belə suallar verilə bilər. «Fikrimi izah elə bildimmi?», «Mənimlə razısanmı?», «Bu barədə siz nə deyə bilərsiniz?», «Deyəsən, fikrimi sizə çatdıra bilmədim?» və s.

Cavabvermə

İctimai yerlərdə, geniş auditoriyalarda natiqə, çıxış edən digərlərinə ünvanlanan suallar diqqətlə dinlənilməli, sualın müqabilində «Sizi başa düşdüm», «Sualınız mənə aydındır», «Aydındır», «Çalışaram məsələyə aydınlıq gətirəm», «Sualınıza görə təşəkkür edirəm» və s. kimi nəzakətli ifadələr işlədilməlidir.. Cavabdan sonra qarşı tərəfin

razi qalıb-qalmaması soruşulsa daha yaxşı olar. Bu məqsədlə belə ifadələr işlədilə bilər: «Razi qaldınız mı?», «Cavabım sizi qane etdimi?», «Deyilənlərə etirazınız yoxdur ki?», «Sizi razi sala bildimmi?» və s.

Cavab verilərkən bəzən etik normalardan uzaqlaşma halları da olur. Tək-tək olsa da kobud sözlər və ifadələr işlədilir: «Səni başa salmaq çətindir», «Vaxtımı alırsan», «Ürəyimi çəkirsən», «Sən belə şeyləri başa düşməzsən» və s. Verilən sualın əvəzində «Zəhləmi tökmə», «Başımı ağrıtmə», «Açıll başımdan», «Mane olma», «Vaxtımı alma» və s. kimi ifadələri işlədən adamlara, xüsusən müəllim və valideynlərə heç bir halda bəraət qazandırmaq olmaz. Cavab vermək bacarığı insanın əsas keyfiyyətlərindən biridir. Cavab verən təkcə öz bilik və məlumatını deyil, eyni zamanda, öz mədəni səviyyəsini də nümayiş etdirir. İstər böyükələr, istərsə də kiçiklər cavablarda nəzakətli sözlər, ifadələr eşitdikdə, müəyyən ölçüdə nəvaziş hiss etdikdə razi qalır, məmnunluq duyurlar.

Nitqi dinləmək. Nitqi dinləmə bacarığına yiyələnmək. Bu keyfiyyət hər bir savadlı və mədəni adam, xüsusən natiq üçün olduqca vacibdir. «Dinləyə bilmək bacarığı, yaxşı danışmaq bacarığına bərabərdir» (Ə.M.Bəhmənyar). Nitqi dinləmək bacarığına istənilən səviyyədə sahib olmayan adamların başqasına qulaq asmağa səbri çatmır, yersiz replikalarla müsahibinin sözünü ağzında qoyur, başqaları ilə danışır, nə söylənilən fikri lazımi dərəcədə dərk edir, nə də digərlərinə bunun üçün imkan yaradır. Bir türk zərbi-məsəlində deyilir ki, qulaq asmaq lazım gələndə birinci, danışmaq lazım gələndə axırıncı ol. Nə qədər də yerinə düşən kəlamdır.

Danışanın nitqi sona kimi səbrlə, təmkinlə dinlənilməlidir. Başqasını nitqi aşağıdakı halda kəsilmə, ona müdaxilə edilə bilər.

1. Danışan bəhs etdiyi məsələdən uzaqlaşdıqda. Belə hallarda çox zaman dinləyicilər, «mətləbə gəl», «əsas

«məsələdən danış» və s. kimi replikalarla danışanı istiqamətləndirirlər.

2. Məlum olan əşya və hadisə barədə danışıldıqda;
3. Bəhs olunan məsələ ilə bağlı səhvə və ya yanlışlığa yol verildikdə;
4. Müsahibin nitqini qüvvətləndirmək, fikrini təsdiq və qədir etməyə ehtiyac duyulduqda;
5. Hər hansı məsələ barədə uzun-uzadı danışıldıqda.

Göstərilənlərin axıncısına daha tez-tez təsadüf olunur. Nitqin yığcamlığı ünsiyyətdə çox mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, məişətdə, ictimai yerlərdə, həddindən ziyadə çox danışan adamlara rast gəlmək olur ki, belələri müsahibinin danışmasına, fikrini, münasibətini bildirməsinə imkan vermir, əminin sözünü ağzında qoyur, digərlərini onları dinləməyə məcbur edirlər. Onlar bir məsələni dönə-dönə təkrar söyləyir, öz maraqlı hadisələrdən təfərrüatı ilə bəhs edir, rabitəsiz, nəntiqsiz fikirləri ilə dinləyiciləri yorur, bezikdirir, əsəbləri lə oynayırlar. Adamlar belələrinə dözmürlər, bəzən açıq-açıqına etiraz da edir, onların arxasınca çox zaman «boş-boğaz», «uzunçu», «heyvərə», «zəhlə tökən», «ürəkçəkən», «qırsaqqız» və s. kimi xoş olmayan sözlər söyləyib gileylənirlər. İnstitutun akt zalında yazıçıya həsr olunmuş xatirə gecəsi keçirilirdi. Bir neçə nəfər yazıçı barədə xatirələrini danışdı. Axırda yazıcının uzaq qohumlarından birinə söz verildi. Onun yazılı qeydləri vardı. Ora baxıb oxuyur, deyilənləri bir də təkrar söyləyirdi. Auditoriya xeyli yorulmuşdu. Danışan nəfəsini balaca dərən kimi yerbəyerdən əl vururdular, bununla «bəsdir» demək istəyirdilər. Əsəbilikdən zalı tərk edənlər də oldu. Yığıncağı aparanın dəfələrlə verdiyi replikalarla nəhayət, «natiq»i dayandırmaq mümkün oldu. Nitqin yığcamlığı, az danışmaq barədə Nəsrəddin Tusinin fikirləri bu gün də aktual və ibrətamizdir: «qeybət, böhtan, iftira, yalançılıqdan çəkinməli, heç vaxt belə şeyə yol verməməli, o xasiyyətli adamlarla ünsiyyət saxlamamalı, onlara qulaq asmaqdan nifrət etməlidir.

Ümumiyyətlə, az danışmalı, çox eşitməlidir. Bir filosofdan soruşdular; «nə üçün az danışır, çox qulaq asırsan?» Dedi: «Çünki mənə iki qulaq veriblər, bir dil, yəni: iki eşit, bir de» (31. s. 163).

N.Gəncəvinin aşağıdakı misraları bu baxımdan ibrətəlayiqdir:

Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir su da.
İncitək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy öz sözlərinlə dünya bəzənsin
Az sözün incitək mənası solmaz
Çox sözün kərpicək mənası olmaz.

Müsahibin nitqinə müdaxilə bütün hallarda hörmət və nəzakət çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır. Dinləmə zamanı üz-gözünü turşutmaq, narazı halda başını yelləmək və s. danışanı çaşdırır, fikrindən yayındıra bilər. Danışanın nitqi bunun üçün əlverişli məqamlarda, daha çox müsahibin etdiyi davamlı fəsillələr zamanı kəsilə bilər. Nitqə hər hansı bir münasibətlə müdaxilə edildikdə müsahibə «bağışlayın», «üzr istəyirəm», «icazə verin», «bir dəqiqə» və s. kimi nəzakətli söz və ifadələrdə müraciət olunmalıdır. Müsahibin sözünü ağzında qoymaq, onun nitqini «Düz danışmırsan», «Səhv edirsən», «Gah nala, gah da mıxa vurursan», «Bir şeyi bilmirsən, danışma», «Vaxtımızı alma», «Bir az qısa elə» və s. replikalarla kəsmək nəzakətsizlik sayılmalıdır. Dinləmə zamanı əsnəmək, başqaları ilə söhbət etmək, tez-tez saata baxmaq, gözü yol çəkmək və s. kimi hallar məqbul sayılmır. Nitqi dinləmə xüsusi qabiliyyətdir. İnsanda bu keyfiyyət onun mədəni səviyyəsini müəyyənləşdirən əsas göstəricilərdəndir.

Şad və ya bəd xəbərin çatdırılması. Mütəxəssislər təsdiqləmişlər ki, informasiyanın özü də dərəcəsinə görə ilk

vaxtlar çox kəskin təsir göstərmək gücündədir. Hansısa bir bəd xəbərin (çox zaman şad xəbərin də) təsirinə insanın tab gətirməyib həlak olması (xalq arasında buna «ürəyi partladı», «çartlayıb öldü») də deyilir halları çoxlarına bəllidir. İki yeniyetmə oğlunun dənizdə çimərkən batması xəbərini eşidən ana huşunu itirmiş, bir daha özünə gəlməmişdi. Yaxud, atasının ölüm xəbərini eşidən qız özünü dənizə atıb həlak etmişdir və s.

Adamlar başqasına əzizi, yaxın adamının ölüm xəbərini verərkən «vəziyyəti ağırdır», «özündə deyil», «huşunu itirib», «halı yaxşı deyil» və s. kimi ifadələrlə müsahibini bu dəhşətli hadisəyə, bir növ, hazırlamağa çalışırlar. Bəzi hallarda xəstə, əsəbləri zəif adamlardan belə xəbərlər gizlin saxlanılır. Yadımdadır ki, (N.Abdullayev) kəndimizdə Ceyran adlı bir qarının üç oğlu cəbhəyə getmiş, az keçməmiş onların üçündən də qara kağız gəlmişdi. Bütün kənd bu dəhşətli xəbəri anadan gizlətdi. Ana cəbhədən qayıdanların hamısından Hümətə, Heybətə, Həmidə xəbər alırdı. Ananı ovundurmaq üçün hərə bir əhvalat uydurub onu yola verirdi. Kənd bu minvalla ananı xeyli yaşatdı.

Bəd xəbərlərin münasib formada başqasına çatdırılması insanlara qaygıdır, mərhəmətdir, onların dərdlərinə şərik olmaqdır. Bu, hər bir mədəni adamın başlıca keyfiyyətlərindəndir.

Qəfildən alınan şad xəbərin, onun yaratdığı hissi halların, gənginliyin də bəzən adamlar üçün ağır nəticələri olur. Uzun müddət itkin düşmüş oğlunun intizarında olan anaya qəfildən oğlunun sağ olması, yaxud gəlib çıxması xəbərini verməyin ana üçün hansı fəsadla qurtaracağını təsəvvür etmək çətin deyildir. Adamlar sanki bunu nəzərə alaraq gətirdikləri şad xəbərdən əvvəl «Muştuluğumu ver», «Gözün aydın olsun», «Sənə bir şad xəbər gətirmişəm» və s. ifadələrlə şad xəbəri birdən-birə deyil, tədricən sahibinə çatdırırlar.

Rəy söyləmək, münasibət bildirmək, məsləhət vermək.

İnsanlar istər yazılı, istərsə də şifahi formada başqasının fikrinə münasibət bildirir, rəy söyləyirlər. Orta və ali məktəb praktikasında rəy söyləmək və münasibət bildirmək məzmun və formasına görə müxtəlifdir, rəngarəngdir. Şagird danışığına, oxusuna, yazılı işlərinə rəy vermək, ali məktəbdə tələbə nitqini məzmun və forma baxımından qiymətləndirmək, yoxlama, kurs, diplom və buraxılış işi və sairəyə rəy vermək, başqasının nitqinə münasibət bildirmək, istiqamət vermək və s. Bu iş ali məktəb həyatında açıq dərsləri müzakirə etmək, elmi işlər, müdafiə olunacaq əsərlər barədə fikir söyləmək və s. formalarda daha geniş bir şəkildə tətbiq olunur. Həm şifahi, həm də yazılı formada verilən rəylər, söyrənilən fikirlər fəaliyyət və işin məzmunundan, keyfiyyətindən, iş görənin şəxsiyyətindən asılı olmayaraq bütün hallarda dilin etik ölçülərinə uyğun olmalı, hissiyyətə, mənliyə toxunan fikir və ifadələrə yol verilməməlidir. İstər şifahi, istərsə də yazılı şəkildə rəy verilərkən, münasibət bildirilərkən «İş yararsızdır», «Tarixdən xəbəri yoxdur», «Hətta sözləri sətirdən sətərə keçirə bilmir», «Boş və mənasız fikirlərdir» və s. kimi ifadələrin işlədilməsi məsləhət görülmür. Həmin fikirləri başqa tərzdə məsələn: «Təfərrüata yol verilmişdir»; «Bəzi fikirlər aydın verilmir», «Bu barədə daha əsaslı faktlar gətirmək olardı», «Bir qədər səthilik nəzərə çarpır», «Bu hissəsinin yenidən işlənilməsi məsləhətdir» və s. kimi ifadə etmək olar və lazımdır.

Bəzi müəllimlərin şagird və tələbələrin cavabları barədə söylədikləri «Sən qanan şey deyil», «Savadsızın birisən», «Sən bunları başa düşməzsən», «Tupoysan», «Dünyadan xəbərin yoxdur», «Əhsən sənə başına» və s. kimi təhqirə rəylərlə, replikalarla heç cür razılaşmaq olamaz. Elə ifadələr şagird və tələblərin şəxsiyyətini alçaldır, onu qəlbən incidir, təhqir edir, öz gücünə inamını azaldır. Belələri cavab verməkdən, fikrini bildirməkdən çəkinir, əksər hallarda susmağı üstün tuturlar. Müəllim özünün aqressiv replikası,

Müəllimlik praktikasında şagird və tələbəyə «Düzgün danışmırsan» kimi irad tutmaq məsləhət görülmür. Bunun əvəzinə «Yaxşı olar ki, bu haqda bir qədər düşünə idin», «Fikrini başqa şəkildə necə ifadə edə bilərsən?» və s. ifadələrdə şagirdə (tələbəyə və başqalarına) müəyyən istiqamət vermək olar. Bütün hallarda hər hansı suala cavab verməsi, tapşırığın yerinə yetirməsi üçün adamlara imkan yaratmaq lazımdır. Bu cür yanaşma qüsurların islahı işini xeyli asanlaşdırır, insanda öz gücünə inam yaradır, o özünün başqaları, ümumiyyətlə, cəmiyyət üçün əhəmiyyətini dərk edir.

Nitqin etik qaydalarına əməl etmək. Danışq zamanı başqasının heysiyyətinə toxunan, şəxsiyyətini təhqir edən, ədəb qaydalarına uyğun olmayan söz və ifadələrə (məsələn, zırrama, qurumsaq, qanmaz, anlamaz, gopa basmaq, içəri soxulmaq, meymun, keçəl, xosunlaşmaq, kəllən haqqı, böyük fisqırıq, burnunu soxmaq, əkilmək, məzələnmək, anqırmaq, bağırmaq, soxuşdurmaq, burcutmaq, aradan sürüşmək, dürtmək (yemək mənasında) sərsəm, boşboğaz, toqqanın altını bərkitmək, özü doğub göbəyini özü bağlamaq, ipli-mıxlı yoxa çıxmaq, eşşəyin quyruğuna bağlamaq və s.) yol verilməməlidir. Bu cür sözlər və ifadələr hansı münasibətlə deyilməsindən asılı olmayaraq həmişə böyük narazılıqla qarşılanır və çox zaman adamların inciməsinə, küsüşməsinə, bəzən isə hətta savaşmasına da səbəb olur. Mədəni və savadlı adamın nitqində, o cümlədən müəllimin danışığında bir dənə də olsun loru söz və ifadəyə yer verilməməlidir.

Ali məktəb praktikasında tələbələrin onlara dərs deyən müəllimi başqası ilə əvəz etmək barədə müraciətinin dəfələrlə şahidi olmuşuq. Müəllim və tələbə münasibətində belə xoşa gəlməyən hal əksərən danışq etikasının pozulması, tələbəyə qarşı kobud söz və ifadənin işlənilməsi nəticəsində baş verir. İnsan bütün hallarda öz danışığına nəzarət etməyi, ifadələri ölçüb-biçməyi bacarmalı, heç bir vəziyyətdə etika qaydaları pozulmamalıdır. Xüsusi gərginlik keçirən adamlar çox vaxt əsəbi danışır və belələrinə onu tanıyanlar «əsəbidir, bənd

olmayın» deyə bəraət verirlər. Əslində heç də belə olmamalıdır. Qeyri-normal danışığa görə adamlar məzəmmət edilməlidir. Həm ailədə, həm də ictimai yerlərdə nitqin etik normaları gözlənilməli, lüzumsuz, təhqiramiz sözlər işlədilməməlidir. Nitqə verilən bu tələb məktəb praktikasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nitqin etik normalarını şagird və tələbələr daha çox müəllimin danışığı ilə mənimsəyir, əxz edirlər. Bu cəhət nəzərə alınmalı, hər hansı bir səbəbdən əsəbilik keçirən müəllim şagird, tələbə və digərləri ilə ünsiyyətdə özünü dərhal ələ almağı, danışığında heysiyyətə toxunan, şəxsiyyəti təhqir edən söz və ifadələrdən (məsələn, qanacaqsız, tərbiyəsiz, alçaq, yekəbaş, başdan xarab, qanmaz, heyvərə, kütbeyn, tupoy və s.) çəkinməlidir. Tanışlarımızdan biri danışdı ki, VI sinifdə oxuyan uşağı ona şikayətlənib deyir ki, müəllim sinifdə uşaqlarla danışarkən və ya onları danlayarkən pis-pis sözlər işlədir. Anası müəllimin hansı sözləri işlətdiyini soruşduqda uşaq ona deməkdən çəkinmiş, kağıza yazıb vermişdir.

Müəllim-şagird, müəllim-tələbə münasibətində müəllimin davranışı, rəftarı, şəxsi mədəniyyəti, ən başlıcası isə davranış tərzı hər zaman önəmli rola malik olmuşdur. Son psixoloji ədəbiyyatda təlimin humanistləşdirilməsi şəraitində müəllimin xarakteri aşağıdakı cəhətdən səciyyələndirilir: hər şagirdə hörmətlə yanaşmaq, onun taleyi ilə yaxından maraqlanmaq, şagirdin qabiliyyət və istedadına optimiscəsinə hörmət etmək, şagirdlə partnyor kimi əməkdaş olmaq, stimullaşdırma yolu ilə şagirdlərdə daxili motivlər yarada bilmək, şagird nöqsanlarına dözümlülük göstərməyi bacarmaq, ünsiyyət mədəniyyətinə sahib olmaq.

Göründüyü kimi, ünsiyyət, danışiq mədəniyyəti müəllim portretinin əsas cizgilərindən biridir. Nitqin etik normalarının daşıyıcısı və qoruyucusu kimi müəllim bu sahədə valideynlərlə müntəzəm söhbət aparmalıdır. Bəzən valideynlər, ata-ana, ailənin digər yaşlı üzvləri evdə bir-birinə qarşı normal olmayan münasibət zəminində kobud, təhqiramiz

islədirlər. Belə sözlər (məsələn: rədd ol, alçaq, ətsiz, binamus, boynuna ip tutum, öl, əclaf, yaramaz və s.) dərhal uşaqların danışığına keçir, başqaları ilə kiçik fərqlər zamanı həmin sözləri işlədirlər. Valideynin uşağa hər bir münasibət zamanında bu cür sözlər işlətməsi daha faydalıdır. Bakının 13 sayılı orta məktəbin II sinfində təbəccütlü tələbə H.Arifin «Anamı incitmirəm» şerini tədris edirdi. Təcrübəçi «Siz ananızı sevirsinizmi?» sualı ilə sinfə münasibət etdi. Hamı bir ağızdan «bəli» deyər cavab verdi. Tələbə öndən cərgədə əyləşən çəlimsiz bir qız əlini qaldıraraq anamı sevmədiyini bildirdi. Səbəbini soruşduqda dedi ki, mən anamı incimişəm. Sınıf müəlliminin vasitəsilə həmin valideyn tələbəyə dəvət olundu. Məlum oldu ki, ana uşağı danlayarkən uşaq ad sözlər işlətməmişdir. Bunu boynuna alan ana özünə bəraət ərizəsi təqdim etdi. Hər bir məqsədlə onu da dedi ki, bizim bu qız dəyməkdir. Bir balaca ona toxunan söz deyən kimi inciyir, küsür. Çəlimsiz, ana ilə söhbət aparıldıqda, o bir daha belə hərəkət etməyəcəyinə söz verdi.

Uşağa məhəbbət, uşaq şəxsiyyətinə hörmət halında qabaqcıl ölkələrin tərbiyə sistemində çox əhəmiyyətli yerə hesab olunur. Amerika pedaqoqu məşhur Benciamin Spok özünün «Analarla söhbət» kitabında uşaqlara, onların şəxsiyyətinə hörmət və ehtiramdan bəhs edərək göstərir ki, uşaqlar hər hansı bir səbəbdən imtizamsızlıq edərsə, qaydalarını pozursa, biz, adətən, özümüzü həmin şagirdi vaxtında cəzə tədbiri ilə məşğul etməkdə məzəmmət edirik. Əslində isə heç də belə deyildir. Bunun səbəbini uşağa, onun şəxsiyyətinə hörmətin, valideynlərinin və digərlərinin hörmətinin, məhəbbətinin, sevgisinin, nəvazişinin azlığında, etinasızlıq və qaydalıqda axtarmaq lazımdır (42. s. 27).

Natiqin nitqi, danışığı onun şəxsiyyətini, mədəniyyətini, dünyagörüşünü, müəyyənləşdirən, ətrafdakılarla münasibətini nizamlayan başlıca amildir. Təcrübədə uşaqlarımız məktəblərdə divardan asılmış davranış qayda-

larının bir neçəsində müəllim nitqinə verilən tələblərdən bəhs olunur. Çalışın, nitqinizdə pedaqoji qüsurlara yol verməyəsiniz. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alıb onlarla danışmaqda ehtiyatlı olun. Şagirdlərə müraciət edərkən pedaqoji qayda və tələblərə riayət edin və s. Bu tələblərdə aydınlıq və konkretlik az olsa da, hər halda müəllim nitqinin etik normalarına əməl olunmasının vacibliyi qeyd edilir, nəzərə çarpdırılır.

Nəzakətli danışmaq qaydalarının şagirdlər, eləcə də tələbələr üçün tərtib edilib divardan asılması və ya dərs vəsaitinin (məsələn, dəftərlərin) üz qabığında nəşr edilməsi və s. formada nəzərə çatdırılması ancaq fayda verə bilər. Vaxtilə məktəblərimizdə belə bir təcrübə olmuşdu. Məsələn, 60-cı illərdə məktəblilər üçün nəşr edilmiş «Məktəblinin məlumat kitabı» adlı vəsaitdə mədəni danışmaq üçün aşağıdakılar tövsiyə olunur.

«Söhbət zamanı ehtiramlı və diqqətli ol. Söhbət etdiyin adamın sözünü kəsmə, ona diqqətlə qulas as. Əgər bir sözü başa düşməmişsənsə, yaxud eşidə bilməmişsənsə belə de: «Bağışlayın, mənə aydın olmadı», sonra isə ondan dediyini bir də təkrar etməsini xahiş et. Böyüklər səndən bir şey soruşmayınca onların söhbətinə qarışma, yaxud onları maraqlandıran bir məsələ barəsində bildiyini demək üçün mütləq onlardan icazə al.

Yalnız bildiyini de. Uzunçuluq etmə. Hər şeyi səlis, qaydasınca danış. Dediyn bir şeyi yenidən təkrar etmə. Bir söhbəti yarımçıq kəsib, başqasına keçmə. Çox hündürdən danışma, sözləri bütöv de. Elə sözlər seçib de ki, onlar sənə ifadə etmək istədiyin fikri daha aydın göstərmiş olsun.

Yeri gəldikcə «xahiş edirəm», «buyurun», «təşəkkür edirəm», «çox sağ olun» sözlərini işlət.

Fikir ver ki, danışığın düzgün, əbədi olsun. Pis, kobud sözlər işlətmə, «bəli» əvəzinə «hə» demə, «əşşi», «şeydir», «zəddir» və s. kimi sözləri işlətmə.

Yoldaşlarına incilik gətirən ləqəblər vermək pis şeydir. Ləqəb qoymaq, yoldaşın, yaxud böyüyün hörmətini axlamamaq deməkdir».

Yeri gəlmişkən göstərək ki, məktəblərimizin yarandığı dövrdən etibarən müəllim və yazıçıların tərtib etdikləri dərslik və dərs vəsaitlərində (Abbasqulu ağa Bakıxanov. «Nəsihətnamə» 1836; Seyid Əzim Şirvani «Məcmuəyi – asari Seyid Əzim Şirvani», Firidun bəy Köçərli «Balalara hədiyyə» 1912; Seyxzadə Hafiz Məmməmin «Fəsanlət və bələğət, fənni-inşa və üsuli-kitabət» 1908 və s.) nəzakətli hərəkət, danışq məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Bu məqsədlə dərslik və vəsaitlərə şagirdləri mədəni nitqə, nəzakətli davranış qaydalarına yiyələndirmək baxımından faydalı sayılan bir çox nəsihətlər, məzəli əhvalatlar, hekayələr, atalar sözü, zərbi-məsəllər və s. salınmışdır. Bu təcrübə, ənənə mövcud dərsliklərin tərtibində nəinki nəzərə alınmalı, həm də inkişaf etdirilməlidir.

Aşağı siniflər üçün yazılmış dərsliklərdə mədəni davranış, danışq qaydalarının, böyük-kiçik münasibətlərinin bəziləri məktəb dərsliklərində – mətnlərdə, çalışmalarda çox da olmasa, müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır. Məsələn, II sinfin dərsliyində «Nəzakətli sözlər» başlığı ilə aşağıdakı dialoq verilmişdir:

- Bağışlayın, saat neçədir?
- Səkkizə beş dəqiqə qalıb.
- Təşükkür edirəm.
- Mümkünsə bu küçənin adını deyin.
- «İstiqlal».
- Çox sağ olun. Sizi narahat etdiyim üçün üzr istəyirəm.
- Əmican, xahiş edirəm, bu pulu xırdalayın.
- Buyur.
- Minnətdaram.

Lakin bu azdır. Dərsliklər, xüsusilə aşağı siniflərin dərslikləri belə məntəzlərlə zəngin olmalıdır ki, məktəblilər

xalqımızın təfəkkür tərzində, etik görüşlərində, yazılı və şifahi ədəbiyyatında yaratdığı nəzakətli davranış və nitq normalarını öyrənsinlər və əxz etsinlər. Bu baxımdan yazıçı Y.Əzimzadənin « «Hə» yoxsa «bəli» » hekayəsi xarakterikdir. «Mən balaca idim. Bilirdim ki, başqaları çağıranda gerek «bəli» deyəsən. Kim məni çağırırsa «hə» deyərdim. Anam bir neçə dəfə mənə açıqlanıb demişdi:

- «hə» yox, «bəli»...

Bir dəfə də uzaq qohumlarımızdan qoca bir kişi bizə qonaq gəlmişdi... Söhbət vaxtı məndən soruşdu:

- Adın nədir, bala?

- Murad.

Aradan bir az keçdi. Qoca bir də məni çağırırdı:

- Oğlum.

Mən həmişə olduğu kimi dedim:

- Hə.

Qoca elə bil cavabımı eşitmədi, bir də çağırırdı.

Mən yenə «hə» sözünü ucadan təkrar etdim... Qoca çox acıqlı halda üçüncü dəfə adımı çağırırdı.

Mən yenə də «hə» deməyə hazırlaşırıdım ki, birdən «bəli» sözü yadıma düşdü. Bildim ki, qoca məndən bunu tələb edir. Utana-utana yavaşcadan dedim:

- Bəli.

Bax belə. — deyə qoca gülümsündü. — İndi səndən xoşum gəldi».

Dərsliklərimizdə belə mətlərin sayını mümkün dairəsində artırmaq lazımdır. Bu, milli dəyərlərimizi qorumaq baxımından faydalıdır.

Nitqin etik qaydalarına müəllim-rəhbərlik-müdiriyyət münasibətlərində də ciddi riayət olunmalıdır. Tələbələrə təcrübəyə apardığımız məktəbin direktoruna zəhri görkəminə görə, 60-65 yaş vermək olardı. İşgüzdür, məktəbdə səliqə-sahman, qayda-qanun yarada bilmişdi. Ancaq müəllimlər ondan narazı idilər. Ona görə yox ki, tələbkər idi, nizam-intizamın pozulmasına yol vermirdi. Ona görə ki, kobuddur.

ğzının sözünü bilmir. Məktəbdə onun işlətdiyi kobud söz və ifadələrlə bağlı dəfələrlə narazılıqlar, söz-söhbətlər olmuşdu. Məktəbin pedaqoji şurasının iclaslarının birində iştirak edirdik. Qocaman qadın müəllim iclasa bir neçə dəqiqə gecikmişdi. Tanırdı. Üzr istədi. Direktor isə bütün bunların müqabilində «Bu sənin çoxdankı peşəndir» - dedi. Qadın pərt oldu. Elə turanlar da pərt oldu. Direktor arxada əyləşən müəllimlərə «erli-yersiz irad tuturdu, deyirdi: «İntizamsızlıq edirsən, orda bazar açmısan, deyirsən qaldırım çıxaram çölə, özünü apara bilmirsən» və s. Onun kobulduğu tez-tez nəzərə çarpırdı: «Belə getsə, səninlə işləyə bilməyəcəyəm, savadsızsan»; «Sən kim müəllimin tərbiyə verdiyi uşaq da sən kim uşaq»; «Sənə söz vermirəm», «Özünə umac ova bilmirsən, başqasına əriştə kəsirsən». Belə ifadələr rəhbər işçiyə, direktora heç bir zaman başucalıq gətirə bilməz. Əksinə, onu hörmətdən salır, nüfuzunu zəiflədər.

Belə bir halın yaranmasının başlıca səbəbi rəhbər işçinin özündə danışıq mədəniyyəti, davranış qaydaları (idarəetmə) ilə bağlı qüsurları dərk etməməsidir. O hesab edir ki, işçini rəhbər etmək üçün onunla kobud danışmaq, sərt rəftar daha yaxşıdır. Burada qədim yunan filosofu Sokratın bir kəlamı yerinə düşərdi: «İnsan dünyanı dərk etməzdən əvvəl özünü dərk etməlidir». Doğrudan da, insan üçün çətin şeylərdən biri özünü dərk etmə, «mən»in dərkidir. Özünü dərk edənlər həm də yüksək nitq mədəniyyətinə, nəzakətli danışıq qabiliyyətinə sahib olurlar.

Mədəniyyətə, o cümlədən də nitq mədəniyyətinə sahib olmaq rəhbər işçi üçün daha vacibdir. Kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətləri tarazlamaq, münasib münasibətləri yoluna qoymaq, sağlam psixoloji iqlimi yaratmaq, çağdaş idarəetmənin tələblərini yerinə yetirmək üçün rəhbər işçi digər keyfiyyətlərlə yanaşı, yüksək mədəniyyətə, nümunəvi danışıq qabiliyyətinə sahib olmalıdır.

Cəbrayıl şəhər orta məktəbinə uzun illər rəhbərlik etmiş İslam Məmmədovu şagirdləri və iş yoldaşları xoş

duygular və hörmət hissi ilə xatırlayırlar. Danışır ki, İslam müəllim məktəbə rəhbərlik etdiyi neçə onilliklərdə bir dəfə də olsun tabeçiliyində olanlara səsini qaldırmamışdı, ən kritik hallarda, ən çətin məqamlarda səbrini basmağa, əsəblərini cilovlamağa, öz yoldaşlarını qoruyub, hifz etməyə nail olardı, nöqsana yol vermiş kollektivin üzvi ilə elə səbrlə, təmkinlə, milli, əxlaqi, etik normalara uyğun kubar ağsaqqallığı ilə söhbət edir, iş aparardı ki, həmin adam bir də elə səhvə yol verməzdi. Onun lap kəskin şəkildə olan danlağı da ata, böyük qardaş öyüdü kimi səslənərdi. Bu idarəçilik mədəniyyəti, nəzakətli davranışı və danışığı onu kollektivin nəzərində ucaldar, nüfuz sahibi edərdi» «Xudafərin» qəzeti, (18 oktyabr, 2001-ci il).

Məşhur qəzəl sənətkarı Ə.Vahidlə ustad Azər arasında olmuş bir əhvalatı xatırlamaq yerinə düşər: Ə.Vahid Azər Buzovnalıdan ərəb və fars dillərini öyrənir, qəzəl sənətinin sirlərinə yiyələnirmiş. O, dərəcələndə hər dəfə Azər müəllim ayağa durar və Vahid oturandan sonra əyləşirmiş. Bu vəziyyəti utancaqlılıqla müşahidə edən Ə.Vahid deyir:

- Ustad, siz məndən yaşca da, başca da çox böyüksünüz. Siz ayağa qalxanda mən xəcalət çəkirəm. Ona görə də daha dərəcə gəlməməyi qərara almışam.

Azər müəllim sakitcə deyir:

- Mən sənə adamlıq, ədəb-ərkan öyrədirəm. Yoxsa sən nəkarasan ki, mən ayağa duram.

İstər rəhbər maarif işçisi, istərsə də müəllim hər hansı bir neqativ halla qarşılaşdıqda öz təmkinini saxlamalı, danışığında lazımı ölçülərə riayət etməli, bir atalar sözündə deyildiyi kimi, «acı yeyib, şirin danışmağı» bacarmalıdır.

Böyük Nizami çox yerində demişdir:

Düşüncəsi, ağı sağlam olan kəs,

Lüzümsüz sözləri söyləməz əbəs.

Təvazökarlıq mədəni niqtin başlıca şərtlərindəndir.

Adamlar öz şəxsiyyəti, fəaliyyəti barədə bu və ya digər məqsədlə başqalarına məlumat verməli, danışmalı olurlar.

fəaliyyətinin bu formasında bəzən təvazökarlıqdan kənar mən söz və ifadələrə yol verilir. Radio verilişində bir or öz səhnə fəaliyyəti haqqında belə ifadələr işlədirdi: «Məndə drammatizm güclüdür. Mənim səsin əladır. Mən həmişə baş rollarda çıxış etmişəm. Bütün görüşlərdə tamaşaçılar mənə alqışlayıb. Mən professional səhnə ustasıyam».

Nitq üzərində apardığımız müşahidələr zamanı təvazökarlıqdan kənar işlədilən xeyli fakt qeyd etmişik. Məsələn, «Həmin mahnını mən daha yaxşı çalıram»; «Dissertatəm mənim əsərlərimə istinad etməmişdir»; «Bu barədə ilk dəfə mən bəhs açmışam»; «Dilçiliyin bu sahəsi ilə bağlı mənim xeyli kəşflərim var»; «Mən bu sahənin professionalıyam» və s.

Danışığın etik normalarına uyğun olmayan bu cür ifadələr dinləyicilərdə xoşagəlməz bir əhval doğurur.

Dahilər, həqiqi mənada elm adamları, savadlı və ədəbi şəxsiyyətlər özləri barədə, fəaliyyətləri haqda həmişə ümkün dərəcədə az danışmağa çalışmış, başqalarının onları rifləməsinə razı olmamışlar. Ali məktəb illərində bizə dərs deyən müəllimlərdən iki nəfəri – prof. Ə.Dəmirçizadəni və akademik F.Qasımlıyadəni həmişə hörmətlə xatırlayırıq. Onlar bir çox dərsliklərin, monoqrafiyaların müəllifi, sözün əsl mənasında alim, pedaqoq idilər. Bizə qeyri-adi gələn o idi, onlar lap adi insanlar idilər. Onların dilindən mən, mənim əsərlərim, mənim təsirim, mənim fəaliyyətim, yetirməm, mənim tədqiqat üslubum və s. kimi ifadələri bir dəfə də olunmuş eşitməmişdik. Biz onları öyrəndikcə, əsərlərini oxuduqca həmin insanların böyük alim, dilimizin, ədəbiyyatımızın görkəmli tədqiqatçıları olduqlarını dərk etdik, başa düşdük. Böyük təvazökarlıq onları bizim gözümüzdə daha da ucaltdı. Ta qədimdən yazıb-yaradan ədiblər, filosoflar sadəlik və təvazökarlıqla bağlı çox dəyərli, hikmətli sözlər söyləmişlər. Ə.Xaqani sadəlik və təvazökarlığı insana xas olan nəcib sifət kimi tərənnüm etmiş, loyğalığı və xudpəsəndliyi pisləmişdir:

«Mənəm, mənəm» deyib öymə özünü,

Həmişə müxtəsər söylə sözünü.

Cahildir özünü tərif edənlər,

«Çox bilirəm» demə bilsən də əgər.

Geniş dünyagörüşünə, mükəmməl savada, yüksək intellektə sahib olan adamların nitqi, danışığı, adi söhbətləri təvazökarlıq baxımından sadə və xoşagəlimli olur. Onlar bir qayda olaraq gördükləri işi ümuminin adından təqdim edirlər. «Bizim bu sahədəki nəticələrimiz olduqca faydalıdır»; «Bu məsələyə bir qədər aydınlıq gətirməyə çalışmışıq» və s. Çoxları öz fəaliyyətləri barədə danışarkən təvazökarlıq xatirinə belə ifadələr işlədir: «Özünü tərif olmasın», «Özündən demək olmasın», «Təvazökarlıqdan kənar olmasın», «Bu mənim şəxsi fikrimdir» və s.

Dediklərimizdən aydın ollur ki, təvazökarlıq mədəni nitqin başlıca keyfiyyətlərindəndir. Natiqin nitqi bu baxımdan da nümunəvi olmalıdır.

Məşhur Amerika pedaqoqu və natiqi Deyil Karneqi nitqin səmimiliyi məsələsindən bəhs edərkən olduqca həyatı, hətta ibrətamiz nümunələr gətirir. Məsələn, «Ceneral Elektrik» kompaniyasına adamları mövsumi şəkildə işə qəbul edirdilər. Müddət bitəndən sonra onları baş mühasib qəbul edər, xüsusi takt və hörmətlə sözə başlayardı. «Mister Smit, siz çox yaxşı işçi olmuşsunuz. Sizi biz Nyu-Yorka göndərdiyimiz zaman çox ağır bir tapşırıq vermişdik. Siz bu işi yüksək səviyyədə yerinə yetirdiniz. Mən istərdim biləsiniz ki, bizim firma sizinlə fəxr edir. Sizin xarakteriniz elədir ki, hər hansı yerdə işləsəniz, hamının hörmətini qazana bilərsiniz. Bizim firma Sizə inanır. Amma çox təəssüf edir ki, sizdən ayrılmalı olacağıq və istərdik ki, Siz bunu biləsiniz».

Belə bir insani münasibət işdən azad edilənin məyusluğunu aradan qaldırır, onu işləməyə, fəaliyyət göstərməyə, yaşamağa ruhlandırır.

Dünyanın böyük adamları bir də onu görə böyükdörlər
nlar öz uęurları ilə öyünmürlər, başqalarının mənliyinə,
runa toxunmurlar.

Uzunəsrlük düşmənçilikdən sonra 1922-ci ildə türklər
anları türk ərazisindən çıxarmaq qərarına gəlirlər. Mustafa
mal öz əsgərlərini Aralıq dənizi uğrunda vuruşmağa çağırır.

böyük vuruşda türklər qələbə qazanır. Yunan
erallarından Trikupie və Dianis təslim aktına qol çəkmək
in mustafa Kamalın qərargahına yollanırlar. Yol boyu türk
gərləri cürbəcür söyüşlər yağdırırlar. Lakin Mustafa
malın onlarla söhbətində qələbə təntənəsi o qədər də hiss
mmurdu. Mustafa Kamal onlara yer göstərir və deyir ki, siz,
qin ki, yorulmuşsunuz. Bundan sonra Mustafa Kamal hərbi
həliyyatın gedişini müzakirə edib, nəhayətdə məğlub yunan
nerallarının dərdlərini yumşaltmaq məqsədilə deyir:
Müharibə bir oyundur, hərdən ən yaxşı adamlar belə
əğlubıyyətə düşər olurlar» (43).

İnsan öz üstünlükləri ilə öyünməməli, qürrelənmə-
əlidir. İngiltərənin maliyyə naziri Lord Cesterfild oęluna
eyirdi: «Əgər bacarırsansa hamıdan ağıllı ol, amma bu haqda
eç kimə danışma». Ağıllı adamlar «mən» şəxs əvəzliyinin
ox az hallrada işlətməşlər. Onlar öz uęurlarından, necə
eyərlər, xəsisliklə danışmış, həm də bunları ümuminin adı ilə
erməyə çalışmışlar.

Nitqi tamamlayan ifadəli hərəkətlər

Nitq ifadəli hərəkətlərlə müşaiyət olunur. Bu
hərəkətlər (jestlər, mimikalar və digər hərəkətlər) ya sözlə
fadə olunan mənəni nəzərə çarpdırır, ya da həmin mənaya
ekspressivlik verir, onu daha təsirli edir. Danışq zamanı
müxtəlif bədən hərəkətləri (qaşı oynatmaq, baş tərpətmək,
barmaqları silkələmək, bıqlarının ucunu ağzına alıb çeynəmək,
fiz-gözünü turşutmaq, boğaz çəkmək və s.) vasitəsilə müəyyən
nəna və ya fikir ifadə olunur. Bu cür jest, mimika, danışq
prosesində edilən kəskin və sürətli hərəkətlər söylənilən fikrə
uyğun olanda lazımi effekt yarada bilir.

Deyilənlərə görə, Kral Ferdinand Neopolitinski 1821-ci ildə onu ölkədən qaçmağa məcbur etmiş iğtişaslardan sonra öz şəhərinə qayıdanda sarayın qarşısındakı meydana toplanmış şəhər camaatına nitq ilə müraciət etmək istəyir. Lakin bir neçə saat balkonda ayaq üstündə dayandıqdan sonra kral, başa düşür ki, təlatümə gəlmiş kütlənin hay-küyü, hətta kralın yanandakı əyanları belə onu eşitməsinə imkan verməyəcək. Onda Ferdinand bir kəlmə də deməyib öz təbəqələrinə əsl cənublu kimi, əl-qol hərəkətləri ilə müraciət edir. Əllərinin hərəkəti və mimikası ilə onları çağırır, danlayır, xəbərdar edir, bağışlayacağını vəd edir.... Şəhərlilər sakitləşir, «nitq»ə diqqətlə fikir verir və nəhayət, onun simasında öz adamlarını, əl-qol hərəkətləri edən neopollunu qəbul edib onu alqışlayırlar.

Bu nümunə ifadəli hərəkətlərin ünsiyyətdə kəsb etdiyi rolu əyani şəkildə sübut edir. Lakin danışq, oxu zamanı nitqi tamamlayan bu əlavə vasitələrdən həddindən artıq istifadə etmək o qədər də məqsədəuyğun sayılmır. Danışanın həddindən artıq əl-qol atması, üz-gözünü turşutması, əllərini bir-birinə vurması, dodağını çeynəməsi, ağzını marçıldatması, burnunu, bığını, boynunu sıgallaması, danışarkən tez-tez o tərəf bu tərəfə hərəkət etməsi və s. fikrin həmin hərəkətlər istiqamətində yayılmasına, dinləyicilərin ümumi bir narahatlıq və narazılığa səbəb olur, bəzən də gülüş yaradır. Nitq praktikasında natiqin belə hallara yol verməsi dözülməzdir. Natiq digər sahələrdə olduğu kimi, ifadəli hərəkətlərində də müəyyən ölçüləri gözləməli, artıq hərəkətlərə yol verməməlidir.

Natiq – mühazirəçi danışığında əl-qol hərəkətləri, digər jestlərdən mümkün qədər istifadə etmədən fikrini dinləyiciyə çatdırmağı bacarmalıdır. SSRİ xalq artisti Olqa Lepeşinskaya xatirəsində bu baxımdan Rusiyanın prezidenti Putinə münasibətini belə şərh edir: «Bizim prezidentimiz xoşuma gəlir, təkcə ona görə yox ki, o ağıllıdır, dövləti öz yolu ilə aparır. Mənə belə gəlir ki, bu belə də olmalıdır. Bir də o mənə qırmızı ayaqaltıda yeriyəndə xoşuma gəlir. O nə cür

nəyi necə də yaxşı bilir. O oturub danışan zaman da əl və r. hərəkətlər etmirdi. Özlüyündə ola bilsin ki, bu elə bir deyildir, amma mənim üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb » («İzvestiya» 5 aprel 2004-cü il).

Diskussiya mədəniyyəti.

Adamlar gündəlik nitq praktikasında başqaları ilə loqa, fikir mübadiləsinə, diskussiyaya girirlər. Fikir badiləsi müxtəlif məqsədlərə (müəyyən bir informasiya, lisə barədə məlumatlanmaq, müsahibini nəyəsə ndırmaq, sövq etmək, nədənsə çəkəndirmək, deyilənlərə nasibət bildirmək və s.) xidmət edir.

Bu dailoq, əsasən, iki şəraitdə aparılır:

1) ailədə, küçədə, bazarda, iş yerində, nəqliyyatda, işət məclislərində, çayxanada və s.;

2) ictimai yerlərdə, elmi konfranslarda, npoziumlarda, iclaslarda, tədris auditoriyalarında, radio və eviziya verilişlərində və s. Hər bir şəraitdə adamların rmal fikir mübadiləsi, bir-birini anlaması üçün müəyyən ydalara, şərtlərə, etik normalara əməl olunmalıdır. nlardan ən başlıcası ünsiyyətin səmimiliyidir. Bu o məkdir ki, birinci şəxs danışarkən digəri (və ya digərləri) u axıra qədər dinləməli, müsahibinə fikrini açıqlamağa ıkan verməli, sonra söhbətə qoşulmalıdır. Müsahibi ətəldən uzaqlaşdığı, lüzumsuz məsələlərdən danışdığı, fərrüfata yol verdiyi zaman dinləyən tərəf belə ifadələr ətə daha yaxşı olar: icazə verin, üzr istəyirəm, sözünüzün abağında oğlunuz dursun, sizin bu fikrinizə kiçik bir üzəlişt vermək istəyirəm, icazə verin fikrinizə bir aydınlıq ətirim və s.

Rəsmi yerlərdə vacib məsələlərlə bağlı aparıdan ialoqlarda tərəflər səbrli və təmkinli olmalı, danışığın etik aydalarına əməl etməlidirlər. Lakin bəzən belə olmur. ərəflər mümkün qədər daha çox danışmağa, haqq-nahaq ımsahibini susdurmağa, öz dediyini sübut etməyə çalışır, cadan, qışqıra-qışqıra danışirlər. Çox təəssüf ki, televiziya

ekranında bəzən belə dialoqa tamaşa etməli oluruq. Belə verilişlərin birində iqtidaryönlü partiyalardan birinin nümayəndəsi ilə müxalifətdən olan partiyanın nümayəndəsi dialoqa cəlb olunmuşdu. Hər iki tərəf aparıcının sualı ətrafında öz partiyasının mövqeyini izah etməyə çalışırdı. Mübahisə qızıışmışdı. Onların biri digərinə danışmaq üçün imkan vermirdi, hər ikisi eyni zamanda danışdı. Aparıcı onları sakitləşdirə bilmirdi. Tamaşaçıları bu dialoqdan heç bir şey anlamadılar, yalnız təəssüfləndilər.

İstər adi danışiq, istərsə də diskussiya prosesində normal nitq tonuna da riayət olunmalıdır. Normal nitq tonu mədəni danışığın başlıca şərtlərindəndir. Yerindən və məqamından asılı olaraq nitqin yüksək, adi və alçaq tonundan istifadə olunur. Əgər söhbət auditoriya qarşısında gedirsə, natiq bir qədər yüksək tonla danışmalıdır ki, fikrini eşidənlərə yaxşı çatdıra bilsin. Belə nitq tonu təbiidir, dinləyiciləri tam şəkildə razı salır. Digər situasiyada – dəhlizdə, yeməxanada, ictimai nəqliyyat vasitələrində, mağazada, məclisdə və s. yerlərdə yüksək tonla danışmaq, ucadan gülmək ədəbsizlik və nəzakətsizlik kimi qəbul olunur. Belə danışiq tərzini digərlərini əsəbiləşdirir, onların dincliyini, istirahətini pozur. Avtobusda birinci cərgədə əyləşmiş qızlar arxadakı tanışları ilə boş-boş danışib gülüşürdülər. Onların boş və mənasız danışığı, çığırbağırtıları digərlərini hal-təbdən çıxarmışdı. Axırda qızlara yerbəyerdən irad tutdular. Onları ədəb-ərkana dəvət etdilər.

Uşaqlar normal danışiq tonuna hələ kiçik yaşlarından alışmalıdırlar. Valideyn onlarla mülayim bir tonda danışmalıdırlar. Tədris prosesində də şagird və tələbələrdə ünsiyyətdə müəllim öz nitqinə xüsusi fikir verməli, müsahibini razı salacaq bir tonda danışmağı bacarmalıdır. Natiqin danışiq tonu digərləri üçün nümunə olmalıdır. Eşidənlər onun nitq tonunu imitasiya etməli, öz danışığılarını həmin səviyyəyə uyğunlaşdırmalıdırlar. Çox təəssüf ki, bəzi müəllimlərdə nitqin bu keyfiyyəti istənilən səviyyədə özünü göstərmir. Şahidi olduğumuz bir əhvalat heç vaxt yaddan

mır. Universitetin dəhlizində bir müəllim valideynlə əyləşmə tərzində ucadan söhbət edirdi. Onun qışqıra-qışqıra danışması yan-yörədəkilərin də diqqətini cəlb etmişdi. Müəllim sözünü qurtardıqdan sonra valideyn narazı halda dedi: «Niyə belə yüksəkdən danışırsınız? Axı siz müəllimsiniz? Biz belə danışsaq, bəlkə də, dözərlər. Sizə isə o cür yüksəkdən danışmaq yaraşmaz». Danışqı zəminində baş verən narazılıq əksər hallarda nitq tonunun pozulması ilə həddindən yüksək danışmaq, qışqırmaqla bağlı olur.

Dediklərimizdən aydın oldu ki, nitqin normal tempi psixoloji ünsiyyətdə olduqca əhəmiyyətli bir məsələdir. Hər bir şəxsiyyət və savadlı adam, xüsusilə kütlə ilə ünsiyyətdə olan şəxslər bu keyfiyyətə yüksək dərəcədə yiyələnmişdirlər.

Mədəni nitqin etiketləri

Adamlar onları əhatə edənlərlə ünsiyyətdə müxtəlif məqsədlərlə əksəriyyətin işlətdiyi bir sıra ifadələrdən istifadə edirlər ki, onların böyük bir qismini mədəni danışığın etiketləri təşkil edir. Bu ifadələr bütün hallarda adamları razı salır, onlarda xoş ovqat yaradır, müsahibin fəaliyyətini istiqamətləndirir, səmimiyyət və qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir. Dilimiz belə ifadələrlə zəngindir. Biz, adamların gündəlik nitq fəaliyyətində işlətmədikləri, mədəni danışığı şərtləndirən rəngarəng ifadələri tez-tez eşidirik. Aşağıdakı məqsəd və məqamlarda istifadə olunan belə söz, ifadə və cümlələrdən bir neçəsini nümunə göstərək:

1. Kömək etmək, qulluq göstərmək məqsədilə:

İcazə verin kömək edim; Siz əziyyət çəkməyin, bunu mən edərdəm; Qulluğunda olum; Sizə kömək etmək lazımdır mı?; Köməyə ehtiyacınız varmı?; Mən sizi eşidirəm; Cavab verməyə tələsməyin, bir qədər fikirləşin; Sizi narahat edən nədir?; Sizə nə kömək edə bilərəm?; Nə buyurursunuz və s.

2. İş gördürmək, soruşmaq, üzrxahlıq etmək məqsədilə:

İnciməyin, sizə zəhmət verəcəyəm; inciməzsinizsə; əgər mümkünsə; zəhmət olmasa; buyruq olmasın; vaxtınız

varsa; imkanınız olsa; sizə əziyyət olacaq; sizi yormayım; rica edirəm danışın; lütfən söyləyin; üzr istəyirəm; əvvəlcədən minnətdarlığımı bildirirəm və s.

3. Razi olmaq məqsədilə:

Razıyam; Etiraz etmirəm; Sizinlə şərikəm; Xoşuma gəlir; Çox şadam; Minnətdaram; Məmnuniyyətlə; Xoşdur; Göz üstə; Arxayın olun; Sizi unutmaram; Sizinlə işləmək mənim üçün böyük şərəfdir və s.

4. Etiraz etmək, razılıq verməmək məqamında

Bu məni təmin etmir; Etirazımı bildirirəm; Etiraz edirəm; Sizin fikrinizlə şərik deyiləm; Mən başqa cür düşünürəm; Bağışlayın, bu məsələdə sizinlə razı deyiləm; Bu mənim xoşuma gəlmir; Belə etməyin; Bu, ürəyimcə deyil və s.

5. Təskinlik vermək, razı salmaq

Bir qədər ətraflı düşünün; Əsəbləşməyin; Darıxmayın; İcazə verin danışım; İmkan verin fikrimi izah edim; Özünüzü ələ alın; Səbr edin; Bir qədər səbrli olun; Nə etmək olar, qismət belə imiş və s.

6. İntizama dəvət etmə məzəmmət.

Sizdən bu hərəkəti gözləməzdim; Belə hərəkət sizə yaraşmaz; Siz adınıza layiq hərəkət etməlisiniz; Danışığınıza fikir verin; Allah xatirinə razı olun; Nəzakətli olun; Çalışın ki, başqaları sizdən razı qalsın; Bir qədər səmimi olun, səhvinizi etiraf etməkdən çəkinməyin və s.

7. Qarşılama məqamında

Xoş gəlmişsiz; Lap vaxtında gəlmişsiniz; Həmişə siz gələsiniz; Sizin gəlişinizə şadam; Sizi arzulayırdıq; Səni çoxdan gözləyirdim; Gələn qədəmləriniz var olsun və s.

8. Dəvət etmək məqsədilə

Xoş gəlmisiniz; Buyurun; Qonağımız olun; Qapımız həmişə üzünüze açıqdır; Siz bizim üçün həmişə əzizsiniz və s.

9. Vidalaşma məqamında

Sizi səbirsizliklə gözləyirik; Salamət qalın; Gecəniz xeyrə qalsın; Yuxunuz şirin olsun; Allah amanında; Eviniz

ad olsun; Həmişə şadlığa gələk; Sizləri bir daha evimizdə
irsək şad olarıq; İnşallah qismət olsa, biz yenə görüşərik və s.

10. Görülən işin müqabilində razılıq, rəğbətləndirmə

Afərin; Əhsən; Minnətdaram; Təşəkkür edirəm; Sizə
əhmət verdim; Sizə borcluyam; Allah sizdən razı olsun;
Allah köməyin olsun; Sizin bu işdə gözəl səriştəniz var; Biz
bundan məmnun olduq; Sizin əl qabiliyyətinizə heyranam;
Sizə qibtə edirəm; Çox sağ olun; Qismət olsa, əvəzini
axaram; Allah səni dərd-bəladan uzaq eləsin; Allah ürəyinizə
görə versin; Allah sizi bizə çox görməsin; Qəm, kədər sizdən
uzaq olsun; Səni Allah saxlasın və s.

11. İcrası hər hansı bir səbəbdən mümkün olmayan işin
müqabilində:

Çox sağ olun; Sizə zəhmət verdim; Əziyyət çəkdiyiz;
Nə etmək olar, siz bacardığınızı etdiniz və s.

12. Arzu-dilək və təbrik etmək məqamında

Yaxşı yol; Sağlıqla qalın; Uğur olsun; Xoşbəxt olun;
İşiniz avand olsun; Allah işinizə fərəc versin; Allah sənə yar
olsun; Ürəyincə ömr sürəsən; Min bir budaq olun; Var olacan;
Gözünüz aydın olsun; Yolunuz uğurlu olsun; Bayramınız
mübarək; Ad gününüz mübarək; Yeni dərs iliniz mübarək;
Həmişə şənlikdə; Halal olsun; Xeyirli olsun; Bərəkətli olsun;
Ömrün uzun olsun; Allah iltifatını artıq eləsin; İlahi,
mərhəmətinə min şükür və s.

13. Hal-əhval tutma məqamında

Əhvalınız necədir?; Necə dolanırsınız?; Güzəranınız
necədir?; Xanımınız necədir?; Həyat yoldaşınız necədir?;
Uşaqlar necədir?; İşləriniz necədir?; Özünüzü necə hiss
edirsiniz? Və s.

14. Öyrənmək məqsədilə verilən suala cavab məqa-
mında

Buyurun soruşun; Lütfən buyurun; Sizə məmnuniy-
yətlə cavab verməyə hazıram; Bu mənim üçün xoşdur; Bu
mənim vəzifə borcumdur; Bu dəqiqə öyrənib sizə deyərəm;
Bir dəqiqə gözləyin, öyrənim; Cavabım sizi qane etdimi?;

Daha nəyi bilmək istəyirsiniz?; Bağışlayın bu barədə məlumatım azdır (yoxdur); Xeyr, tanımıram; Yaxşı tanımıram; Xeyr, bilmirəm.

Şübhəsiz, mədəni nitqin etiketləri dediklərimizlə məhdudlaşmır. Biz burada həmin ifadələrdən bir qismini nümunə kimi verdik.

NATIQIN NITQ MƏDƏNİYYƏTİ BARƏDƏ BƏZİ TÖVSIYƏLƏR

Nitq mədəniyyəti dilin qrammatik qaydaları əsasında şərh etmək, fikri məntiqi, aydın, yığcam, parlaq, təsirli ifadə etmək, bilmək üçün münasib sözlər seçmək və onlardan cümlələr qurmaq, sözlərin tələffüzündə orfoepik normaları gözləmək, üslubi imkanlarından, rəngarəng ifadəlilik vasitələrindən istifadə edə bilməkdir.

Natiqin bu keyfiyyətə – yüksək nitq mədəniyyətinə nail olunması vacibdir, zəruridir. Nitq natiqin ümumi mədəniyyəsinin başlıca göstəricilərindəndir. Auditoriya qarşısında çıxış edənin dərin biliyə, geniş məlumata sahib olması heç kifayət deyil, həmin bilik və məlumatı dinləyiciyə çatdırmaq da lazımdır. Bunun üçün başlıca vasitə sadə, aydın, orijinal, təsirli nitqdır. Natiqin məruzəsi, mühazirəsi, şərhi, nitqi, şərh, izahı, suallara verdiyi cavablar və hətta adi danışığı öz kamilliyi, düzgünlüyü, emosionallığı, estetik dəyəri və s. baxımından başqalarından seçilməlidir. Eşidənlərinin onun danışığına maraq göstərməli, ondan xüsusi zövq almırlar. Maarifimizin, məktəbimizin tarixində dərin məzənlilik, təsirli çıxışları ilə dinləyicilərin rəğbətini qazanmış natiqlər (müəllimlər) çox olmuşdur. Natiqlik sənətinin ənənələrindən danışılarkən vaxtilə ali məktəblərimizdə fəaliyyət göstərən B.Çobanzadə, Əli Sultanlı, M.Rəfili, Ş.Qurbanov, X.Rza Ulutürk, İ.Şıxlı, A.Məmmədov, Ə.Əhmədov və onların adları çəkilir, hörmətlə yad edilirlər. Onlar qətiyyətli, gözəl müəllim, məharətli natiq idilər. M.Rəfilinin mühazirə oxuduğu auditoriyanın qapıları taybatay açıq olardı. Onlar dəhlizə toplaşmış, onun aydın, qəti və inamlı nitqini dinləyər, faydalanardılar.

Azərbaycan natiqlik məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Xəlil Rza Ulutürk olmuşdur. O, istedadlı alim,

gözəl şair olmaqla yanaşı, həm də məşhur söz ustası idi. Xəlil Rza Ulutürk bir müddət ali məktəbdə Azərbaycan ədəbiyyatından mühazirələr oxumuşdu. Tələbələr bu mühazirələri xüsusi maraqla dinləyirdilər. Sonrakı illərdə Xəlil Rza Ulutürk özünün daha geniş auditoriyalarda, meydanlardakı odlu çıxışları, yüksək temperamentli zəngin və parlaq nitqləri ilə xalqın azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəsinə güclü təkan vermişdir. Çox təəssüf olsun ki, belə adamların danışiq tərz, nitqlik məharəti barədə hələ indiyə kimi müəyyən bir vəsait hazırlanıb nəşr olunmamışdır. Bu vəsait yenidən fəaliyyətə başlayan cavan natiqlərə və bu sənətə yiyələnmək arzusunda olan digərlərinə böyük fayda verə bilər.

Yaxşı nitqin məziyyətlərindən biri onun rabitəli olmasıdır. Bu o deməkdir ki, mövzudakı fikirlər müəyyən ardıcılıqla şərh olunmalı, onların arasında məntiqi bağlılıq gözlənilməlidir. İkinci fikir birincini, üçüncü ikincini, dördüncünü üçüncünü və s. izah etməli, tamamlamalı, genişləndirməli və dəqiqləşdirməlidir. Hər bir mövzuda dinləyiciyə çatdırılmalı bir əsas fikir, ideya olur. Digər fikirlər həmin əsas fikrin, ideyanın bitkin bir şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir. Bu cəhəti nəzərə almayan mühazirəçi daha çox ikinci dərəcəli məsələni şərh edir, lazım olmayan təfərrüata yol verir ki, bunun nəticəsində də fikrin məğzi dinləyiciyə çatıb bilmir. Bəzən danışan bir fikri tamamlamadan başqa bir məsələləri şərh edir, lazım olmayan təfərrüata yol verir ki, bunun nəticəsində də fikir istənilən səviyyədə dinləyiciyə çatıb bilmir. Bəzən danışan bir fikri tamamlamadan başqa bir məsələnin şərhinə keçir. Fikir qırılır, deyilənlər tam şəkildə qavranılmır, diqqət zəifləyir, maraq azalır, ünsiyyət pozulur.

Dildən məharətlə istifadə edə bilmək üçün natiq söz seçməyi, sözün mənasına fikir verməyi, onu düzgün səsləndirməyi bacarmalıdır. Onun işlətdiyi sözlər ifadə edəcəyi fikrə uyğun olmalıdır. Xalq şairimiz B.Vahabzadə haqlı olaraq yazır ki, fikrə görə söz tapılır, sözə görə fikir yox!

Nitq praktikasında mənaya, məzmunu üstünlük vermək görə vacib sayılır ki, sözlərin düzgün tələffüzü, intonasida məzmundan asılı olur. Adi işlər haqqında sadə, böyük haqqında əzəmətli, orta səviyyəli işlər barədə orta qəli bir üslubla danışmaq nitqə gözəllik verir.

Mühazirəçinin nitqi bütün hallarda canlı olmalıdır. O, danışdığı hadisəyə, əhvalata, əşyaya və sairəyə münasibətini bildirməli, lazım gələrsə bu işdə öz həyat təcrübəsi, şahidələri, xatirələri, təəssüratlarından da istifadə etməlidir. Lakin bu məsələdə ifrata yol verilməməlidir.

Səsin tonu, danışığın intonasiyası, diktıyası, sözlərin düzgün tələffüzü natiqlik fəaliyyətində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Natiqin səsi auditoriyanın hər yerində eşidilməlidir. Ciddindən artıq yüksək və ya alçaq tonla danışmaq natiqlik bəndində normal hal sayılmır. Yüksək tonla danışmaq, gürməyin dinləyicini yorur, onun əlval-ruhiyyəsinə mənfi təsir edir. Eləcə də aşağı tonla danışmaq, intonasıya ölüvaylığı təmələlərinin dinləyiciyə lazımı səviyyədə çatma bilməsini təminləşdirir. Nitq prosesində sözlərin düzgün tələffüz unmasına da fikir verilməlidir. Təsəvvür etmək çətindir ki, yildir ki, mühazirəsinə ciddi bir şəkildə hazırlaşan, auditoriyada inamla danışan natiq (məllim) İngiltərə sözünü İngiltərə, pedaqoq sözünü pedaqoq, Pifaqor sözünü Pifaqor kimi qüsurlu şəkildə tələffüz edir. Bir sözün tələffüzündəki qıslıq hər şeyi korlayır, auditoriyada gülüşmə, səs-küy baş verir. Mühazirəçinin nitqi sona çatmır. Çatsa da bu istənilən fəkti yarada bilmir.

Mühazirəçinin müvəffəqiyyətinin bir şərti də auditoriyanı daima diqqət mərkəzində saxlaya bilməsidir. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, dinləyicilərin sayı, marağı və əvərama səviyyəsi natiqə (məllimə) aydın olmalıdır. O, qitmlərin qarşısında çıxış edəcəyini, dinləyicilərinin orta və ya yüksək səviyyədə olduğunu əvvəlcədən müəyyənləşdirməli, nitqini auditoriyaya uyğun qurmağa çalışmalıdır. Əgər auditoriya orta səviyyəlidirsə, mühazirə bir qədər qısa olmalı,

faktlara, misallara, nümunələrə daha çox yer verilməlidir. Natiq, həmçinin, məsələnin şərhı üçün lazım olan vaxt bölgüsü, mövzunun yerli şəraitlə, dinləyiciləri maraqlandıran məsələlərlə əlaqələndirmək imkanları, dinləyicilərin verə biləcəyi reaksiya, qarşıya çıxacaq çətinliklər və s. haqqında əvvəlcədən aydın təsəvvürə malik olmalıdır.

Natiq mühazirə prosesində dinləyicilərin bütün psixi proseslərini izləməli, deyilənlərin necə «həzm olunduğunu» müəyyənləşdirməlidir. Belə müşahidə mühazirə prosesində müəyyən taktiki gedişlər etmək baxımından (söhbəti bir qədər qısaltmaq, maraqlı nümunələr, həyati faktlar gətirmək, diqqəti səfərbəredici suallar vermək və s.) faydalıdır. Yüksək səviyyəli yığıncaqda çıxış edənlərdən biri olduqca maraqsız danışdı. Özündən əvvəl deyilənləri bir də təkrar edir, mövzu ilə əlaqəsi olmayan məsələlərə toxunur, dolaşq cümlələr, qəliz terminlər işlədirdi. Auditoriyada böyük səs-küy vardı. İclasə sədrlik edən «natiq»i saxladı və dedi ki, danışarkən diqqətin zalda olsun. Hiss etdin ki, dediklərin eşidənlər üçün maraqsızdır, sən dərhal nitqini bitirməlisən.

Mühazirənin keyfiyyətini aşağı salan səbəblərdən biri də mətnin üzündən oxunmasıdır. Belə mühazirə quru, təsirsiz və cansız olur. Mühazirəçi sanki heç bir fikri fəaliyyət göstərmir. Bu cür mühazirə oxuyanlar dinləyicilərin əhvali, ruhiyyəsini izləyə bilmir, auditoriya nəzarətindən kənarda qalır. Ali məktəb praktikasında təsadüf olunan başqa bir mühazirə forması ilə – materialı sözbəsöz diktə edib tələbələrə yazdırmaqla da heç cür razılaşmaq olmaz. Bu mühazirəyə zəif hazırlaşan müəllimin bilərəkdən vaxt itirməsidir. Belə məşğələ formasında tələbənin (şagirdin) sadəcə olaraq əli hərəkət edir, düşüncəsi isə işləmir. Mühazirə prosesində yalnız zəruri hallarda: müəyyən istiqamət götürmək, fikrin ardıcılığını gözləmək, sitatları, dəqiq faktları və s. vermək məqsədilə yazılı mətnə baxmaq olar.

hadisə, mahiyyət elmi cəhətdən dərin və hərtərəfli təhlil edilsin, danışığda uzun və dolaşlıq cümlələrə, mənası çətin anlaşılan söz və terminlərə yol verilməsin, işlədilməsi zəruri sayılan terminlərin mənası aydınlaşdırılsın.

Natiqlik məharəti, nümunəvi danışlıq qabiliyyəti öz-özünə yaranmır, belə bir keyfiyyətə yiyələnmə gərgin əmək, öz üzərində müəyyən sistemlə, müntəzəm və ardıcıl şəkildə işləmək tələb edir. Bunun üçün natiq, hər şeydən əvvəl, mükəmməl nəzəri biliyə malik olmalı, tədris etdiyi fənni, oxuduğu mühazirənin mövzusunı dərinləndirən bilməlidir. Natiq müntəzəm olaraq, bədii, elmi-kütləvi, publisistik və s. üslubda yazılan əsərləri, qəzet və jurnalları mütləqə etməli, yazıçı, alim və digər yaradıcı adamların dilinə diqqət verməli, oradakı natiqlik sənəti baxımından səciyyəvi olan sərrast sözləri, parlaq ifadələri, canlı sözün gücünü artırən digər vasitələri (frazеoloji, idiomatik ifadələri, zərb-məsəlləri, atalar sözü, aforizmləri, lətifələri və s.) əxz etməli, onları öz nitqində işlətməyə səy göstərməlidir. Düzgün, səlis, mənalı, rəvan və gözəl danışlıq bacarığının yaradılması işində natiqin öz nitqi üzərində müşahidə aparması, onu təhlil edərək qüsurlarını və məziyyətlərini müəyyənəşdirə bilməsinin olduqca böyük faydası vardır. Yalnız bu yolla nitqə nəzarət edə bilmək kimi natiqlik sənətində çox mühüm əhəmiyyət daşıyan keyfiyyət yaranır, inkişaf edir.

Mühazirəçi nitqinin giriş və nəticə hissələrinə daha çox diqqət verməlidir. Söhbətin giriş hissəsi fikir və dil sadəliyi, ahəng və intonasiası baxımından cəlbədicil olmalıdır. Mərhum professor A.Abdullayev elmi əsərlərin, dissertasiyaların müzakirəçi zamanı giriş hissəsinin üzərində xüsusi dayanardı. O, əsərin girişini «Koroğlu» operasının üvertürasına oxşadardı və deyərdi ki, üvertürə səslənəndə adam sanki operanı bütövlükdə dinləyir, oradakı hadisələr, qəhrəmanlıq səhnələri bir an göz önünə gəlir, tamaşaya maraq və həvəs artır. Elmi əsərlərin giriş hissəsində şərh olunacaq məsələnin əsas mahiyyəti, əhəmiyyəti, başlıca müddəaları

təhlil olunmalı, əhəmiyyəti, aktuallığı göstərilməli, girişilə bağlı deyilənləri müəhazirəçi və nətiqin aid etmək olar.

Mühazirənin nəticə hissəsində deyilənlərə xülasə olaraq yekunlaşdırılır, ümumiləşdirmələr aparılır, nəticə təkliflər söylənilir, əməli vəzifələr göstərilir. Bu natiq xüsusilə ehtiyatlı olmalı, özündən əvvəl söylədikilərə hörmətlə yanaşmalı, onlara obyektiv təbdlirməli; konkret faktlara, sübutlara, təhlillərə əsaslanır. Bu zaman «Bunları ilk dəfə olaraq mən deydim», «Bu barədə hamıdan əvvəl mən yazmışam», «Bu fikirlər bəsiddir, boş cəhəngiyyatdır» və s. kimi yol verilməlidir. Natiq bütün hallarda təvazökar olmalı, asanlar onun səmimiliyindən, onlara qarşı xoş rəhbərlikdən razı qalmalıdırlar.

Hər bir şəxs gözəl danışığa, yüksək nitq bacarığına sahib ola bilər. Lakin burada tək cə arzu kifayət deyil. Bu cür çətin işin öhdəsindən gəlmək möhkəm iradə, səmimiyyət, müvafiq bilik və bacarıqlar tələb edir. Gözəl nitq cə müvafiq intonasiya seçməklə, normativ tələffüzlənməyə üçün hər bir şəxsin keçdiyi yol idmansının keçdiyi mərhələnin dinamikası ilə müqayisə edilə bilər. Bu və ya başqa yol hər iki halda yeni keyfiyyət qazanır, lakin bu yolların bir-birinə heç bir oxşarlığı yoxdur. Yaxşı və pis natiq ola bildiyi halda, yaxşı natiq və pis idmançı ayrılır. Oxşarlıq ancaq onların seçdiyi inkişaf yolunun fərqlərindədir.

Mahir idmançının keçdiyi həyat yolunu xatırlayaq. Bilməliyik ki, böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmək üçün insanın lap kiçik yaşlardan məşqə başlamağı vacib hesab edirlər. Keçdikcə həmin məşqlərin forma və məzmunu dəyişir, ancaq fasilələrə yol verilə bilməz. Məşqçilər öz təcrübələrində şagirdləri necə yetişdiklərindən bəhs edərkən ayrı-ayrı günlərdə əldə edilən nailiyyətləri belə qeyd

edirlər. Tədricən qazanılmış belə nailiyyətlərin toplusundan mahir idmançı meydana çıxır.

Mahir-natiq də belə yaranır. O, kiçik yaşlarından öz səsinin, tələffüzünün, intonasiyanın məşqinə başlayır. Tədricən nitqini təkmilləşdirir, yəni keyfiyyətlər əldə edir, nəhayət, mahir natiqə çevrilir. Mahir idmançı bir-iki ildə yaranmadığı kimi, mahir natiq də birdən-birə yetişmir. Mahir idmançı omlaq üçün məşqsiz keçinmək mümkün olmadığı kimi, mahir natiq olmaq üçün də müntəzəm şəkildə məşqin aparılması lazımdır. Bütün bu xüsusiyyətlərinə görə idmançı ilə natiqin keçdiyi inkişaf yollarının xüsusiyyətlərini tutuşdurmaq olar. Belə bir əməliyyatı icra etsək, zahirən tamamilə bir-birinə oxşayan həmin keyfiyyətlərin yaranması üçün keçilən yolun inkişaf dinamikası əksər hallarda bir-birinin eyni olacaqdır. Hər iki keyfiyyət fasiləsiz aparılan məşq nəticəsində əldə edilir. Nitq qüsurları olan adamın tələffüzünü təshih etmək üçün aparılan məşqlərin fəqərə sütununu, yaxud da əyri ağacı cilalamaq, düzəltmək üçün aparılan məşqlərə nə qədər bənzədiyini (metodik baxımdan) təsəvvür etmək çətin deyil. Musiqiçilər məşq yolu ilə təkcə mahir pianoçu, ya da tarçı hazırlamırlar, onlar həmin yolla xanəndənin də səsinə cilalayır, onun mahir ifaçı kimi yetişməsinə nail olurlar.

Buraya qədər biz «mahir natiq» ifadəsini tez-tez işlətdik. Natiqlik sənətində gözəl danışmaq qabiliyyətinə yiyələnmək, şifahi və yazılı nitq texnikasını mənimsəmək həmişə qarşıda duran vəzifələrdən biri olmuşdur. Bununla belə, natiqlərin də hamısı bu mühüm vəzifənin öhdəsindən günün tələbləri səviyyəsində gələ bilməmişdir. Onların nitqi, xüsusən şifahi nitqi çox zaman qüsurlu olmuşdur.

Nitq mədəniyyəti üzrə aparılan işlərdə ciddi dönüş yaradılmalıdır. Belə dönüş ancaq müasir təlim texnikasından, xüsusən elektro-akustik texnikadan bacarıqla istifadə etməklə yaranı bilər.

İlüməsir texniki vasitələr natiqin öz nitqini dinləyə imkanlarını xeyli genişləndirmişdir. Natiq öz əsini, məruzəsini, nitqini, müəyyən bir bədii parçanın oxusunu və s. maqnitofon lentinə köçürüb istədiyi təkrar-təkrar dinləyə, sözlərin düzgün tələffüzünə, ritmin düzgün qurulmasına, intonasiyadan ifadə tərzinə və nitq mədəniyyəti baxımından qiymət verə bilər. Radio verilişləri etalon səviyyəli nitqi, ifadəli oxunuş üçün əvəzsiz vasitələrdir. Natiqlik məharətini artırmaq arzusunda olan hər bir kəs bu verilişləri, məşhur aktyor, diktor, söz ustası, maarif, mədəniyyət, sənətlər və b. çıxışlarını dinləməli, danışanların öz fikrini necə qurmalarına, fikrin dəqiq ifadəsi üçün hansı vasitələrdən istifadə etmələrinə, yığcam, qısa, aydın, mənalı danışmaların ifadəliliyi vasitələrindən istifadə edə bilmək bacarığını artırmaq üçün diqqət verməli, lazım gələrsə, qeydlər aparmalıdır. Ulu öndərimiz H.Əliyev cənablarının çıxışları bu baxımdan ən yaxşı nümunədir. Onun nitqlərində natiqlik sənətinin ən yüksək zirvələrinə ucala bilmişdir. H.Əliyevlərin çıxışlarına, düşüncələrə asanlıqla yol tapa bilən çıxışları, məruzələri adamları vətəndaşlıq həmrəyliyinə, siyasi birliyə, milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsinə, suverenliyimizin qorunub saxlanılmasına səsləyir, vətəndaşları ana yurda məhəbbət ruhunda tərbiyə edir. Natiq nitqinin ədəbi dil normalarının gözlənilməsi və onlardan lazımı səviyyəyə qaldırılması məqsədilə aşağıdakı təkliflərin həyata keçirilməsi tövsiyə olunur:

1. Natiqlik sənəti, onun təkmilləşdirilməsi məqsədilə kurslar təşkil olunsun. Həmin kurslara natiqlik sənətinin mütəxəssisləri – tanınmış natiq, diktor, söz ustaları, jurnalistlər, müəllimlər və başqaları cəlb edilsin.
2. Radio və televiziya vasitəsilə «Mühazirəçiyə» verilişi təşkil edilsin. Həmin verilişdə natiqlik sənəti, nitq mədəniyyəti ilə bağlı söhbətlər aparılsın, canlı nümunələr, etalonlar səsləndirilsin.

3. Nitq mədəniyyəti ilə bağlı müasir tələblərə cavab verə bilən dərslik və vəsaiti hazırlansın. Hazırda nitq mədəniyyəti haqqında natiqlərin, müəllimlərin, eləcə də tələbələrin əlində sanballı bir vəsait, demək olar ki, yoxdur. Mövcud vəsaitdə natiqlik sənətinin, mədəni nitqinin daha çox ümumi məsələlərindən bəhs olunur. İkinci bir tərəfdən, onlar birbaşa və ya dolayı yolla tərcümədir, oradakı şərhlər, mülahizələr dilimizin təbiəti ilə istənilən dərəcədə bağlana bilmir. Nitq mədəniyyəti hal-hazırda ali məktəblərin bir çoxunda ayrıca fənn kimi tədris olunur. Lakin həmin fənnin dərsliyi yoxdur.

Natiqlik sənəti, ölkəmizdə bu sənətin yaranması və tarixi inkişaf mərhələləri, nəzəri qaynaqları, nitq mədəniyyəti, mədəni və savadlı nitqə yiyələnməyin vacibliyi və s. haqqında nəzəri ədəbiyyat, dərslik və digər vəsait bu sahə ilə məşğul olanlara, natiqlərə, müəllimlərə, tələbələrə və b. böyük fayda verə bilər.

4. Nitq mədəniyyəti, natiqlik məharəti ilə bağlı respublika miqyasında yarışmaqlar, konfranslar keçirilsin. Orada nitq mədəniyyətinin aktual məsələləri geniş şəkildə müzakirə olunsun.

5. Bugünkü tələbə sabahın müəllimi, - həkimi, mühəndisi, alimi, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri üzrə mütəxəssisidir. Ali məktəblərdə natiqlik məharəti ayrıca fənn kimi, həm də yüksək keyfiyyətlə tədris olunsun, gələcək mütəxəssislər həm də natiq - mühazirəçi kimi yetişərlər.

TERMINLƏR LÜĞƏTİ

- gözəl, aydın danışma qabiliyyəti, natiqlik bacarığı.
- insanların bir-biri ilə münasibətlərini tənzim edən danışq normaları.
- (həmçinin dialogos) — iki adamın nitqi.
- daha və ya münasib olmayan söz və ifadə əvəzinə yumşaq, nəzakətli söz və ifadələr işlətmək. Məs.: «Məni başa düşmədiniz» əvəzinə «Deyəsən, fikrimi sizə çatdıra bilmədim» və s.
- ritual (fransız.) (etiquette) nitq qəbul olunmuş danışq formaları.
- ədəbiyyəti — elmi əsərlərin, mətnin, danışığın dinləyici və oxucuya zehni və estetik təsiri.
- gözəl, aydın danışq qabiliyyəti.
- izah etmə.
- ifadəliliyi yatarmaq, üsulbi effekti artırmaq məqsədilə cümlənin qəbul olunmuş işlək sırasının pozulması.
- nitq etiketində yaş və vəzifə üstünlüyü. Məs: yaş və vəzifəcə özündən böyüklərə «sən» əvəzinə «siz» deyə müraciət olunması.
- cəsiyyəti — ünsiyyət, ümumi, şərikli ünsiyyət.
- məna, üslubiyyət, ritorika.

poliloq (yunanca polu – çox, loqos - nitq) –	söhbətdə iştirak edən çox adamın nitqi, mükəlliməsi
replika –	dialog iştirakçılarından hər birinin qısa nitqi
ritor – (yunanca thetor),	orator, qədim Yunanistan və Romada natiq mənəsini verən söz.
ritorika –	natiqlik elmi, sənəti haqqında nəzəriyyə, fəhahətli və bəlağətli nitq, bəyan.
ritorik fiqurlar –	anafora, antiteza, inversiya, ritorik sual, təkrar, ritorik xitab, epifora və s.
spontan –	təbii nitq, təşkil olunmamış, bədahətən
süxəndan –	söz ustası, gözəl danışan
suxənvər –	dil vahidlərinin köməyi ilə müəyyən məlumatı bildirmə, xəbər vermə.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev A.S. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. «Azərtədrisnəşr», Bakı, 1958.
2. Abdullayev A.S. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı, «Maarif» 1960.
3. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və nətiqlik sənəti. Bakı, «Maarif» 1981.
4. Abdullayev N.Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı, «Maarif», 1966.
5. Abdullayev N.Ə. Orfoepiya və orfoqrafiya təlimi məsələləri. Bakı, 1985.
6. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1998.
7. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı, 2002.
8. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Orfoepiya-orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 2004.
9. Abdullayev N.Ə., Təhirov Q.İ. Düzgün yazı təliminin bəzi məsələləri. Bakı, 2004.
10. Adilov M.N. və b. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, «Maarif», 1989.
11. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiası. Bakı, 1978.
12. Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü. Bakı, «Elm» 1982.
13. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, Bakı «Elm», 1983.
14. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı, 1988.
15. Dəmirçizadə Ə.A. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1969.
16. Dəmirçizadə Ə.A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, «Maarif», 1972.
17. Dil mədəniyyəti (məcmuə). Bakı, «Elm» 1972, 1974, 1979, 1985.

18. Əfəndizadə Ə.R. Azərbaycan ədəbi tələffüzü haqqında «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» (metodik məqalələr toplusu) IV buraxılış, Bakı, 1955.
19. Əfəndizadə Ə.R. Tələffüzün müxtəlif üslubları haqqında «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», II buraxılış, 1966.
20. Əfəndiyev T. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri. Bakı, «Elm», 1973.
21. Əhmədov Ş. Mühazirəçilik məharəti, nəqlik sənəti. Bakı, «Gənclik», 1985.
22. Əhmədov Ş. Mühazirəçinin nitqi. Bakı, 1975.
23. Əhmədov B. Sadə cümlənin tədrisi prosesində nitq inkişafı üzrə aparılan işlər. Bakı, «Azərtədrisnəşr», 1964.
24. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı, 2003.
25. Əliyev K. Nəqlik sənəti. Bakı, 1994.
26. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001.
27. Əsgərov M. Bədii qiraət. Bakı, 1973.
28. Xəlilov H. Diplomatiya mədəniyyəti və nəqlik sənətinin kateqoriyaları. Bakı, 1994.
29. Xudiyev N. Zamanın axarı ilə. Bakı, 2004.
30. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı, «Elm», 1998.
31. Nəsrəddin Tusi «Əxlaqi-Nasirin», Bakı, 1985.
32. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 1999.
33. Kəlbəliyev Ə. Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin nitq etikətlərindən düzgün istifadə bacarığının aşılması imkanları. Bakı, 2002.
34. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, «Maarif», 1985.
35. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003.

36. Şirəliyev M.Ş. Müasir Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. «Elm» 1970.
37. Stanislavski. Mənim səhnə həyatım. Bakı, 1963.
38. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, «Maarif», 1966.
39. Səməd Vurğun. Əsərləri, V cild, Bakı, 1972.

Rus dilində

40. Актуальные проблемы культуры речи. Москва, «Наука», 1970.
41. Артуомов В.А. Культура речи. Москва, «Знание» 1966.
42. Бенджамен Спок. «Разговор с матерью». Изд-во «Политическая литература», Москва, 1991.
43. Дейл Карнеги. «Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей». Баку, «Ишыг», 1992.
44. Мунсик. Способы передачи логического ударения в письменном речи. Русский язык в школе. Москва, 1972, №4.
45. Об ораторском искусстве Москва, 1958.
46. Проблемы культуры речи. Москва, 1970.
47. Пустовалов П.С., Санкевич М.Р. Устная речь. Москва, 1987.
48. Цицерон. Три такта об ораторском искусстве. Москва, 1972.
49. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. Москва, 1957.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	10
I Fəsil: Nitq mədəniyyətinin tədqiqi, inkişafı və təbli haqqında.....	10
II Fəsil: Mədəni nitqə verilən başlıca tələblər.....	10
1. Nitqin aydınlığı	10
2. Nitqin yığcamlığı	10
3. Nitqin təmizliyi	10
4. Nitqin düzgünlüyü	10
5. Cümlənin düzgün qurulması	10
6. Nitqin zənginliyi	10
7. Nitqin sadəliyi	10
8. Nitqin orijinallığı.....	10
9. Nitqin münasibliyi.....	10
10. Nitqin rabitəliliyi.....	10
III Fəsil: Nitqin ifadəliliyi.....	10
1. Nitqin intonasiyası	10
2. Vurğu. Söz vurğusu	10
3. Məntiqi vurğu	10
4. Nitq fasiləsi	10
5. Nitqin melodikliyi	10
6. Nitqin intonasiya qaydaları	10
IV Fəsil: Nitqin növləri və formaları	10
1. Dil və nitq.....	10
2. Dialoji nitq.....	10
3. Monoloji nitq.....	10
4. Mühazirə	11
5. Məruzə	11
6. Çıxış.....	11
7. İctimai-siyasi nitq.....	11
8. Məhkəmə natiqliyi.....	11
9. Akademik natiqlik.....	11
10. İctimai-məişət natiqliyi.....	11

V Fəsil: Ədəbi dil, onun normaları	121
1. Fonetik normalar	121
2. Leksik normalar	122
3. Qrammatik normalar	123
4. Orfoqrafik normalar	124
5. Durgu işarələri, onların işlənmə məqamları	141
6. Ədəbi tələffüz normaları	148
7. Nitqin üslubları	171
VI Fəsil: Nitqin etik məsələləri	193
1. Müraciət formalarından düzgün istifadə olunması	195
2. Sualətmə. Sualəqoşulma	199
3. Cavabvermə	200
4. Nitqi dinləmək. Nitqi dinləmə bacarığına yiyələnmək	201
5. Şad və ya bəd xəbərin çatdırılması	203
6. Rəy söyləmək, münasibət bildirmək, məsləhət vermək	205
7. Nitqin etik qaydalarına əməl etmək	208
8. Təvazökarlıq mədəni nitqin başlıca şərtlərindəndir	215
9. Nitqi tamamlayan ifadəli hərəkətlər	218
10. Diskussiya mədəniyyəti	220
11. Mədəni nitqin etiketləri	222
VII Fəsil: Natiqin nitq mədəniyyəti barədə bəzi qeydlər	226
Terminlər lüğəti	236
Ədəbiyyat	238

Çapa imzalanmış 5.12.2005-ci il
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 17
Sifariş 470, sayı 500, qiyməti sərbəst

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyov küçəsi, 34
Tel: 493-74-10